Halide Edib Adıvar

MOR SALKIMLI EV

SELİM İLERİ'NİN SONSÖZÜYLE

ANI

HALİDE EDİB ADIVAR

MOR SALKIMLI EV

SELİM İLERİ'NİN SONSÖZÜYLE

ANI

Türkçe 1. basım: 1963
Can Yayınları'nda 1. basım: 2007
13. basım: Aralık 2013, İstanbul
E-kitap 1. sürüm Ocak 2014, İstanbul
2013 tarihli 13. basım esas alınarak hazırlanmıştır.

Yayına hazırlayanlar: Mehmet Kalpaklı - Gülbün Türkgeldi

Kapak tasarımı: Ayşe Çelem Design
Kapak resmi: © iStockphoto.com

ISBN 9789750720055

CAN SANAT YAYINLARI
YAPIM, DAĞITIM, TİCARET VE SANAYİ LTD. ŞTİ.
Hayriye Caddesi No: 2, 34430 Galatasaray, İstanbul
Telefon: (0212) 252 56 75 / 252 59 88 / 252 59 89 Faks: (0212) 252 72 33
www.canyayinlari.com
yayinevi@canyayinlari.com
Sertifika No: 10758

HALİDE EDİB ADIVAR

MOR SALKIMLI EV

ANI

Halide Edib Adıvar'ın Can Yayınları'ndaki diğer kitapları:

Sinekli Bakkal, 2007

Ateşten Gömlek, 2007

Vurun Kahpeye, 2007

Handan, 2007

Türk'ün Ateşle İmtihanı, 2007

Yolpalas Cinayeti, 2008

Son Eseri, 2008

Tatarcık, 2009

Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri, 2009

Kalp Ağrısı, 2010

Zeyno'nun Oğlu, 2010

Âkile Hanım Sokağı, 2010

Çaresaz, 2011

Sevda Sokağı Komedyası, 2011

HALİDE EDİB ADIVAR, 1882'de İstanbul'da doğdu. Üsküdar'daki Amerikan Kız Koleji'nde okudu. 1908'de gazetelere yazmaya başladığı kadın haklarıyla ilgili yazılarından ötürü gericilerin düşmanlığını kazandı. 31 Mart Ayaklanması sırasında bir süre için Mısır'a kaçmak zorunda kaldı. 1909'dan sonra eğitim alanında görev alarak öğretmenlik, müfettişlik yaptı. Balkan Savaşı yıllarında hastanelerde çalıştı. 1919'da Sultanahmet Meydanı'nda, İzmir'in işgalini protesto mitinginde etkili bir konuşma yaptı. 1920'de Anadolu'ya kaçarak Kurtuluş Savaşı'na katıldı. Kendisine önce onbaşı, sonra üstçavuş rütbesi verildi. Savaşı izleyen yıllarda Cumhuriyet Halk Fırkası ile siyasal görüş ayrılığına düştü. Ardından 1917'de evlendiği ikinci eşi Adnan Adıvar'la birlikte Türkiye'den ayrıldı. 1939'a kadar dış ülkelerde yaşadı. O yıllarda konferanslar vermek üzere Amerika'ya ve Mahatma Gandi tarafından Hindistan'a çağrıldı. 1939'da İstanbul'a dönen Adıvar, 1940'ta İstanbul Üniversitesi'nde İngiliz Filolojisi Kürsüsü başkanı oldu, 1950'de Demokrat Parti listesinden bağımsız milletvekili seçildi. 1954'te istifa ederek evine çekildi ve 1964'te öldü.

Sunuş

Mor Salkımlı Ev, Halide Edib Adıvar'ın çocukluk günlerinden 1918'e kadarki hatıratıdır. 1963 yılında, Halide Edib' in ölümünden hemen önce kitap olarak yayınlanmadan evvel 1955 yılında, *Yeni İstanbul* gazetesinde bölümler halinde tefrika edilmiştir.[1] Yazarın aynı dönemi kapsayan hatıraları daha önce de İngilizce olarak yayınlanmıştır.[2] Ancak, *Mor Salkımlı Ev*'in İngilizce hatıratın çevirisi olduğunu söylemek güçtür. Her iki yapıt arasında önemli farklar vardır.[3] Nitekim Halide Edib, İstiklal Savaşı hatıralarını anlattığı *Türk'ün Ateşle İmtihanı* adlı eserinin başında:[4] "Nasıl *Sinekli Bakkal*'ı ve hatıratımın birinci cildini (*Mor Salkımlı Ev*) önce İngilizce, sonra Türkçe yazdımsa, hatıratımın ikinci cildi olan ve 1918'den 1923 sonlarına kadar İstiklâl Savaşı'nı içine alan *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nı da önce İngilizce, sonra Türkçe yazdım. Bunların hiçbiri tercüme değildir, fakat bazı yerleri biraz kısa, bazı yerleri biraz uzun olmakla beraber, öz itibarıyla aynıdır," diyerek bu özelliği vurgular.

Araştırmamız sırasında *Mor Salkımlı Ev*'in hem *Yeni İstanbul*'daki tefrikasında hem de 1963 baskısından başlayarak günümüze kadar yapılmış olan yayınlarında dikkatsizlikten doğan biyografik, coğrafî ve tarihlerle ilgili çok önemli yanlışlar ve basım hataları olduğunu gördük. Sunduğumuz metni kurarken 1963 baskısını esas almakla beraber *Yeni İstanbul*'daki yayımı ve İngilizce baskısını da kullandık. Böylelikle bir tür "karşılaştırmalı metin" hazırlamış olduk. Sadeleştirilmiş metinler, özellikle genç okuyucuya, ana dili zevkini vermekten uzaktır ve kelime hazinelerini genişletmelerine engel olur. Üstelik, bizzat yazar tarafından yapılmayan bu sadeleştirmelerle orijinal eserden farklı yeni bir metin ortaya çıkar ki o artık yazarının kaleme aldığı metin değildir. İşte bu nedenle, *Mor Salkımlı Ev*'i hiçbir sadeleştirme yapmadan hazırladık. Ancak, günümüz okuyucusuna kolaylık olması bakımından, gerekli gördüğümüz yerlerde, kelimenin metnin bağlamındaki anlamını sayfanın altında gösterdik. Halide Edib

Adıvar'ın yapıtlarının bu yeni baskılarında bir imla birliği sağlamak üzere Türk Dil Kurumu'nun yayımladığı *Türkçe Sözlük* (1988) esas alınmıştır.

Halide Edib'in İngilizce hatıratında bulunan, fakat *Mor Salkımlı Ev* baskılarında yer almayan "Epilog" bölümünü de çevirerek yapıtın sonuna ekledik.

MEHMET KALPAKLI - GÜLBÜN TÜRKGELDİ

1. "Halide Edib'in Çocukluğundan 1917'ye Kadar Hatıraları", Yeni İstanbul, nr. 2102-2162, 26 Eylül-25 Kasım 1955.

2. *Memoirs of Halidé Edib*, Londra, 1926.

3. Bu konuda bkz. Fevziye Abdullah Tansel, "*Halide Edib Adıvar, Hatıralar: Mor Salkımlı Ev*", Tarih Belleten, c. XXX, Sayı: 118, Nisan 1966, s. 303-319.

4. Halide Edib Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, İstanbul, 1962, s. 4.

“İçimde, mor salkımlı bir ev var,
Beşiktaş taraflarında idi.
Çocukluğum o evde geçti, gittim
aradım, bulamadım, yanmış... Onu
yazacağım.”

Birinci bölüm

1

Bu, bir küçük kızın hikâyesidir

Her insana var olduğunu ilk defa idrak ettiren başka başka vak'alar vardır. Etraftaki eşyanın veya hadiselerin zaman zaman hafızada çakıp sönen bir şimşek ışığı içinde göründüğü yaş, galiba şahsa göre değişiyor. Bu küçük kızın kafasında çakan şimşekler, inanılmayacak kadar erken başlar fakat çok fasılalıdır.

Hafızasında hayat, kendini kayda başladığı ilk devrin hiç unutamayacağı zemini, Beşiktaş'da, doğduğu evde başlar. Bu ev, Ihlamur'a giden uzun caddeye inen, birbirine muvazi[5] dik yokuşlardan birinin hemen hemen tepesindedir. Bu evden sonra gelen kocaman kırmızı kâgir[6] konak, bu yokuşun son evidir. Tepenin solu koyu yeşil çamlar, nazlı söğütler arasında Abdülhamid'in Beyaz Saray'larını[7] görürken sağ tarafı Adalar Denizi'nin[8] mavi sularına bakar.

Evin kendisi, çocuğun hafızasında Mor Salkımlı Ev yaftasını[9] taşır. Bu ev, yarım asırdan ziyade, bazan da her gece, bu küçük kızın rüyalarına girmiştir. Arka taraftaki bahçeye nazır pencereler, çifte merdivenlerin sahanlıklarındaki ince uzun pencereleri, baştan başa mor salkımlıdır ve akşam güneşinde mor çiçekler arasında camlar birer ateş levhası gibi parlar.

Bahçe, iki geniş mustatil[10] terastır. Esasen yokuştaki bütün evlerin bahçeleri ta caddeye kadar birbirine bakan birer yeşil terastır. Küçük kızın bahçesinin üst terasında, başları göğe değer gibi görünen uzun fıstıklar, akasyalar, aralarında iki tane, rüzgâr estikçe kırıtır gibi ipek tüyleri hareket eden pembe-beyaz gülibrişim, çiçek açmış yemiş ağaçları, ortalarında bir tane, alev çiçekli nar ağacı vardı. Bunların ortasında yuvarlak küçük bir havuz; karşı karşıya iki beyaz mermer arslanın ağzından durmadan bu havuza billur sular akar ve güvercin, kumru sesleri ile karışır, bazan da fıstıkların dallarını harekete getirerek inleyen rüzgârın nağmesi[11] ile birleşerek, sabah ve akşam bir

tabiat musikisi dinlersiniz. Aşağıdaki terasa üç dört adım merdivenle inilir. Evin bahçeye açılan kapısı ile bahçenin arkasındaki boş sırta açılan kapı arasında, çakıl döşeli ve üstü asma çardaklı dar bir yol vardır. Yeşil, sarı üzüm salkımlarının ve zümrüt gibi yaprakların arasından sızan ışık ve yeşil gölgenin içinde küçük kız, sabah akşam oynar durur. Alt terasta da bir havuz, rengârenk yemiş ağaçları, iki tane gülibrişim ve bir de yine alev çiçekli nar ağacı vardır.

Sabahın ilk saatlerinde, burada dolaşan, çiçek ve ağaç sulayan, bir alay güvercine yem veren bir kadın görürsünüz. Bu kadın, küçük kızın anneannesidir. İşte Haminne[12] diye torunlarının hitap ettiği kadının kısaca portresi:

Eyüpsultanlı Nakiye Hanım. Oradaki Mevlevî Tekkesi ile ailesi alâkadardır. En fazla bağlı olduğu ve belki de karakterine en fazla tesir yapan adam, oranın türbedarı olan dayısıdır. Babası, Şekercibaşı veyahut Tatlıcıbaşı imiş. Yıllar geçtikçe Haminne'nin ruhuna Mevlevîliğin hâkim olduğunu küçük kız sezmiştir. Kimseye fena lâkırdı söylemez, hiddet etmez, en kuvvetli itirazını yahut takdirini: "Yediği nane macununa bak," diye ifade eder. Namazını muntazam kılar ve oruç tutar, fakat dinî gösteriş hiç yapmaz. Bazı namazlarda küçük kız, Haminne' nin başında arakıye[13] giydiğini görmüştür.

Kıyafeti de hususîdir. Saçları kesiktir. Daima kırmızı –fakat acaba hangi devre kadar tabiî, hangi devri kına– malûm ya eski ihtiyar kadınlar için kına, dinî bir zarurettir[14]. Ak saç onlara göre sadece kokonalara[15] yaraşır. Entarisinin altında, kolları uzun, yenleri dışarıya çevrilmiş ince beyaz bir gömlek vardır, beline de bir şal bağlar. Her sokak dönüşü mutlaka su dökünür, sonra da çamaşır değişir. Yüzü, o günün çok güzel telâkki ettiği[16] sîmâlardandır. Teni hakikî süt gibi, gözleri açık maviye kaçan bir elâ, ağzı küçük, dudakları pembe, ince bir sanatla işlenmiş kıvrımları vardır. Maamâfih bu güzellik ve hususiyet, o ilk bahçe devrinde, kızda hiçbir ilgi uyandırmış değildir. Haminne, ağaçlar, çiçekler arasında hiç de onlardan ayrı olmayan bir varlık; meselâ nar çiçeklerinin uyandırdığı heyecan ve iç hareketini Haminne uyandırmaz. Hulâsa[17], bu kadın, bu renk ve güzel koku senfonisi arasında sadece bir notadan ibarettir.

Acaba ilk varlığını idrak ettiren sahne kaç yaşında vaki olmuştur[18]? Her halde dört yaşından önce olacak. Çünkü, bu devirde hafızasında çakan şimşeklerin aydınlattığı sahnelerde zaman zaman annesi de görünür ve küçük kız, annesini üç ilâ dört yaşları arasında kaybetmiştir.

İşte hafızasında çakan bir şimşek daha... Sokak üstünde, büyük bir odada, bir yer yatağında beyaz gecelikli bir kadınla koyun koyna yatmaktadır. Çocuğun içinde zamanın hatırasını silemediği bir korku, derin bir huzursuzluk vardır. Esasen pencereleri bahçeye bakmayan ve camlarının arkasından mor salkım desteleri görünmeyen odalar, çocukta garip bir sıkıntı yaratır. Bu defa, bu korkuyu azdıran şey, yüzüne dokunan iki uzun siyah saç örgüsüdür. Annesinin arkası dönüktür, fakat kımıldandıkça saçlar hareket eder ve küçük kıza canlı, isimsiz birer tehlikeli hayvan tesiri yapar, daha sonraları, küçük kızın hayatında bu saç örgülerinin uyandırdığı tesiri, yılan uyandırmıştır.

Bu loş gecede, anasının yüzünü o yatakta ilk defa hatırlar: solgun, zayıf bir yüz, hasta yanaklara gölge veren uzun ipek kirpikler ve aralarında ışıldayan büyük siyah gözler. Haminne'ye hiç benzemeyen bir yüz. Esasen bu renksiz hasta yüze uymayan renkli, güzel dudakların ifadesi, Mor Salkımlı Ev'de çok geçmeden toprağa karışan bu genç kadını fazla hatırlatacak unsurlardır. Adı Bedrifem idi. Küçük kız, o günlerde onun, siyah yeldirme[19] ve beyaz baş örtü ile sokaktan gelişini hiç unutmaz. Her halde çocuk için o, esrarlı bir mahlûktur. Ona mütemadiyen[20] sokulmak ister, fakat bu sokulganlık muhabbet hissi tesiri ile olmasa gerek. Galiba o yaştaki çocukların anaya bağlılığı, onu kendilerine bir sığınak telâkki etmelerinden ileri geliyor. Bir de şuuraltı[21] dahi olsa muhitin onu göçüp giden, sönen bir insan telâkki ettiğini de hissetmiştir. Evet, hem bu solgun anadan ayrılmak istemez, hem de ondan korkar.

Bu ananın en fazla hatırlattığı vak'a, çocuğa huzur veren dizlerinde oturduğu anlardır. Bu da kızın tırnaklarını kestirdiği zamana inhisar eder[22].

Küçük kızın eli, annesinin nakış ve dikişte çok marifetli telâkki edilen elinin içinde, avucunun tüy teması ile anasının ince parmakları küçük kızın elini tatlı tatlı gıdıklar. Anasının iki ipek kirpik saçağı

arasında garip bir ışıltı vardır. Tırnakları derin kesildiği zaman canı yanar, fakat en küçük bir acıya tahammül edemeyen bu çocuk, nefes almaya bile cesaret edemez. Tek bu dizlerin üstünde geçen an uzasın, tek avucunu gıdıklarken anasının sesi: "Buraya bir kuş konmuş, bu tutmuş, bu kesmiş, bu pişirmiş, bu yemiş, bu da mektepten gelmiş, hani bana – hani bana, demiş," derken küçüğün parmaklarını teker teker okşasın da isterse bu parmakları dibinden kessin, koparsın...

Bir şimşek daha... Bu defa gösterdiği vak'a pek tatlı değildir. Sahne, Mor Salkımlı Ev'de de değildir. Biraz yukarıda, Teşvikiye Camii'ne giden küçük bir yokuşta, küçük bir ev, annesi artık ayrı çıkmıştır. Bu devirde babasını pek hatırlamaz, daha fazla babasını Saray'a götürmek için gelen seyis ve iki atla alâkadardır. Bu evde en yakın ve en çok konuşulan komşu, karşılarında oturan Tablakârlar Aile'sidir. Orada Binnaz adlı büyücek bir kız ile bir de küçük kızın oynadığı Şayetse adlı bir çocuk vardır. Annesi bu günlerde, yanından çevrilen bir kol ile çalınan, acayip bir çalgıya düşkündür. Küçük kız bu çalgıdan olanca şiddeti ile irkilir, çünkü falso seslerine tahammül edebilecek bir iradesi yoktur. Binnaz bu çalgıya düşkündür, anası tek gözü sakat olan bu Binnaz'a, sevgi ve şefkatle muamele eder ve her gelişinde ona bu çalgıyı çalar. Bir gün işte bu çalgı çalınırken, küçük kız olanca kuvveti ile tepinmeye, çığlık basmaya başlamıştır. Fakat anası, çalmakta devam etmiş, Binnaz'ı odadan çıkartıp kapıyı kilitledikten sonra küçüğe tokat atmış, çalgının kolunu çevirmiş, çevirmiş... Kız tepinmeye, aralıksız çığlıklar atmaya devam etmişse de çalgı kulak tırmalayan sesleri çıkartmakta devam etmiştir... Bu durum ne kadar devam etmiş? Bunu küçük kız hatırlamaz, çünkü tokat serisine rağmen bağırmış, bağırmıştır.

Bu evdeki başka bir hatıra da komşuların gece ziyaretleri ve:

Hamam kapısı vuruldu,
İçerde meclis kuruldu,
Fehimem düştü bayıldı...

diye İstanbul'da o zaman söylenen bir halk türküsünü dinlerken daima oturdukları minderde uyuyup kalmasıdır.

Bu evde onunla belki annesinden fazla meşgul olan insan, sütninesi Hatice'dir. Sütninenin kocası sebze satar, kocaman bir atla kapıdan her gün geçer. Sütnine Hatice' nin Çingene olduğu söylenir. Küçük kızın inadı tuttuğu zaman: "Ne olacak Çingene sütü emmiş," derler.

Nihayet bu evde son perde şu acı sahne ile kapanır. Bu evden Yıldız'a yakın bir eve taşınıyorlarmış. Annesi daha hasta, daha bitkindir. Hastayı iki kişinin taşıdığı safran[23] renginde sarı perdeli bir sedye ile nakl ediyorlar. Küçük kız seyisle beraber sedyeyi takip ediyor, fakat ikide birde duruyor, sedyenin içindeki anasını görmek istiyor. Sarı perdeleri yavaşça çekiyorlar, anasını gösteriyorlar. Beyaz entarili, beyaz başörtülü annenin ince yüzü erimiş, o iki garip ışıklı siyah gözler, yanaklara gölge saçan kirpikler arasında ışıldamıyor. Küçük kız ondan sonra hayatı boyunca bir daha safran rengi sarıya bakamaz, midesi bulanır, başı döner.

Yıldız'daki ev geniştir, aydınlıktır, orada annesi daima cibinlik arkasındadır. Babası sabahları ata biner Saray'a gider, akşamları döner ve küçük kız hatırasında babasını ilk defa bu günlerde görür gibidir. Fakat babası bu günlerde onunla meşgul olmaz. Annesi de bu evde bir tek lâf etmiş değildir. Her halde çok az yaşamıştır. Esasen verem olan bu genç kadın, ameliyatla bir tosuncuk doğurmuş ve ameliyattan sonra kendisi de çocukla beraber ölmüştür. Küçük kız bu evde nerede yatmıştır, hatırlayamaz. Esasen bu günlerde o, yok gibidir. Anası kaybolup gittikten sonra hayat, yarım bir ışık içinde geçmiş ve bir zaman için hafızası hiçbir sahne kaydetmemiştir. Bu, anasına ait hatıraların son perdesidir.

Bir şimşek daha... Bu defa anası olmadan Yıldız'daki ev hayatı, anası nasıl ortadan kaybolup gitmiştir? Ölüm nedir? Küçük kız bunları bilmez ve anlayamaz. "Annem nerede," diye belki sormuştur, fakat ona müphem[24] bir işaretle ufukları göstermişlerdir. Çünkü yıllar yılı, tekrar Mor Salkımlı Ev'de yaşarken, terasın duvarlarına tırmanır, Kızkulesi'nin arkasına, belki Üsküdar'a bakarak annesini orada

tahayyül eder[25]. Fakat annesi Yahya Efendi Mezarlığı'nda[26] yeri kaybolan bir toprak yığınının altındadır. Yıldız'daki evde o artık aptal aptal dolaşır, bir şey hissetmez, bir şey anlamaz, tamamen terk edilmiştir. Oradaki ilk canlı hatıra, Beşiktaş'daki Ketenciler Hamamı'na götürüldüğü zamandır. Kim götürmüştür bilemez. Yalnız kapılar açılıp kapandıkça, dumanlı kubbenin altındaki akisler[27] küçük kıza korkunç birer umacı[28] sesi gibi gelir. Yarı çıplak insanların dolaştığı, içeri gittikçe su buharının kalınlaştığı yere küçük kızı da götürürler. Feryadı bütün hamamı çınlatır. Nihayet küçük kız ustanın bacakları arasına sıkıştırılır, kafası sabunlanır... sabunlanır. Kaç defa, Allah bilir... Bu hamam koşmarı[29] küçük kızda o kadar korkunç ve derin tesir yapmıştır ki ondan sonra ne zaman hamam bohçası hazırlandığını görse ardı arası kesilmeyen bir çığlık basmıştır. Daha sonraları, kendi iradesine sahip olduktan sonra daima evde yıkanmıştır. Bu güne kadar Beşiktaş'da Ketenciler Hamamı önünden geçerken kafasında daima bu heyulâ[30] canlanır.

Anasının göçtüğü günden sonra küçük kız, babasının varlığı ile çok şiddetle alâkadar olmuştur. Bu genç baba, her gece, önünde tek mum yanan tepsinin üzerine eğilir, tepsiye mütemadiyen gözyaşları damlar. Dizlerine sarılan küçük kızın varlığından haberdar gözükmez, nihayet ayaklarının ucuna basarak bir hizmetçi girer, küçük kızı kucağına alır veya elinden tutarak çeker götürür.

Bu anasız evde üç insan vardır. Birincisi Ali Lala, o, bu küçük kızla en fazla meşgul olan insandır. Bu yakışıklı uzun boylu genç Kemahlı, Büyükbabası'nın akrabasıdır. Esasen çocukluk günlerinde erkek hizmetçilerin Büyükbabası'nın uzak veya yakın akrabası olduğunu küçük kız unutmaz.

Ali Lala, onu sokağa çıkarır, ona babasının menettiği horoz şekerleri ve macun alır. Bu sakin, nadir konuşan Ali Lala'nın kuvvetli elinin içine elini koyduğu zaman, küçük kız yalnızlığın verdiği huzursuzluğu unutur, şefkat denilen hissi ona karşı müphem bir şekilde duyar. Bir de Ali Lala'nın küçük kardeşi aptal, sırıtkan Mustafa vardır.

Evde yemek pişiren, güya temizlik yapan, küçük kızın Rasim Dadı dediği, çiçek bozuğu, sakil[31] ve ters bir kadın da vardır. Anası kaybolduktan sonra küçük kız ekseri Ali Lala'nın odasındadır. Rasim Dadı ile Ali Lala her akşam şu mealde[32] konuşurlar:

Rasim Dadı – İhtiyar hanım, kızı öldükten sonra buraya pek uğramaz oldu, aklı başında değil, çocuk kimsenin umurunda değil, ben artık çocuğa istediğimi yaparım.

Ali Lala – Dilini tut, çocuğun saçının teline dokunursan ananı ağlatırım senin karı.

Rasim Dadı – Ama bizi ele veriyor, yaptığımız şeyleri maymun gibi taklit ediyor. Anladığından değil, fakat büyükler anlar.

Ali Lala – Yalan söylüyorsun.

Rasim Dadı – (Küçük kıza bakar ve dişlerini gıcırdatır. Esasen ona her zaman diş bilemektedir). Vallâhi billâhi, bizim yaptığımızı söylerse yengeçleri üzerine saldırtacağım.

Ali Lala – Yengeçler de ne oluyor?

Rasim Dadı – Yengeçleri parçalar, döver ve veremlilerin sırtlarına koyarlar, bizimkine koyamadan öldü. Aaaaah Ali... Ve kısık sesle şu türküyü söyler:

Alim Alim gül Alim,
Gül dibine gel Alim.
Gül dibine gelmezsen,
Bir şeftali ver Alim.

Rasim Dadı, Ali Lala'nın boynuna kollarını dolayarak yanaklarını şapur şurup öpmeye başlar. Sonra döner ve ona şaşkın şaşkın bakan küçük kızı omuzlarından yakalayarak sarsar:

Rasim Dadı – Kimseye söylemeyeceksin, kimseye söylemeyeceksin.

Küçük kız şaşırmıştı, neyi söylemeyecekti, ne söylemişti?

Küçük kız – Söyleyeceğim Rasim Dadı. Vallâhi söyleyeceğim, billâhi söyleyeceğim.

Rasim Dadı tekrar küçük kıza hücum eder. Ali Lala Rasim Dadı'yı tokatlar, Rasim Dadı, Ali Lala'ya sarılmak ister, bir tekme tokat

sahnesidir, gider.

Ertesi sabah erkenden, küçük kız yalın ayak mutfağa koşmuştur. Arkasında korkuya benzer bir ürperme olduğuna hiç şüphe yoktur, fakat kafasında yengeç denilen mahlûku görmek için uyanan şiddetli tecessüs[33] her şeye hâkimdir. Mutfağa inen merdivenlerin en aşağı basamağına gelince bağırır: "Rasim Dadı söyleyeceğim..." ve hemen geri dönüp merdivenleri çıkmaya çalışır. Fakat Rasim Dadı seğirtip onu kolundan yakalamış ve mutfağın ortasına çekmiş ve oradaki bir sepetten bir sürü yengeci ayaklarının altına salıvermiştir.

Ah o çaresiz, sesi kısan, boğazı kurutan korku. Saçların dibini ıslatan ecel teri. Gözleri evlerinden fırlatan dehşet... O ânı küçük kız ömrünün sonuna kadar unutamayacaktır. Fakat vak'anın nasıl bittiğini bir türlü hatırlayamaz. Rasim Dadı'nın çocuğa reva gördüğü[34] tedhiş[35] ve işkenceler arasında bir tanesi vardır ki onu hatırlayamaz, sadece Haminne'nin Büyükbaba'ya anlattığını işitmiştir.

Haminne – Yavrucağı ben kurtardım. O sabah eve giderken çığlığını bahçeden duydum. Kapıyı çaldım. Rasim benim olduğumu anlamadı galiba, kapıyı açtı. Bir de ne göreyim? Çocuğu paspasın üzerine yatırmış, ağzına biber dolduruyor. Fakat yavrucak yine de çağlık arasında: "Söyleyeceğim Rasim Dadı," diye bağırıyor. Rasim de avucundaki biberi bir düziye[36] çocukcağızın ağzına dolduruyor.

Küçük kız, bunları beyaz sakallı, ak saçlı, ateşli gözlü bir ihtiyarın kucağında masal dinler gibi dinliyor. O ihtiyar evvelâ Kahvecibaşı iken şimdi Hamallar Kâhyası olmuştur. Adı Ali Ağa'dır. Ağa, çünkü okur, ama yazmak bilmez. Büyükbaba bir yandan kaskatı ellerinden umulmayacak bir yumuşaklık, bir rikkatle[37] küçük kızın saçlarını okşarken, bir yandan da, "Zavallı yavrum, zavallı yavrum," diye mırıldanıyordu.

Burada, Yıldız'daki anasının öldüğü eve ait birkaç hatıra daha vardır. O evde artık Ali Lala ile Mustafa yoktur, Rasim Dadı, biber vak'asından sonra kovulmuştur. Şimdi evin idaresini eline alan ve babasına bakan yaşlı bir hanım, bir de gündüzleri İdadî'ye[38] giden Mehmed Efendi adlı genç bir Çerkes vardır. Onun bu günlerde en

mesut saati, babasını bekleyen seyisin yanına gitmektir. Seyis onu, sabahları kapıda babasını bekleyen güzel ve doru[39] ata bindirir, büyük bir ciddiyetle dizginleri eline verir, yukarı aşağı gezdirir. Nihayet babası gelir, doru ata biner, arkasında seyis, bir beyaz atın üstünde Saray'a giden uzun yolda kayboluncaya kadar küçük kız gözleri ile onları takip eder.

Ali Lala'yı hatırlaması tabiîdir, fakat işin garibi kendisine o kadar işkence etmiş olan Rasim Dadı'yı da aramasıdır. Evin havasındaki intizamsızlık[40] gitmiş, fakat aynı zamanda hareket ve heyecandan da eser kalmamıştır. Şimdi küçük, tamamıyla kendi hâline bırakılmış, bu aralık babasının Saray'da nöbetçi kaldığı bir akşam, geçen vak'a, küçük kızın anlaşılması zor mizacının[41] bir tarafını aydınlatır.

Yine Yıldız'daki ev, birinci katta, sokak üstündeki büyük oda. Beyaz örtülü uzun mindere ihtiyar hanım oturmuş çamaşır söküğü dikiyor, Mehmed Efendi küçük masa başında derslerini hazırlıyor. Mutfak bir sükût[42]... Babası da artık tek mum ışığında gözyaşlarını tepsiye damlatmıyor. Etraftaki sükût ve içindeki yalnızlık el ile tutulur gibi üzerine yüklenmiş, boğazını tıkıyor. O uzun örgülerinden korktuğu kadın acaba şimdi nerede? Hep o ölü sükût... Küçük kız birdenbire kalkarak odanın ortasına gitti durdu...

— Babamı isterim.

— Baban Saray'da.

— Babamı isterim.

— Yarın gelir.

— Babamı isterim.

— Şimdi gelemez, Saray'ın kapıları gece kapalıdır, nöbetçileri bekler.

— Babamı isterim.

Küçük ses yükseldi, kendisine dahi yabancı gelen, kısık ve kulak tırmalayıcı bir çığlık hâlini aldı ve bu çığlık aralık vermeden devam etti. Biraz sonra, o sessiz sokaktaki sokak kapıları açıldı, birer birer komşu kadınları geldi, oda doldu. Rum ve Ermeni komşu kadınlar küçüğü teskine çalıştılar, fakat çığlık dinmedi. Küçük kızın göğsünde

yirmi vahşî canavar varmış gibi ses, yükseldikçe yükseldi. Rum komşulardan biri bir kova su getirdi "Soğuk alır," "Tıkanır," gibi itirazlar olduysa da, nihayet suyu küçüğün başından aşağı döktüler. Su dökülürken nefesine gelen tutulma, ancak bir an devam etti; feryat daha vahşî, daha tiz sürdü gitti.

Nihayet ihtiyar hanım ve komşular küçüğü Mehmed Efendi'nin kucağına vererek Saray'a yolladılar. Bu karara her halde sabaha karşı vardılar. Şimdi Saray yolunda, Mehmed Efendi her nöbetçinin önünde duruyor, anası yeni ölen çocuğun vaziyetini anlatıyor: "Eğer babasının yanına götürmezsek bağıra bağıra boğulacak," diyordu.

Belki küçük kızın babası Edib Bey'in karısının cenazesini hatırlayan nöbetçiler izin veriyorlar, Mehmed Efendi kucağında küçük kızla Saray'a doğru yollanıyor. Artık küçük kız Mehmed Efendi'nin kucağından beyaz caddede gezen nöbetçileri rahat rahat seyrediyor. Uzaktan gelen köpek havlamalarından başka ses yok, fakat bu sükûnet bir korkuluk değil, artık bir sığınaktır.

O günkü Ceyb-i Hümayun Dairesi'ne[43] Yıldız Camii'nin karşısındaki selâmlık[44] seyredilen açık settin arkasından gidilirdi. Yanındaki büyük kapıdan dar ve uzun çakıl döşeli yolun üzerine muhtelif daireler açılırdı. Gece yarısından sonra geçilmeyen bu kapıdan Mehmed Efendi'yi kucağındaki küçük çocukla bıraktılar. Bazan küçücük bir çocuğun gönül amacı en büyük hükümdarların bile demir kilitli kapılarını açıp içine giriyor.

Bu dar yolun ortasındaki Ceyb-i Hümayun Dairesi' nin kapısında biraz beklediler. Siyahlı bir hademe çocuğu tetkik ettikten sonra, elini tuttu, Edib Bey'in yattığı odaya götürdü. O odanın resmini, içindeki üç yatağın yerlerini bu çocuk hâlâ çizebilir. Babası yataktan fırladı, çocuğu kucağına aldı. Karşısındaki yataktan kocaman bir baş kalktı, bir şeyler söyledi. Bu babasının yakın arkadaşlarından ve aynı gece nöbetçi kaldıkları Hakkı Bey[45] idi (sonradan sadrazam[46] olan Hakkı Paşa). Üçüncü yatakta Sırrı Bey[47] vardı (sonraki Gümrük Nazırı[48]). Ne garip tesadüf... Babasının yorganı sarı yazma idi. Küçük kız kafasını babasının omzuna yasladı, gözlerini kapadı. O korkunç gece sahnesinin üzerine perde indi.

Bundan sonra, küçük kızın hafızasında, Teşvikiye Camii'nin önünden Ihlamur Caddesi'ne inen büyük ve geniş yokuşta, küçük bir mescidin karşısında biraz karanlık büyük ahşap[49] bir ev vardır. Arkasında büyücek bir bahçe olmasına rağmen Mor Salkımlı Ev'in, ferah, aydınlık havasına benzemez. Küçük kızın kafasında bu evin bıraktığı levhalar[50] ve hisler huzursuzlukla, akıntıyla doludur. Fakat ailenin diğer fertlerinin varlığından çocuk ilk defa orada haberdar olmuştur.

Birincisi, Kemal dayıdır. Yirmi iki yaşında olduğu söylenen, uzun, ince, kâtip sınıfının en itinalı ve temiz kıyafeti ile görünen bir genç adamdır. Odasından çıkmaz, gecelikle görünmez, daimî meşgalesi[51] resim yapmak ve küçük kıza bir nev'i[52] çizgili resim gibi görünen birer levha hâlinde odasına astığı eski yazılardır. Belki yaşasa tanınmış bir hattat[53] olacaktı. Tohum hâlindeki resim yapmak istidadı[54] bu ailenin ikinci neslinden olan tanınmış bir ressamda[55]kendini göstermiştir.

İkincisi, küçük kız doğmadan evvel ölmüş olan Hayri Dayı'nın bıraktığı Refet adlı o zaman yedi yaşında olduğu söylenen, uzun kirpikli bir erkek çocuğudur. Burada bir noktayı işaret etmek lâzım. Haminne ile Büyükbaba seksen yaşına kadar yaşamış, hemen hiç hastalık yüzü görmemiş bir çift idi. Fakat onların üç evlâdı da genç yaşlarında veremden ölmüşlerdi. Sebebi Hayri Dayı'nın eşi olan güzel bir saraylı hanımın bu hastalıktan mustarip[56] olması ve mikrobun aileye aşılanmış olmasıdır.

Üçüncüsü, Saka[57] Apti'dir. İpince, sırık gibi uzun, gözleri âdeta beyaz denilebilecek kadar açık renkte, anormal korkunç bir adamdır. O zamanın sakalarına mahsus deriden, kolsuz bir yelek giyer, omzundan aşağı kırbası[58] sarkar ve her sabah taşlıktaki küpe su getirir. Bu garip adam nasılsa pek de sevimli olmayan küçük kızla pek alâkadardır. Onu görür görmez çömelir, uzun kollarını açar, boyuyla hiç de mütenasip[59] olmayan ince sesiyle, "Küçük niinee," diye çağırır. Çocuk kaçamazsa kollarının arasına alır ve tavana kaldırır. Bu ses ve yüz, bilhassa bu renksiz gözler, küçük kız için bir korku sembolüdür. Hâlâ bu gün bile bu sesi taklit edebilir ve tüyleri ürpererek hatırlar. Fakat bunun bu kadar sabit bir hatıra olmasının sebebi, belki de o günlerde küçük kızın geçirmiş olduğu, "zatürree" olduğu söylenen,

ağır hastalık ve ateş içinde yatarken gözüne görünen hayallerin arasına, onun da karışmasıdır. Ölümün eşiğine kadar geldiği bu ağır hastalık esnasında, gözlerini kapar kapamaz, daima o kadar ürktüğü, safran gibi sarı bir zemin içinde, Apti'nin kollarını açarak üzerine ağır ağır gelmesi ve bu dev gibi uzun mahlûkun sivrisinek kadar ince sesinin, "Küçük niinee, küçük niinee," diye bağırmasıdır.

Bu hastalık sona erip de küçük kız evde dolaşmaya başladıktan sonra, hayat sahnesinde bir başka varlık peyda olmuştur[60]. Bu onun ömrü boyunca bağlı kaldığı Mahmure ablasıdır.

Birdenbire, Halide adlı küçük kızla yeğeni Refet için elinde şeker kutuları ile gelen bu Mahmure abla, o zaman dokuz yaşında idi. Parlak siyah saçlı, ateş saçan siyah gözleri ile insana bakan, hareketleri yıldırım gibi seri ve çevik bir mahlûktu. Mahmure abla, Halide'nin annesinin, ilk kocası Bedirhanî Ali Şamil'den olan tek çocuğu idi. Bu çocuk iki yaşında iken ailesi, Bedrifem Hanım'ı Ali Şamil'den ayırtmışlar, biraz sonra Edib Bey'le evlendirdikleri zaman, Edib Bey onu kendi çocuğu gibi bağrına basmış, çocuk da bu üvey babaya kendi babasından daha fazla bir muhabbetle bağlanmıştır. Fakat bir müddet sonra Mahmure ablayı babası almış, maamâfih Ali Şamil Bey İstanbul'dan uzaklaşırken çocuğu annesinin ailesine iade etmiştir.

Mahmure ablanın gelişi, âdeta bayram gibi bir şey oldu. Bu ateşli abla, Refet'e de Halide'ye de sımsıkı sarıldı, öptü; fakat ikisine karşı da bir büyük ablanın hâkim vaziyetini aldı, öteye beriye koşturdu durdu. Halide'nin oyuncaklarını kırar, kedi gibi ağaçlara tırmanır, herkesin taklidini yapar, yaramazlığı ile bazan salim Haminne'yi bile ağlatırdı. Kemal dayı ona, "Allahın belâsı," derdi. İşte bu Mahmure abla bir gün Halide'nin elinden tuttu. Refet'in gittiği, karşıdaki mescide bağlı olan mahalle mektebine sürükledi. Bu mektepte gördüğü sahne Halide'nin hafızasına büyük bir kudretle hakk edildi[61]. Bu mektep, erkek çocuklara mahsus idi, azat[62] zamanı caminin önünü altüst eden çocukların kıyamet kopardıkları, bir didişme manzarası yarattıklarından dolayı Halide, o tarafa hiç gidemezdi. Bu defa ders esnasında Mahmure abla onu oraya soktu. Dershanenin kapısına kadar

götürdü. Kapı açıktı, içeride şöyle bir hareketli manzara göze çarpıyordu:

Yerde bir sürü çocuk yer minderlerine oturmuş, önlerinde rahleler[63], mütemadiyen eğilip oturuyorlar. Kapının karşısında yüksekçe bir yer minderinde, yeşil sarıklı bir hoca efendi. O da, öne arkaya aynı ahenkle sallanarak oturuyor. Arkasındaki duvara dayalı, ucu tavana değen bir değnek. Halide'nin gözleri bu değneğe saplandı kaldı. Arkada oturan çocuklar arasında bir ses mi oldu, ne oldu, Hoca Efendi hemen bu değneği eline aldı ve en arkadaki çocuğun kafasına nişan alarak bir yılan sürati ile indirdi. Evet, Hoca Efendi yerinden kalkmadan ikide bir de bu uzun değneği, gürültü yapmaya cesaret eden herhangi bir rahle başındaki çocuğun kafasına indiriyordu. İşte bu manzaranın hatırasından dolayı, küçük kız mektebe gitmeden okutulup yetiştirilmiş olmasından çok memnundu.

Anlaşılan bu eve, Mor Salkımlı Ev'i bir müddet için kiraya vermiş olduklarından gelmişlerdi. Bir zaman sonra küçük kız kendini tekrar Mor Salkımlı Ev'de buldu. Bu defa evde bir de Saraylı Hanım hâsıl olmuştu[64]. Üst katı –Kemal dayının odası müstesna[65]– bütün odaları ile işgal eden bu ufak tefek, zayıf Saraylı Hanım'ın fevkalâde elmasları, Avrupaî muhteşem eşyaları, bir de Çerkes halayığı vardı. Esvapları başka kimseninkine benzemezdi. Mahmure abla onun taklidini yapar dururdu. Bu Hanım, uzun müddet Saray'da hocalık ettikten sonra, nihayet o zaman Saray'a intisabı[66] olan Büyükbaba'nın evine çırak edilmişti[67]. Zamanına göre okumuş yazmış, çok kültürlü bir insandı. Onun zengin kütüphanesi, küçük kızın kültürünün bir kısmını hazırlamış, okuyabilecek bir yaşa geldikten sonra bu kütüphaneye dört elle sarılmıştı.

İlk günlerde küçük kızı en fazla alâkadar eden tarafı, tavşan raksı denilen bir oyunun Saray'da başta gelen unsuru olduğunu söylemeleri idi. Bunun ne demek olduğunu hiçbir zaman anlamadı, fakat kıyafeti hakkında bir fikir edindi. Kış geceleri, Saraylı Hanım etekleri som sırma saçaklı, üstü altın pul işlemeli, renkli kısa eteklerin pullarını küçük kızla birlikte söker ve galiba satılmaya gönderirdi.

Küçük kız bu günlerde, kendisinin doğmuş olduğu söylenen, pencerelerinden mor salkımlar sarkan odada yatardı. Bahçeye bakan

üç büyük pencerenin altında beyaz örtülü uzun minder vardı. Perdeleri beyaz patiska idi. Bu perdeler hiç kapanmazdı, zira mor salkımlar birer güneşlik vazifesini görürdü. Bahçeden gelen kokuların, gözü okşayan tabiat renklerinin arasında küçük kızın içi şevkle dolmuştu. Her gece gusülhane[68] vazifesini gören büyük yükten[69] şilteler çıkarılır, yere üç yatak serilir ve bu şiltelerin ortasında Haminne, solunda Halide, sağında Mahmure abla yatar. Bu oda, başka zamanlar sebebini bilmediği korku ve huzursuzluktan onu kurtarır. Sabahları Haminne'nin yıkandığı yükten gelen su sesleri ile uyanır.

Gündüzleri, uzun sedirin bir köşesinde kırmızı minderde Haminne oturur, öbür köşesinde Büyükbaba. İkisinin de elinde daima birer kitap bulunur. Haminne yüksek sesle Fransızcadan tercüme edilmiş kitaplar okur. Büyükbaba'nın elinde mutlaka dinî bir kitap vardır. O, başını hafif hafif sallayarak, dudaklarını kımıldatarak içinden kelimeleri heceler. Haminne yalnız kolay okumakla kalmaz, hem hikâye hem de şiir yazar. Her halde kültür itibarıyla sadece kendi çağdaşları hanımların değil, kocasının da çok fevkindedir[70]. Maamâfih küçük kız Büyükbaba'nın varlığını daha çok hissediyor. Siyah, kudretli ve sert gözleri Halide'ye bakarken birdenbire yumuşar, çocuğun pek de mahiyetini[71] anlamadan dinlediği Rus harplerinden sahneler yaratır. En çok tekrar ettiği vak'a Kars'a aittir.

Saray'da uzun müddet hizmet etmiş Büyükbaba zengin değildir. Mor Salkımlı Ev karısınındır. Fakat evlendikleri zaman meşru surette[72] kazanılmış epeyce bir paraya sahip olduğu da muhakkaktır. Kendisinden yaşça bir hayli genç olan Nakiye Hanım da bir hayli çeyiz, halayık ve ihmal edilmeyecek kadar mühim bir para ile gelmiştir. Fakat yekûn, bu elâ gözlü, altın saçlı İstanbul kızının parmakları arasından akıp gitmiştir. Haminne' nin ölçüsüz israfı, şahsî keyfin değil, müfrit[73] cömertliği yüzündendir. Büyükbaba daima hayran kaldığı karısının nihayet, etrafa borçlanma vaziyetinden memnun değildir. Onun zaman zaman şikâyeti Halide'nin hafızasında, cennet havasını gölgelendiren bulutlar gibi kalmıştır. Belki de iktisada riayet etmeyen[74] Halide, bu sebepten dolayı hayatı boyunca borçtan kaçınmıştır.

Büyükbaba, Haminne'nin odasının karşısında küçük bir odada yatar. Bu odanın bir penceresi bahçenin fıstık ve akasyalı terasına, diğeri de Adalara nazırdır. Burada bir köşe minderi, bir de dolap vardır. Büyükbaba bu dolaptan küçük kıza bazan fındık fıstık ikram eder. Yerdeki mangalda ekmek kızartır, içine tulum peyniri koyar. Küçük kız bunu, nefret ettiği sütü içmeye mecbur ettikleri sabah kahvaltısına bin defa tercih eder. Bu ekmek peynirden, pencereye konan güvercinlere de daima ikram edilir.

Bu iki odanın açıldığı sofanın ortasında bir bölme vardır. Öbür tarafı selâmlıktır[75]. Büyükbaba selâmlıktan gelirken daima kapıyı vurur ve hareme[76] dahil olduktan sonra kullandığı lisan, selâmlıktan bambaşkadır. Bu tarafta herkese hürmet edilir, halayıklara dahi, "Kalfa Hanım," diye hitap edilir. Fakat kapının eşiği atlanınca herkese "sen" diye hitap edilir, hele savrulan küfürler, küçük kızı teshir eden[77] zengin, serbest ve korkunç terimlerle doludur. Halide bu küfürleri, haremdeki nazik terimlere tercih eder.

Bu evde bu defa, Havva Hanım adında ihtiyar bir kadın da vardır. Yemek pişirir, çamaşır yıkar, fakat asla hizmetçi muamelesi görmez. Havva Hanım'ın odasında geçen sahneler ayrıca bahsedilmeye değer mevzulardır[78].

Bu günlerde, Halide'nin dünyasında –Büyükbaba hariç– kendisinin içten yakınlık duyduğu kimse yoktur. Onun, o günkü dünyası, yaş ve cins derecesine göre, iki kısma ayrılır. Kız çocuklar ancak on yaşına kadar çocukturlar. Ondan sonra çarşafa girer, büyükler sınıfına dahil olurlar. Büyükler ister on iki ister altmış yaşında olsun, hep birbirinin aynıdır. Halide'ye göre oğlanlar çocuk sınıfında değildirler. Hepsi büyük erkekler gibi giyinirler, gürültücü ve menfur[79] mahlûklardır. Halide'nin bu fikre kapılmasına belki biraz da o civardaki mektepten boşalan erkek çocukların birbiriyle ve etraf ile mütemadiyen didişmeleri sebep olmuştur. Fakat asıl, erkek çocuklara karşı duyduğu nefretin başlıca sebebi, sonradan şahit olduğu, çok acı ve çirkin bir sahnedir. Bundan, daha sonra başka bir vesile ile bahsedeceğim.

Mor Salkımlı Ev'deki bu devir çok geçmeden, kendini bir gece yarısı Saray'a götürmüş olan Mehmed Efendi' nin birdenbire gelişi ile sona erdi.

Saraylı Hanım'ın halayığı Fikriyar, bir gün Haminne'yi selâmlığa çağırdı. Haminne sofadan selâmlığa açılan kapıdan öteye geçerek Mehmed Efendi ile konuşmaya başladı. –Başı örtülü olmak şartıyla Haminne evin adamlarıyla ve hatta komşunun genç erkekleri ile konuşur, bayramlarda onlar hareme gelip Haminne' nin elini öperlerdi–.

Halide kapının bu tarafında durdu. Mehmed Efendi ile Haminne'nin konuşmalarını dinledi, pek ne dediklerini kavrayamamakla beraber konuşmanın meali şu idi:

Halide'nin babası, evine bakan ihtiyar hanımın torunu ile evlenmişti. Halide'yi babasının evine götürmek lâzımdı. Haminne bu haberi alır almaz ağlamaya başlamıştı.

Küçük kızı dikkatle giydirdiler. Mahmure abla da hazırlandı. Evden ayrılırken küçük kız, âdeta harbe gidiyormuş gibi herkes onu öptü ve uğurladı.

Babası şimdi Yıldız'da başka bir eve taşınmıştı. Dar bir sokakta, daha küçük bir ev. Her cuma ve pazar günü, gazinosunda mızıka çalarak kalabalık bir halk toplayan, Ihlamur denilen, Beşiktaş'ın tanınmış ağaçlığına çok yakındı. Orada toplanan kadınlar bir kafes arkasında otururlardı. Yani o açık yerde harem dairesi var demekti. İşte bu ağaçlığa sonraları küçük kız evden kaçar gider, fıstık ağaçlarının altında oynar, rüzgârın kendine mahsus yeknesak[80] uğultusunu, yaprakların garip havasını dinler, önündeki sırtın tepesindeki Mor Salkımlı Ev'in bulunduğu yere hasretle bakardı. Şimdi bu fıstık ağaçları arasında, Mehmed Efendi onun elini tutmuş yürüyor ve Mahmure ablaya da yaramazlık etmemesini sıkı sıkı tembih ediyordu. Her halde Mahmure ablanın içi annesinin yerini başka bir kadının almış olmasından dolayı yanıyordu, zira mütemadiyen homurdanıyordu.

Nihayet eve vasıl oldular[81], kapıyı ihtiyar hanım açtı, evde gergin bir hava vardı. Oradakilerin kendine büyük bir tecessüs ile baktıklarını küçük kız hissetti. Yukarıda babasının odasında yeni hanım oturmuş dikiş dikiyor, babası sinirli sinirli aşağı yukarı dolaşıyor. Yeni hanım çok güzeldi. Pembe beyaz bir yüz, minimini bir ağız, arkasında altın gibi sarı saçlar iki kalın örgü ile sallanıyor, başında yeşil ipekli bir mendil

sarılı, sırtındaki lâcivert esvap bu parlak renklerle lâtif bir tezat[82] yapıyordu. Küçük kız bu renk ahengine bayılmıştı. Yeni çiçek açmış bir badem ağacı gibiydi. Halide, bu genç ve güzel kadının dizlerine sıçradı, boynuna sarıldı ve öptü. Bu beklenmedik sahne babasını da, ihtiyar hanımı da ağlatacak kadar şaşırtmıştı. Anlaşılan, babası bu ilk karşılaşmadan çok korkmuş, küçük kızın üzerinde ne tesir yapacağını kestirememişti. Fakat, belki henüz dört yaşına gelmiş Halide'nin insanlara karşı içinde uyanan akisler, tabiate karşı uyanan akislerin hemen hemen aynıdır. Ağlayan bir insan gördüğü zaman nasıl içi yanarsa, taşlanan bir köpek gördüğü zaman aynı acı ile belki daha fazla ağlardı. Güzel bir şey gördüğü zaman hemen üzerine atılmak isterdi. Etrafındaki bütün vak'alar ve manzaralar hareket hâlindeki muazzam bir panoramadan başka bir şey değildi. Bazısı ağlatır, bazısı güldürür, bazısını sever, bazısından nefret ederdi. Küçük kız için belki hayatın hakikî manası bu idi. Fakat küçük kız bu hareket hâlindeki panoramanın muhtelif parçalarını tamamen birbirinden ayırt etmeye başlamamıştır.

O akşam Mahmure ablanın Mor Salkımlı Ev'e döneceğini duyunca içinde garip bir acı duydu. Ağlamadı, fakat boynu büküldü. Yeni muhit birdenbire ona yabancı geldi, utanmak denilen şeyi bütün şiddeti ile hissetti.

Çok şükür o akşam o eve beyaz sakallı, mavi gözlü bir ihtiyar adam geldi. O adamın dost bakışları, tatlı muamelesi sıkıntısını giderdi. Bu ihtiyar, üvey annesinin amcası, aynı zamanda da üvey babası idi. Akşamları sütten başka bir şey verilmeyen bu küçük çocuğa gizlice fındık, fıstık verir, dizine oturtur, başını okşar, onunla konuşurdu. Tavırlarında ne acımak ne de tecessüs vardı. Çocuğa bir arkadaş muamelesi ediyordu.

Bir zaman sonra evi dolduran üvey annenin akrabası, kardeşleri çocuğa tecessüs ile bakıyor, mütaâla yürütüyorlardı[83].

"Ne tuhaf, esmer mi, sarışın mı belli değil."

"Saçlarının ucu mısır püskülü gibi, buraya gel... Burun bir küçük patates, aman ne kocaman gözler... Bakma öyle yüzüme..."

Bütün bunlar birer işkence. İçinde kendisini herkesten başka görmek, güzel çocukların uyandırdığı sıcak hisleri uyandırmaktan

doğan bir hasret var. O zannediyordu ki bütün bunlar gözlerinin mavi, teninin pembe olmamasından ileri geliyor... Mavi gözlülere karşı içinde bir kıskançlık, fakat aynı zamanda bir hayranlık hissediyor.

Her halde babasının yeni karısının evinde hayat pek fena geçmedi. Bilhassa hayatının ilk aşkı bu devre tesadüf ettiği için onu unutamaz. Fakat bu ilk aşka gelmeden evvel, içinde de rahatsızlık yaratan veya haz veren birkaç meseleden bahsetmek icap eder.

Birincisi, kılık kıyafete dairdir. Babası, İngilizlerin terbiye usullerini, çocuklarına giydirdikleri esvapları, verdikleri gıdayı kızına tatbik etmek istiyordu. Çoraplarından, pabuçlarından, mendillerinden, hulâsa her şeyinden o mesuldü. Yalnız şapka giydirmek, o günler için mümkün olmadığından çocuğu yazın başı açık gezdiriyor, kışın da kalpak giydiriyordu. Kış günlerinde hep lâcivert kısa esvaplar, yazın da beyaz. Haminne'nin daima, çocuk soğuk alacak diye söylenmesine rağmen, kolları ve bacakları daima kısa ve çıplak. Fakat kız bunların hava ile münasebetini duymazdı. Onu tazip eden[84] şey kendi yaşında ve kendi sınıfına mensup çocukların kıyafetlerinin bambaşka olması idi. Fazla olarak, o yaştaki kızlara giydirilen kırmalı, parlak renkli, kordelâlı esvapları, üzerlerindeki inci boncukları kıskanırdı. İşte bundan dolayıdır ki, şahsen giyim zevki çok basit olmakla beraber, zevksizlik ve adîlik dahi ifade etse gösterişli ve renkli kıyafetler içinde garip bir tepki uyandırır. Küçük kızın gıdası da diğer çocuklarınkinden ayrıdır. O günün çocukları her istediklerini yerlerdi. Ellerinde horoz şekerleri, renk renk ve şekilde çeşitli şekerlemeler yer dururlardı. Halbuki küçük kıza et ve sebze ve sadece az miktarda yemiş verilir, akşamları ise bir bardak süt içirilip yatırılırdı. O günlerde hayatının en büyük emeli, istediği kadar kiraz, patlayıncaya kadar mısır ve hıyar yemekti. Evet, yemek rejimi, her akşam yıkanmak ve gözlerine o yakıcı damlayı damlatmak olmasa bu evde pek âlâ mesut olacaktı.

İşte bu, kendini diğer çocuklardan aşağı görmek ve mahrumiyet onda hayvan yavrusuna daha yakın bir his uyandırır; bütün güzellik ifade eden şeylere karşı, gözü ile kulağı ile bütün varlığı ile meclup[85]

olan bu kız, bütün hislerinde, daha fazla bir hayvan yavrusuna benzerdi. Maamâfih bütün o yaştaki çocuklar az çok öyledirler.

O günlerde küçük kızı, Kiria[86] Eleni'nin idare ettiği bir nev'i çocuk yuvasına verdiler. Kiria Eleni'nin iki kız kardeşi ile idare ettiği bu mektebe ekseriya Yıldız civarından Saray'a mensup tanınmış Hıristiyanların küçük çocukları giderdi. Tek Türk çocuğu Halide idi. Oraya nasıl götürdüler pek hatırlayamaz, fakat en derin ve en uzun aşkı Kiria Eleni'ye karşı hissetmiştir ve bu hissini hiç unutamamıştır. İşte bu ihtiyar kadının portresi:

Dudakları kalın, üst dudak yukarıya, alt dudak aşağıya kıvrılır. Küçük gözlerinden daima su akar, zayıf yanakları buruşuk içinde, kır saçları şakaklarından aşağı sarkar. Kupkuru elleri, içten yıpranmış vücudu her zaman siyah ve bol bir fistan[87] içinde. Haricî görünüşü çirkinlik rekorunu kırabilir. Fakat bu görünüşünün arkasındaki insanî ve ruhî görünüşü çocuk sezmiştir. Bu daima kırpılan gözlerin ifade ettiği şefkatin[88] güzelliği küçük kızın gönlünü sarmıştır. Hiç şüphesiz bu çökük yanakların derin çizgileri, bu kadının başkaları uğrunda, başkaları namına katlandığı meşakkat[89] ve ıstırabın[90] markaları[91] idi. Bu, daima öne doğru eğilen uzun vücutta, kendini yalnız hisseden çocukları kollarının arasına almak, göğsüne basmak isteyen bir ifade vardı.

İşte bu küçük kız, bu yaşlı mütevazı mahlûkla karşılaşıncaya kadar, bu garip dünyada kendini yapayalnız hissetmişti. O zamana kadar tâbi olduğu hisler, hatta zevkler bile haricî idi. İçi tamamen, etrafında aşılmayan bir duvar ile ayrılmıştı. Yani gönülden gönüle giden ve insan saadetinin hakikî manasını ifade eden bir temasa kavuşmuş değildi. O zamana kadar, içindeki bu aşılmaz duvar içinde varlığı daima bir şey bekler gibi bekler, kendi cinsine ait olmayan hayvanlar arasına düşmüş bir hayvan yavrusu gibi gariplik duyardı. Bu ihtiyar hoca ona iç hayat temasını ilk defa hissettirmişti. Biraz anormal, biraz herkesten fazla uzak duran mahlûk artık oynuyor, sıçrıyor, koşuyor ve yaşıyordu. İhtiyar Eleni'nin varlığı ve huzuru ona sonsuz bir emniyet veriyordu. Küçük kız şarkı söylüyor, ihtiyar kadını memnun edecek Rumca şiirler ezberliyordu.

Fakat bu muhabbetin de acı ve aksi tarafları yok değildi. O taraf, Eleni'nin çarşıya gittiği saatlerde kendini gösteriyordu. Kapı kapanır kapanmaz küçük kız vahşî vahşî ulumaya başlardı. Âdeta Saray'ın kapılarını açtırdığı o tarihî gecenin bir nev'i tekerrürü[92] olan sahneler oluyordu. Küçük kız, bu çocuk yuvası olan eski evde Eleni olmadığı zaman bağırır, dolaşır, sahibini kaybetmiş bir hayvan gibi çırpınırdı.

Ev tamamen Türk usulü döşeli; uzun sedirler, konsollu[93] aynalı eski bir yerdi. Konsolun üstünde bir örnek iki lâmba, ortalarında bir büyük saat vardı. Yukarıdaki odanın bir köşesinde, önünde kandil yanan bir Meryem Ana resmi dururdu. Mahmure abla bazan küçük kızı görmeye gelir, her defasında yukarı çıkar, bu resmin önünde durur ve küçük kızın kulağına: "Bu gâvurluk, bu günah, bu kandili söndürmeli," diye fısıldardı. Fakat küçük kız, insanları birbirinden ayıran din, dil, ırk farkları hâkim olan ve insanları birbirini boğazlamaya sevkeden yola henüz ayak basmamıştı. Onun dünyasının şevki ve saadeti, insanlar arasında kalbi kalbe ulaştıran tabiî yol idi.

Kiria Eleni'den sonra küçük kızın sevgilisi, sulu gözleri ile Eleni'yi hatırlatan kıvırcık tüylü Hektor adlı beyaz köpek yavrusu idi. Hektor ve bebekleri ile küçük kızda Kiria Eleni'nin uyandırdığı hayat insiyakı[94] içinde geçen mesut günler ne kadar devam etti, bilmem.

Kiria Eleni'nin mektebi önünden, muhteşem esvaplı papazların uzun eteklerini küçük oğlanların tuttuğu Ortodoks cenaze alayları geçerdi. Mevta[95], en yeni esvapları ile süslü, yüzü pudralı ve boyalı idi. Bizans'a mahsus eski mağaralardan geliyormuş gibi bu alay, *Kirie Eleisson*[96] denilen dinî ve ağır bir havayı tekrar ederek geçerdi. Küçük kız derhal Hektor'u bebeklerinin salıncağına yatırır, yukarı aşağı ağır ağır yürüyerek Kirie Eleisson'u bütün ciddiyetiyle tekrar ederdi.

Bazan Eleni onu, bilhassa misafir varken, masanın üzerine çıkartır ve *Kukuriko Petinos* diye başlayan, sabahları herkesi uyandıran yaramaz horozun şiirini tekrar ettirirdi. O günlerde küçük kız biri evde, diğeri mektepte iki dil konuştuğunun farkında değildi. Dil onun için bir hisse, bir düşünceye hitap eden bir sesten ibaretti. Karşısındakinin anlayışına göre bu işareti verirdiniz.

Bu mesut günler nihayet sona erdi. Küçük kız yavaş yavaş sönüyor, etrafındaki eşya mütemadiyen sallanıyor gibi hareket ediyor ve başı

mütemadiyen dönüyordu.

Sabahları sırf Eleni'den cüda düşmemek[97] için, giydirilirken ayakta zorla duruyordu. Artık Rum papazlarını taklit etmek, sıçramak, hoplamak, şarkı söylemek sona erdi. Uzun sedirin yanında bir mindere oturur, gözlerini Eleni'ye saplayıp kendini koyuverirdi. Eleni'yi memnun etmek için masanın üzerinde horoz şiirini söylemeye çalışırdı, fakat nefesinin ağzını bir ateş gibi yaktığını da hissederdi.

Bir gün horoz şiirini söylemek için masaya tırmanırken, etrafındaki eşyanın salıntısı o kadar şiddetlendi, başı o kadar döndü ki bunun farkına varan Eleni onu kucağına alarak evine götürdü.

Artık günlerce yatak ve o bulantı, tavanın, yerin birbirine karışır gibi salıntısı ve kafasının çekiçle dövülür gibi ağrısı hiç dinmiyordu.

Ne kadar gün ve gece öyle geçti, tabiî küçük kız bunu bilemezdi, hatırladığı tek şey, babasının sabahları ve geceleri yatağının yanında ağlaması ve sarışın üvey annesinin şaşırıp kalması, gündüzleri Rum komşuların ona şeker getirmeleri ve hızlı sesle konuşmaları idi. Aynı zamanda başucunda doktor denilen bir takım erkekler dolaşıyor, elini tutuyorlar, kucaklarına alıyorlar ve muayene ediyorlardı. Teşhis: galiba verilen ilâçlar fayda etmiyordu. Son çare ve ilâç olarak Haminne'nin evini tavsiye etmiş olacaklardı ki küçük kızı bir arabaya koydular, Mehmed Efendi onu arabadan kucağında çıkardı ve Mor Salkımlı Ev'in bahçesine tekrar girdi.

5. Paralel.

6. Taş ya da tuğladan yapılmış.

7. Bu metinde kastedilen Yıldız Sarayı'dır.

8. Bu metinde kastedilen Marmara Denizi'dir.

9. Etiketini.

10. Dikdörtgen.

11. Ezgisi, melodisi.

12. Hanım nine, ailedeki, yaşlı ve saygı duyulan kadınlara verilen unvan.

13. Ter emici, teri alan. Tiftikten ya da yünden dövülerek yapılan ince kumaş.

14. Zorunluluktur.

15. Süsüne düşkün yaşlı kadın.

16. Kabul ettiği.

17. Kısacası.

18. Meydana gelmiştir.

19. Kadınların çarşaf yerine kullandıkları, başörtüsüyle birlikte giyilen hafif üstlük.

20. Durmadan, sürekli.

21. Bilinçaltı.

22. Kapsar.

23. Süsengillerden, baharda çiçek açan, 20-30 cm boyunda soğanlı bir kültür bitkisi (*Crocus sativus*). Bu bitkinin tepeciklerinin kurutulmasıyla elde edilen, bazı yiyecek ve içeceklere tat, koku ve sarı renk vermekte kullanılan toz.

24. Belirsiz.

25. Hayalinde canlandırır.

26. Kanuni devrinin önemli müderrislerinden Yahya Efendi, Beşiktaş ile Ortaköy arasında, padişahın kendisine tahsis ettiği yerde bir cami yaptırdı. Oradaki türbesini de Mimar Sinan yaptı. Burada kendisiyle beraber pek çok şeyhler, sultanlar gömülüdür.

27. Yansımalar.

28. Küçük çocukları korkutmak için uydurulmuş hayali yaratık, hayalet.

29. (Fr.) *cauchemar:* Kâbus.

30. Korkunç hayal.

31. Çirkin.

32. Anlamda.

33. Merak.

34. Uygun gördüğü.

35. Korku salma.

36. Durmadan, ardı arkası kesilmeden.

37. Sevecenlikle, acımayla.

38. Eskiden lise derecesindeki okullara verilen ad.

39. Gövdesi kızıl, ayakları ve yelesi kara olan at.

40. Düzensizlik.

41. Yaradılışının.

42. Sessizlik.

43. Padişahların kendi paralarının alınıp verilmesi işini gören özel daire.

44. Osmanlı padişahlarının cuma namazı kılmak için camiye gitmeleri nedeniyle yapılan tören.

45. İbrahim Hakkı Paşa (1862-1918), Osmanlı İmparatorluğu'nun son sadrazamlarından ve tanınmış ilim adamlarımızdandır. 1908'de Maarif Nazırı oldu. Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasından sonra sadrazamlığa getirildi. 17 Eylül 1911'de istifa etti.

46. Osmanlı İmparatorluğu'nda başbakan.

47. Sırrı Bey (Hasan Sırrı Örikağasızade), Shakespeare'den çeviriler yapan, Hukuk, coğrafya dersleri veren düşünce adamımız. Mutasarrıf Ahmed Nazif Paşa'nın oğlu, Nahit Sırrı Örik'in babasıdır.

48. Osmanlı İmparatorluğu'nda bakan.

49. Ağaçtan, tahtadan yapılmış.

50. Tablo.

51. Uğraşı.

52. Çeşit.

53. El yazısı çok güzel olan ve bu işi uğraş olarak yapan sanatkâr. Hat sanatı ile uğraşan kimse.

54. Yeteneği.

55. Mahmure ablanın oğlu Galip Ilgın.

56. Sağlıksız, hasta.

57. Evlere çeşmelerden su taşımayı iş edinmiş olan kimse.

58. Sakaların içinde su taşıdıkları ağzı dar, altı geniş, deriden yapılmış kap.

59. Uygun.

60. Ortaya çıkmıştır.

61. Kazındı.

62. Paydos.

63. Üzerinde kitap okunan, yazı yazılan, bazıları açılıp kapanabilen küçük, alçak masalar.

64. Ortaya çıkmıştı.

65. Dışında.

66. Bağlantısı.

67. Ev bark verilip ve evlendirilip çıkarılan cariyeler hakkında kullanılan bir tabirdir.

68. Eski evlerde, gusletmeye veya yıkanmaya mahsus, zemini çinko kaplı küçük odacık.

69. Eski evlerde, yatak yorgan gibi şeyler koymaya yarayan büyük gömme dolap.

70. Üstündedir.

71. Özünü, içeriğini.

72. Yasanın, dinin ve kamu vicdanının doğru bulduğu şekilde.

73. Aşırı.

74. Uymayan.

75. Saray, köşk veya konaklarda erkeklerin bulunduğu ve erkek konukların alındığı bölüm.

76. Saray ve konaklarda kadınlara ayrılan bölüm.

77. Büyüleyen, aldatan.

78. Konulardır.

79. İğrenç.

80. Monoton.

81. Ulaştılar.

82. Hoş bir çelişki.

83. İnceliyor, fikir yürütüyorlardı.

84. Üzen.

85. Tutkun.

86. (Rum.) Bayan, hanımefendi.

87. (Rum.) Tek parça kadın giysisi.

88. Sevecenliğin.

89. Sıkıntı.

90. Acının.

91. İzleri.

92. Tekrarı.

93. (Fr.) *console*: Duvar kenarına yerleştirilen, üstüne ayna ve başka süs eşyası konulan, çekmeceli, dolaplı yüksek mobilya.

94. İçgüdüsü.

95. Ölü.

96. (Rum.) "Rabbim, yardım et" anlamında sık sık okunan bir dua, ilâhi.

97. Çok sevilen bir şeyden ayrı kalmamak.

2

Hikâye artık benim oluyor

Bundan sonra küçük kızın hikâyesi artık benim oldu, çünkü o zamana kadar hatırladıklarım hep rüyaya, hayale benzeyen şeylerdir. Halbuki ondan sonraki olaylar kendi şuurumun temelini teşkil eden hisleri meydana çıkardılar. Evvelâ aynada Halide denilen mahlûka baktığım zaman, içimde hasıl olan garip bir his vardır. Bu yüzü yadırgadım; bu yüz bana yabancı yüzlermiş gibi, garip ve yepyeni bir mahlûkmuş gibi geldi.

Yine aynı zamanda kendi içimde sarahatle[98] hissettiğim şey, İngilizlerin *humour*[99] dedikleri, bizim daha fazla halkta görülen bir nev'i mizahî his, bazan ağlatacak vak'alar karşısında dahi beliren ruhun tebessümüdür. Bu his beni insanlara hem yaklaştırır, hem de aynı zamanda beni onlardan uzaklaştırırdı...

Başka bir his de hareketsiz bir suya benzeyen, bazı günlerde boğazını tıkayan, gözlerimden yaşlar akmasına sebep olan bir iç sızlamasıdır.

En müphem[100], fakat bütün zaman için galebesi[101] en zor, en fazla mücadele edilen bir his vardır. O, maddî bir vak'aya dayanan korkudur. Bu, galiba insanların hayvanlarla müşterek[102] olan en kuvvetli taraflarıdır. Bunu ben ilk defa, o civar mezarlığında, serviler altında oynarken duydum. Komşu çocukları ile beraber elele tutuşarak geniş bir çukura atladık. Etrafımızda ve başımızda servilerin rüzgârdaki kadife gibi yuşumak uğultuları, hiçbir ağaca benzemeyen ahenkli salıntıları vardır. Beni oraya götürmüş olan uşak birdenbire: "Geliyor, geliyor," diye bağırdı. Çocuklar kaçıştılar. Ne geliyordu bilmiyorum, fakat arkamda bir ürperme vardı, ellerim, alnım terden sırılsıklamdı. Uşak yolda bize serviler hakkında garip şeyler anlatıyordu.

“Onlar gündüzleri ağaca benzerler, ama geceleri yeşil sarıklarıyla bahçelerde, süprüntülüklerde dolaşırlar. Servi dipleri tekin değildir, oralarda oynanmaz,” diyordu.

Evet, geceleri uyumadan evvel, servilerin yeşil sarıklı alayını görür gibi olur, o garip uğultularını işitir, sırtım ürperir ellerim sırılsıklam olurdu.

Yine aynı devirde, korkunun yanında acımak hissi de çok kuvvetle inkişaf etti[103]. Eğer, bu acımak hissiyle beraber, en acı sahneler karşısında bile içimde zaman zaman kendini gösteren, hayatın gülünecek tarafını gören tebessüm olmasa bu kupkuru dünyada, bu sonu gelmeyen ıstırap içinde nasıl yaşanır veya vak’a bulunurdu bilmem.

Bu günlerde artık, hayatta umumun iştirak ettiği[104] maddî hakikatleri de seziyorum. Herkesten başkalık ve ayrılık zail oluyor[105], ben de bu kalabalığın parçası oluveriyordum. Acımak hissini, âdeta anormal bir şekil aldığı, daha sonraları beni insanlardan zaman zaman uzaklaştırdığı bir vak’adan burada bahsedeceğim.

Bir cuma günü, Lalamız bizi Ihlamur’a götürmüştü. Bir sürü uzun pantolonlu, apoletli, paşa minyatürü erkek çocuklar ve ipek entarili süslü kız çocuklar da vardı. Oyuncakçılar, arkalarında Eyüp oyuncağı[106] küfeleri ile dolaşıyor, sucular, bardaklarını şıkırdatarak bağırıyor, macuncular ve horoz şekerciler bu gün de olduğu gibi birtakım maniler söylüyorlar. Bu çıngıraklar, kaynana zırıltıları, düdükler ve bardak şıkırtıları, tozu dumana karıştıran kalabalık arasında beni alâkadar ediyorlardı. Fakat o gün geçen bir vak’a, o sahneyi kafamda belki en acı hatıraya çevirdi.

Bizim Lala, Fulya tarlaları tarafından gelen çok acı bir ulumaya kulak veriyor, yerini tahmin etmeye çalışıyordu. Nihayet, sağa sola bakındıktan sonra, bizi dikenli bir yola sürükledi. Dikenlerin esvaplarımıza ve hatta benim bacağıma battığına dahi ehemmiyet vermiyordu. Bu dar, dikenli yolun nihayetinde hayli derin, kuru bir dere ve karşısında yıkılmış bir duvarın altında kalmış bir köpekle karşılaştık. İşte o garip uluma, vücudunun yarısını taş yığınının altından kurtarmak isteyen köpekten geliyordu.

O sahne ve uluma belki altmış küsur sene evvel olmuştu, fakat ben hâlâ o sarı köpeğin imdat isteyen, âdeta çarmıha[107] gerilmiş insan gibi, etrafından imdat dileyen zavallı gözlerini bu günkü gibi görürüm. Bazan bir insan, bazan bir kurt gibi uluyup ağlıyordu. Lala bu sahneye güldü; yanımızdaki erkek çocuk köpek bağırdıkça ona nişan alıp taş yağdırıyordu.

İnsan cinsinde, zaman zaman hasıl olan korkunç insiyakın[108] kolektif ve canlı alâmeti[109] işte budur. Bazan beni insan olmaktan utandıran sahnelerin birincisi bu hâdisedir. Ondan sonra öğrendim ki hiçbir hayvan işkencenin ve vahşetin verdiği zevke dayanarak, başka hayvanları parçalamamıştır. Hayvanlar bekaları[110] için her türlü canavarlığı yapabilirler, fakat hiçbir zaman bu, sadece bir eğlence değildir. Acımak bu kadar şiddetli olduğu zaman, daima göğsüme bir bıçak saplanmış olduğunu hissederim. Her defasında içimde can korkusunu bile unutturan bir isyan olur. O gün olanca kuvvetimle bizim Lala'ya: "Kurtar, kurtar," diye bağırdım ve deli gibi öbür yana, köpeğin tarafına atılmak istedim. Ondan sonra ne oldu bilmiyorum. Bizim Lala beni kucağına alıp götürmüş. Bu şok beni hasta etti ve Haminne'nin sediri üzerinde birkaç gün yattım. Yoklamaya gelen komşulara Haminnem köpekten korkup hastalandığımı anlatırdı. Yeşil sarıklı bir hoca da gelir yüzüme okur, başıma üflerdi. Tabiî bu da geldi, geçti.

Arziye Hanım'ı, işte bu günlerde beni okutmak[111] için çağırdılar, onu ilk defa o zaman gördüm, çünkü yukarıda anlattığım hâdisenin üzerimde yaptığı şok çok şiddetli olmuş, bir taraftan babam o zamanın meşhur Alman doktoru Mülich'i getirmiş ve Arziye Hanım gibi tedavisi cine, periye dayanan batıl hareketler aleyhinde söylenmiş durmuştu.

Doktor Mülich'in verdiği acı ilâçları tabiî zorla yutturdular. Vücudum bir sürü ilmî vasıtalara dayanarak tedavilerin tesirini kabul etmekle beraber, şunu da ilâve etmek lâzımdır ki benim, bilhassa çocukluğumda geçirdiğim hastalıkların bir kısmı moral ve şok neticesi ile gelen zafiyete, bilhassa hayata karşı alâkamın birdenbire kaybolmasına tesadüf eder. Çünkü herhangi bir yeni alâka veya

rabıta[112] ne kadar hasta olursam olayım, beni canlı bir ok hızıyla yaydan hayata tekrar fırlatırdı.

O zavallı küçük köpeğin duvar altından çıkmaya çalışırken feci bir şekilde uluması, çocukların onu bu hâlde taşlamalarının hayali, bu uzun hastalık esnasında içimde yaşadı. Fakat o da etrafındaki hayatın içine daldıkça yavaş yavaş tesirini kaybetti. Çünkü daha evvel söylemiş olduğum gibi, hayat sahnesi benim için bir realite olmaya başlamış ve beni insanlara yaklaştırmıştı.

Bu devirde ilk defa arkadaş edindim; belki de son arkadaş diyebilirim, çünkü Kolej'e gidinceye kadar hiçbir çocukla bu kadar yakın arkadaşlık ettiğimi hatırlamıyorum. Bu arkadaş annemin komşularından olan Tablakârlar Ailesi'nin küçük kızı Şayetse idi. Şayetse her an herkese hizmete koşan bir kızcağız idi. Onu kendime pek yakın arkadaş seçmemin sebeplerini tahlil ederken bu gün kendime pek iyi not vermiyorum. Şayetse tanıdığım insanların en esmeri idi. Fındık rengindeki gözleri ile teni âdeta eş idi. Belki üvey annemin mavi gözlü sarışın ailesinin bende uyandırdığı şuur altı aşağılık duygusunu Şayeste'nin fındık rengindeki teni gideriyordu. Boynu ve elleri o kadar esmerdi ki bana hiç yıkanmıyormuş gibi gelirdi. Bazan elimi onun eli yanına koyunca ellerimiz arasındaki renk farkı bende bir zevk uyandırırdı. Mahmure ablanın ona "Fındık Faresi" demesinin sebebi, renginin fındığa benzemesindendi.

Çok konuşur, elleri daima harekette, gözleri her tarafa mütemadiyen bakar, söylediklerine cevap istemezdi. Beni ona bağlayan kuvvetli sebeplerden biri de belki bana hiç sual sormaması idi. Çünkü hayatta suale çekilmek kadar beni çileden çıkaran bir şey yoktur. Çocuk olarak kendi içime o kadar kapanmıştım ki, her sual ruhumun duvarlarını aşıp zorla içime girmek için yapılan bir tecavüz gibi gelirdi bana. Yıllar ve yıllar sonra benden mülâkat[113] almak için gelen herhangi bir gazetecinin sualleri hep bu çocukluk günlerimin ruh haletini[114] hatırlatmıştır. Belki bunda biraz da utangaçlık vardı. Gerçi yazarken ve konuşurken çok zaman kendimden açık olarak bahsederim, fakat yine de sualler, ortalık yerde esvabımı çıkarmak

istiyorlarmış gibi bir tesir yapar bende. Galiba mukadderatımıza[115] hâkim[116] olan kudretin, biz zavallıların zaaflarına gülen bir tarafları vardır. Çünkü iyi veya kötü, gazetelere ismimi aksettiren kader, âdeta benim bu ruh haletimle de eğlenmiş durmuş olsa gerektir. Şayeste'nin bence başka bir fazileti[117] de fazla zeki olmaması idi. Gerçi fikir arkadaşlığı bence bir ihtiyaçtır, fakat daimî fikir ve düşünce beni yorar. Ben ne Şayetse ile ne de başkaları ile konuşamazdım. Havva Hanım bana bir düziye: "Halide Hanım dilin yok mu? Kafanı sallamaktan başka cevap vermiyorsun," der dururdu. Maamâfih yalnız kaldığım zaman kendi kendime yüksek sesle konuştuğum çok vaki olmuştur. Her halde Şayeste'nin yanında, kendi başıma, yalnız bir hayat yaşıyordum. Şayetse ile bir kapısı bahçeye, diğer kapısı selâmlığa açılan taşlıkta oynardık. Arada bir, çifte merdivenlerin birinde o, birinde ben, sıçrayarak Haminne'nin odasının açıldığı sofaya çıkardık.

Aynı zamanda, bir de belki Kiria Eleni devrinden hafızamda kalmış olan, her halde tamamen muhayyel[118] Aleksi adlı bir arkadaşım daha vardı. Yanımda sahiden Aleksi adında bir çocuk varmış gibi onunla oynar, sıçrar, konuşurdum. Taşlıktan bahçeye Rumca olarak "*Aleksi elâ do*[119]," diye bağırdığım zamanlar onu hakikaten bahçede tasavvur ederdim[120].

Şayetse, bunların hiçbirine aldırmazdı. Hareket hâlinden düşünce hâline döndüğüm zaman merdivende oturur, susardım. Şayetse de öbür merdivende benim bebeklerimle oynardı. Hava çok soğuk olduğu zaman, Havva Hanım'ın odasına giderdik. Bebeklerimi çok severdim, fakat babamın Beyoğlu mağazalarından aldığı taş bebekleri değil de elle dikilip mısır püskülünden saç takılanları. Bebekle oynama devrim geçtikten sonra da yine onlarla gizli gizli oynuyordum.

Bu defa, bu oyunda belki romancılığımın ilk kademelerinden[121] biri görünüyor. Çünkü bebekleri ekseri, sonları acı biten kendi tahayyül ettiğim planlara göre yaşatırdım.

Şayeste'nin bir cazip tarafı da benim zayıf ve çelimsiz olmama rağmen onun çok kuvvetli olması, benim tembel mizacıma mukabil[122] onun hamaratlığı idi. Bu tembellik o kadar kuvvetli idi ki yemek, içmek de dahil olmak üzere hiçbir hareketi isteyerek yapmış değilim.

Hatta en çok çalıştığım, en faal olduğum devirlerde dahi bu betaet insiyakı[123] içimde tamamen sönmüş değildi.

Akşamlarımızın birkaç saati Havva Hanım'ın odasında geçer ve ondan sonra yatardık. Bu akşamlar, bana etrafımdakilerin ve tanıdıklarımın hayatını az çok sevdirmiştir.

Havva Hanım'ın yemek pişirmesine ve diğer işleri görmesine rağmen ona ahçı denmezdi. Biz ona Havva Hanım Teyze derdik. Kendisi, "Hanımı çok sevdiğim için yemek pişiriyorum," derdi. Maamâfih Haminne, elinde avucundakini tamamen tüketinceye kadar Havva Hanım'a muntazaman aylık verdi.

Yüzü kırışık bir kösele, gözleri hayatla dolu, zarif yemeniler bağlar, toplu ve temiz giyinirdi. Haminne'nin tabiî olan hanımefendi tavırlarını ve giyinişindeki zerafeti biraz taklit etmekle beraber, kendisi su katılmadık ve oldukça mütevazı bir orta sınıf evlâdı olduğu için, asalet karışmış olan orta sınıf mensuplarına karşı içinde nefrete yakın bir his olduğuna emindim.

Havva Hanım bir esnaf kızı ve bir esnaf karısı idi. Anlattığına göre hâlleri vakitleri yerinde imiş. Fakat kocası, ölen kardeşinin dul karısını aldıktan sonra vaziyetleri tamamen bozulmuş. O zamanlarda halayıksız ve mütevazı Türkler arasında, taaddüd-i zevcât[124] çok kötü görülürdü ve bazılarına göre uğursuzluk getiren, aile ocağına incir diken bir şey idi. Havva Hanım'ın İstanbul' daki evi, kocasının ikinci defa evlenmesinden sonra, büyük yangınlardan birinde yanmış ve kocası iflâs etmişti. Havva Hanım ortağını kıskanmış mı? Bundan hiç bahsetmez, fakat bu iradeli kadının kocasının evinden çekilmesi bu yıkımın başlıca âmili[125] olmuştu. Kocası, iflâs ettikten sonra ikinci karısını boşamış ve sıhhati çok bozuk olan oğlu ile bir tekkeye çekilmişlerdi. Başına gelenlerin sebebinin Havva Hanım'a yaptığı muameleden ileri geldiğini itiraf etmiş ve hakkını helâl etmesi için ona yalvarmıştı. Bütün bunları Havva Hanım sesinde gamla karışık bir zaferle anlatırdı. Fakat bu hâdiseden sonra kendisi de yapayalnız, bîçare vaziyete düşmüştü. Eski bir ahpabı olan Arziye Hanım ona acımış, evine almış ve izzet-i nefsini[126] kırmayacak bir iş bulmayı va'd

etmişti. Burada Arziye Hanım'ı da o günün tanınmış bir karakteri olarak ele almak lâzımdır.

Arziye Hanım'ın, o gün İstanbul'da, Paris'in Madam Thèbes'ine benzer bir durumu vardı. Hastalık zamanlarında onu mutlak döşeğimin yanında görürdüm.

Arziye Hanım, insanların istikbalini keşfeden tabiat üstü kudretine –isterseniz falcılığına– ilk çocuğunu doğurduğu zaman erişmişti. O günlerde her loğusanın kırk gün müddetle perilerin eline düşmek tehlikesine maruz kaldığına inanılırdı. Kırk gün loğusalar yalnız bırakılmazlar –şayet evde kendini bekleyecek kimsesi yoksa– bir komşu gelir, başında oturur, dışarı çıkmaya mecbur olursa kapının arkasına bir süpürge kordu. Yani süpürge, perilere karşı herhangi bir insan kadar muhafız vazifesini görürdü. Loğusanın başına mutlak bir kırmızı kurdele, başının ucunda bir Kur'an bulundurulur, perileri kaçırmak için her akşam çörek otu, üzerlik[127] tütsüsü[128] verilirdi.

Her halde bu tabiat üstü tedbirlerden biri ihmal edilmiş olacak ki Arziye Hanım perilerin eline düşmüş, falcı olmuş, hastalık, loğusalık veya herhangi bir felâkette, bilhassa büyü, yahut –iyi saatte olsunlar[129]– perilerin eline düşen bütün yüksek sosyetede kendine bir isim yapmıştı. Maamâfih aynı hâllerdeki pek aşina göründüğü Rüküş adlı bir genç peri kızından ve onun galiba âşıkı olan erkek perilerin bir nev'i *jeune premier*[130] Yavru Bey'den yakın ahbapları imiş gibi bahseder dururdu. Arziye Hanım Selâmsız'da bakımsız, büyücek bir bahçede, fakat hoş bir ahşap evde otururdu. Kendilerini okutmaya veya ondan akıl danışmaya gelenleri hep bu evde kabul ederdi.

Yuvarlak, şen yüzlü, zaman zaman ince ve alaylı ışıldayan bir tanesi "iyi saatte olsunlar" ile temasta olduğu zaman şaşılaşan kara gözlü, orta yaşlı bir kadın. Önünde bir fincan, altında bir yer minderi, parmaklarında bir tesbih, bir gözü tavanın muayyen bir noktasına saplanmış otururdu. Konuşurken tavana dikilen gözü birisiyle alay ediyormuş gibi kırpılırdı. Sözleri aşağı yukarı şöyle aklımda kaldı.

— Çocuğu öyle zaptedemezsin. Aksilik lâzım değil. Sana bir horoz, hem de güzel bir horoz gelecek. Sen oradan çekil Rüküş, ben

Yavru Bey'le konuşuyorum...

Bu arada hasta ile başka şeyler konuşur.

— Adam şimdi bir mavi evde oturuyor. Dar bir sokak. Zavallı başını duvara çarpıyor. Yavru Bey onu sımsıkı yakalamış. Galiba her çöplükte... Bakayım, bakayım hayır bir incir ağacı altında... Sen Yavru Bey'e bir horoz getir gönlünü alırsın. Rüküş'e de kırmızı bir loğusa şekeri...

Genç perilerin, bir hastayı bırakmak için istedikleri, hastaların içtimaî vaziyetlerine[131] göre, horozdan kırmızı loğusa şekerinden başlayarak, kuzuya veya altınlara kadar yükselirdi. O günün evlenme, boşanma, aile geçimsizliğine ait esrar[132] hep Arziye Hanım'ın evinde açılırdı. O makul sözlerle daha fazla ara bulmaya muvaffak oluyordu. Arziye Hanım olmasa belki hastaları arasında hastalık, boşanma ve geçimsizlik salgın bir hâle gelebilirdi.

Haminne beni okutmak için zaman zaman bu eve götürürdü. Okuduktan sonra beni bahçeye yollarlardı. Halbuki ben, bir tiyatro sahnesine benzeyen hastalarla münasebetlerini görmeyi her halde tercih edecektim. Bahçeye iner inmez, Arziye Hanım'ın evlâtlıklarından yüzü arkamı ürperten, acayip sözler söyleyen, dilsiz ve vahşî bir çocukla karşı karşıya gelirdim. Arkasında bir entari, kafası tıraşlı ayakları çıplak, kız mı, oğlan mı, Allah bilir.

Bahçede Yavru Bey'e adanmış kınalı kuzulara bakar, aynı zamanda yerlerinde durmayan güzel horozların da arkalarından koşar ve ağzından hep o kelimesiz, korkunç sesler çıkardı.

Bana bütün bu bahçe, horozu ve kuzusu ile Yavru Bey'in oğlu olduğuna inandığım bu korkunç çocukla "iyi saatte olsunlar"ın ülkesi gibi gelirdi. Orada ne bir incir ağacına, ne de bir süprüntü kümesine yaklaşırdım. Kazara birine elim değse dilim tutulacak, ağzım çarpılacak sanırdım.

İşte vaktiyle Havva Hanım'ı alan, Haminne'ye tavsiye eden bu iyi yürekli Arziye Hanım'dı. Haminne'ye Havva Hanım'ın nasıl iradeli, temiz bir ev kadını olduğunu söylediği zaman aylık verdiğini kimseye söylememesini de şart koşmuştu. Haminne ona tütününü alacak, üst baş yapacak, cep harçlığı adı altında bir de aylık verecekti ve Havva Hanım evde bir hanım muamelesi görecekti. Havva Hanım,

Haminne'ye minnettar görünmekle beraber, kusurlarını da ima eden bazı sözler söylerdi. Sofrada misafir kabulünde hep evin hanımı gibi görünürdü.

Havva Hanım'ın anlattıkları arasında, gelin olduğu akşamın tarifi hafızamda en fazla yer etmiş olanıdır. Kendini dinleyenlerin iki küçük kız ile bir de aptal Çerkes halayık olduğunu unutur, âdeta kahramanı olduğu tiyatro sahnesini tekrar eder gibi konuşurdu:

— Bizim zamanımızdaki saçlar, iki uzun örgü yapılır, arkamıza bırakılırdı, fakat benim arkamda kırk örgü vardı. Omzumu bir başta öbür başa bir şal gibi örterdi. Dişlerim inci gibi –o günlerde Havva Hanım'ın ağzı karanlık, boş bir delik gibi açılır, fakat bu dişsiz delik en zor lokmaları bile öğütürdü–, yanaklarım iki pembe şeftali –o günlerde iki buruşuk kösele gibi idi–. Güvey, duvağımın arkasından bana baktı, duvağımı açtı, fakat hemen kapıdan yengeyi çağırdı.

— Şu örgülerden birini çöz dedi.

— Yenge şaşırdı, çünkü benim saçlarım on beş günde bir hamamda usta tarafından örülürdü. Yenge: "ancak bir hamam ustası bu saçları çözer," dedi; ama efendi, örgüler açılmadan bu saçların takma olmadığına inanmadı. Ne dersin... Bir hamam ustası buldular, getirdiler saçlarımı çözdüler. Ondan sonra mendilini tükürükledi yanaklarıma sürdü.

Ben hemen sözü kestim:

— Niçin yaptı Havvanım Teyze?

Mahmure abla şiddetle beni dürttü.

— Aptal... yanakları boyalı mı, değil mi diye?

Bu sahneyi mangalın başında Havva Hanım bize kaç defa tekrar etti hatırlayamam. Ama her defasında bizde büyük bir alâka uyandırıyordu. Her gelinin ilk akşamı böyle inek gibi fizik muayenesinden geçmesi, gelinlik merasiminin bir parçası gibi aklıma yerleşti. Başka kadınlardan da buna benzer hikâyeler dinledikten sonra, hiçbir kadının boya veya takma saçı ile kocasını aldatamayacağı kanaati zihnime yerleşti. Geceleri bu mangal başında toplanmamız âdeta resmî bir hâl almıştı. Havva Hanım dudaklarına yapışır duran sigarası ile mangal başında kahvesini pişirir, bazan da fincan tabağına biraz döker, bana uzatır, ben de kedi yavrusu gibi yalardım.

Henüz dokuz yaşında olduğu söylenen Mahmure abla –tabiî gizli olarak– sigaraya yedi yaşında başlamıştı. Fakat Havva Hanım'ın odasında sigarasını yalnız içmekle kalmaz, dumanlarını burnundan fosur fosur çıkarır, sonra da bana yan gözle bakarak –büyük bir çalımla– kurum satardı.

— Haminne'ye söyleyeceğim Abla.

— Kime istersen söyle, ben korkar mıyım? Zaten sen bir fitnesin. Ne olacak Çingene sütü var kanında.

İnatçılık yaparsam, somurtursam, ilk sütninemin Arnavut olduğundan geliyor, fitnelik edersem Çingene sütünden. Bereket versin, Haminne'nin eski çıraklısı bir Arap halayık bana üç ay süt vermişti. Nevres Bacı'nın yüzü kömür gibi kapkara, fakat kalbi süt gibi beyaz, temiz bir insandı. Süleymaniye Camii'ne yakın bir yerde otururdu. Ondan, ileride, Ramazan münasebeti ile bahsedeceğim.

Havva Hanım ailenin eski, yeni bütün şahsiyetlerini ve karakterlerini o basit ifadesiyle canlandırırdı. Burada Kemal dayıya ait bir tarafı da ele alacağım. Bir gün Kemal dayı için –hepimize kimseye söylemeyeceğimize dair yemin ettirdikten sonra– bahsi açtı:

— Üstümüzdeki kâgir konağa geçen sene bir Çerkes aile taşındı. Orada çok güzel bir kız vardı.

Bu sözlere başlarken kafamın içinde bir hatıra uyandı. Bir sabah Kemal dayı beni odasına çağırmıştı. Üst kattaki bu küçük oda, Büyükbaba'nın odasının üstünde ve arka penceresi kırmızı konağa nazırdı. Kemal dayının yüzünde hemen hiç tebessüm görülmezdi. Maliyede kâtip olan bu genç adam bir ihtiyar gibi sükûn içinde yaşar, hakikat hâlde, mizaç itibarıyla da babasından belki yaşlı idi. Odasında ipek ve yünden parlak renkli kuşlar yapar, ev planları çizer ve güzel boyalı resimler yapardı. Bunları hep kendi kendine öğrenmişti ve babasından gizli tutardı. Her halde resime büyük bir istidadı olduğuna hiç şüphe yoktu. Bu gün ressam olarak kendini tanıtmış olan Zürih'de yaşayan Mahmure ablanın oğlu Galip'e sanatının tohumu belki de Kemal dayısından intikal etmiştir[133].

Bir cuma sabahı odasına girdiğim vakit, kırmızı konağa açılan pencerenin perdeleri açıktı. Kemal dayı beni çekti, kuşları göstermeye başladı. Fakat ben hemen pencereye koştum, iki ev arasındaki yüksek

akasyaların yeşil yaprakları arasından, konağın bir penceresindeki sarı bir şalın, altından saçakları sallanıyor gibi geldi. Bu saçaklar birdenbire çekildi. Güneşin parlattığı, beyaz çilli, kırmızı dudaklı, harikulâde güzel bir yüz gördüm. Biraz evvel pencereden sallanan altın saçaklar onun saçları idi. Bunları pencereden güneşin kızıl şaşaasına[134] neden döktüğünü ancak şimdi biraz seziyorum. Fakat bu göz kamaştıran tablonun haşmeti beni o gün şaşırttı. Hiçbir yüzün, sırf maddî güzelliğinden dolayı beni bu kadar şaşırttığını hatırlamıyorum.

— Ah Kemal dayı bak ne güzel, ne güzel, diye bağırdım.

İki sert kol beni omuzlarımdan yakaladı, içeriye çekti ve perdeyi indirdi.

— Pencereden böyle komşu evine bakmak ayıptır. Fikriyar galiba perdeyi kapamamış olacak, dedi. O günden sonra bizim bahçenin akasyaları altında durur ve o altın saçaklı güzeli görmeye çalışırdım. Ancak bir tek defa daha o canlı altın saçakların güneşe serildiğini görmüştüm. Şimdi Havva Hanım'ın anlattıklarına dönelim... Dedi ki:

— Kemal Bey'in neden bu kadar mahçup durduğunu size anlatayım. Bir gün Hanım sokakta iken beni odasına çağırdı. Gözleri yaşlı, sesi kısıktı. Karşıdaki evin kızı için öleceğini söyledi.

— Ben, ne yapabilirim Kemal Bey, diye sorunca, git bana o kızı iste Havva Hanım Teyze dedi.

— Annenin haberi var mı, diye sordum.

— Aman anneme söyleme, kabil değil istemez, dedi.

— O kadar yalvardı, elimi öptü ki ben de gidip isteyeceğimi söyledim. Fakat odama çekilince beni bir düşünme aldı. Haminneniz'e haber vermeden bu işi yapmaya cesaret edemedim. Bir gece yarısı odasına gittim, kaldırdım, işi ona da anlattım, fakat bir türlü kandıramadım.

— Birkaç gün bir şey söyleme, sonra da bir daha sorarsa nişanlı dersin, dedi.

— Ondan sonra mutfağın kapısından geçerken Kemal Bey yan gözle içeri bakıyor, bir şey sormuyordu. Nihayet içim dayanamadı, kırmızı konağa gittim. Hepsi Çerkes, adamakıllı Türkçe anlamıyorlar. Hani kızın babası zannettiğimiz kara sakallı herif yok mu, meğer kızın kocası imiş. O gece gittim, Kemal Bey'e söyledim. Daha evvelden işi

bilmesem hiç aldırmadı derdim. İşin tuhafı on gün sonra Hanım'ın da bana: "Aman Havva Hanım git, o kızı iste; Kemal günden güne eriyor," demesidir. Ben de ona: "Hanım geç kaldın," dedim. Kemal yaşayamaz, yirmi beşinden evvel ölür.

İşin tuhaf tarafı da Kemal dayının yirmi beş yaşına basmadan evvel ölmüş olmasıdır. Şimdi dayımla Büyükbabam ölüp de, Haminnem Üsküdar tarafına geçmeden evvel son parlak Ramazan'ın nasıl geçtiğini anlatacağım.

"On bir ayın bir sultanı" diye müjdeledikleri o ay girmeden evvel Haminne bütün günlerini reçel ve şurup kaynatmakla geçiriyordu. Babasından öğrendiği bu işteki maharetini gösteren şey, aynı şişeye üç muhtelif renkteki şurubu birbirine karıştırmadan koyması idi. Bu mutfak günleri Haminne çok konuşur ve bilhassa babasından bahsederdi. Annesi âlim bir adamın kızı imiş, babası Saray'da Şekercibaşı olmasına rağmen tahsili az imiş.

— Bari sizin Efendi Baba gibi faziletli olsa idi, ne gezer... Annem öldüğü zaman, haftasına kalmadan babam, benim halayıklarıma sataşmaya başladı. Efendi Baban hiçbir halayığa yan gözle bakmamıştır.

Bu bir ilkbahar Ramazanı idi galiba. Haminne mutfakta küçük bir iskemlede oturuyor, önünde üç küçük mangal, üçünün de üstünde kaynayan şurup ve reçelleri karıştırıyor. Havva Hanım da mütemadiyen[135] lâfa karışıyordu. O da kendisine göre, her ilkbaharda sıhhat ve güzelliğine ait baharlı, kara üzümlü ve acayip maddeli bir takım ilâçlar kaynatıyor, bir taraftan da israf günlerine artık bir son vermek lâzım geldiğini söylüyor, Haminne'nin müsrifliğini tenkit ediyordu. Fakat Haminne, yiyeceği bol, geniş iftar sofralı bir Ramazan yapmaya karar vermiş olduğundan, bu sözlere hiç kulak asmıyordu. Fakat bu günlerin zahirî[136] ve sunî[137] bir neşe, bir Ramazan havası yaratmak için sarf ettiği gayretlere rağmen, havada sezilen bir hüzün vardı. Kemal dayı günden güne etten, candan düşüyor. Büyükbaba da daha huysuz, daha somurtkan, ya susuyor ya da konuştuğu zaman borçlarından şikâyet ediyordu. Kemal dayı onu mutfakta görürse hemen yukarıya kaçıyordu. Çünkü babası ile arasında mizaç bakımından sonu görünmeyen bir uçurum vardı.

Büyükbaba ile Haminne arasındaki karakter ve mizaç başkalığını da bu günlerde hissetmeye başlamıştım. Haminne, daha evvel de dediğim gibi, her zaman herkese karşı nazik, belki de fazla nezaket icabı sesini hiçbir zaman yükseltmiyor ve hiddet etmiyordu. O günlerde, hatta onun şiddetinin şahikasını[138] ifade eden "Yediği nane macununa bak," sözünü bile sarfetmiyordu. Fakat Büyükbaba hiddet ettiği zaman, hiddetlendiği adamlara nane macununa hiç de benzemeyen bir şey yediriyordu. Kalın sesi, olanca kudreti ile selâmlığı çınlatıyordu. Tabiî bu küfürler, halayık da dahil olmak üzere haremdeki hiç kimseye, hiçbir zaman hitap etmiyordu. Karısı ile şahsen kavga edeceği zamanlar da herkesin uyuduğu saatleri seçiyordu.

Bu mizaç başkalığı en küçük itiyatlarda[139] bile kendini gösteriyordu. Haminne midesi ağrıdığı zamanlar nane ile limon kabuğu kaynatır içer; başı ağrısa gül yapraklarını sirkeye batırdıktan sonra alnına ve şakaklarına bastırıp bağlardı. Büyükbaba mide ağrısında büyük bir soğanı yumruğu ile kırar –bıçak şifasını alırmış– yer, başı ağrırsa, patates diler, sarardı. Büyükbaba'nın sözlerinde çok kudretli bir ahenk, sesinde tabiatin renkli ve hayrete değer tenevvürü[140] vardı.

Büyükbaba'nın hareme karşı bir defa hürmetini bozuşunu Haminne şöyle anlatırdı:

— Rahmetli Bedrifem, Mahmure'yi doğurduğu zaman, yedinci günü akşamı, ben misafir çağırdım. Bir de Selâmsız'dan şarkı söylemek için şu meşhur Çingene'yi getirtmiştim. Tam şarkı başlarken, selâmlıktan sofaya geçen kapı kırılır gibi vuruldu. Koştum, baktım Efendi'nin gözlerinden ateş çıkıyordu:

— Bana bak Hanım, dedi; bu gün Midhat Paşa'yı[141] sürdüler. Bu gece milletin matem gecesidir. Misafirlerini hemen dağıt, yoksa ben dağıtırım, diye bağırdı. Ömrümde onun haremde böyle bir şey yapmış olduğunu görmediğim için şaştım kaldım.

Büyükbaba okumak bilir, fakat yazmak bilmezdi. Haminne'nin o güne göre yüksek kültürüne rağmen siyasî ideal bakımından Haminne'nin fevkinde[142] idi. Her ne olursa olsun ben Büyükbaba'yı tercih ediyorum.

Her halde Haminne'yi büyük bir ihtirasla[143] sevmiş ve hâlâ sevdiğine şüphe yoktu. Haminne çok tatlı davranıyor, fakat onda ekseriyetle kadınlarda kocalarına karşı ateşli ve maddî taraf eksikti galiba. Çocukluğumda kendimi bildiğim günden itibaren umumiyetle kadınların, hatta hanımefendilerin –o zaman pek anlayamadığım– cinsî hayatına temas eden konuyu bir tek defa dahi açmamış ve bunlara dair ağzından da bir kelime çıktığını işitmiş değilim. Fakat bu cinsî taraftaki ateşin eksikliğine rağmen o, sevdiği insanlara, devamlı ve hayret verecek bir fedakârlıkla bağlanırdı. Hislerinin maddî tezahüratı[144] yoktu, biz de dahil, hiç kimseyi okşayıp, öptüğünü görmedim. Bunun tek istisnası oldu. O da ölüm döşeğinde.

Haminne bir inme ile yatağa düşmüştü. Tabiî bu çok sene sonra; seksenine kadar hiç hasta döşeğinde görmediğim Haminne bir gün odasına girdiğim zaman gözleri ile beni çağırdı, çünkü dili söylemiyordu. Elini uzattı, başımı çekti, yanağımı öptü. Bu rikkatle, hasretle dolu öpüşme, onun tek ihtiyarî muhabbet tezahürü olduğu için hafızamda açık bir yara bıraktı, daima içim sızlayarak hatırlarım.

Evet, sevdiklerine, kendini, varını, yoğunu hiçbir temas ve maddî karşılık beklemeden verirdi.

Her şeye rağmen Haminne'nin de üzerimdeki tesiri Büyükbaba kadar mühim olmuş, ikisinden de birçok şeyler tevarüs[145] etmişimdir. Yazı yazmak tarafımın Haminne'den geldiğine hiç şüphe yoktur. Zamanının ve belki de tahsilinin derecesi, bir muharrir olmasına mâni olmuştur, fakat en bahtiyar zamanı bir tarafa çekilip bir takım aşk hikâyeleri veya şiirler yazdığı saatlerdir. Garip olarak yazdıkları kendi mizacına çok zıttır. Bunun saiki[146] belki kendisinin yabancı kaldığı bir âlem yaratmaktı. *Handan* çıktığı günlerde, bir akşam bana koltuğunun altında bir defterle geldi; hayli sıkılarak bir hikâye yazdığını söyledi, bunu bastırmanın mümkün olup olmayacağını sordu. Kitabı okudum. O kadar iptidaî[147] ve mübalâğalı bir hassasiyetle dolu idi ki hususî konuşmalarında orijinal, hatta zaman zaman mizaha kaçan Haminne'nin neden bu kadar kendinden başka şeyler yazdığına şaştım. Bastırmanın mümkün olmadığını söyleyince fena hâlde kırıldı:

— Neden basmayacaklarmış? Senin kitabın çok satılıyor, benim borçlarım, faizlerim yükseldi.

— Benimki biraz başka.

— Başka mı? Neresi başka? Hep aşk hikâyesi, benimkinde seninkinden daha çok aşk var. Bir piyano bile soktum, âşıklar pencereden konuşuyorlar, sevişiyorlar. Seninki gibi ikisini de bir odaya koyamam. Bunu alacaklılarımın hepsi bir araya gelse bile yaptırmam.

Evet, Haminne, *Handan* romanını herhangi bir münekitten[148] daha iyi anlamıştı. Başka başka cepheleri alınırsa birbirine benziyordu. Haminne'nin ince ve zaaf[149] derecesine varan hassasiyeti, insanları, bazan günaha sevkeden maddî zaafları kabul etmiyordu. *Handan*'da ise ihtiras tarafının dozu kaçırılmıştı. Eğer Haminne kendi iç müdillerini[150] ifade edebilecek bir şekilde yetişmiş olsa idi, hiç şüphesiz bir *Türk Jane Eyre*'i[151] yaratabilecekti. Bana öyle geliyor ki, muharrirler bazan mizahî bir mizacın tesiri, bazan da bir nev'i cesaret eksikliği ile kendilerini ifade edemedikleri zaman kendilerine en uzak örnekleri ele alırlar.

O günlerde Haminne ile konuşurken borçlanma itiyatlarını tenkit ederdim[152]. Bu vaziyet sonraları içimde bir vicdan azabı hâline gelmiş olan daimî üzüntülerimden biridir.

— Niçin bu kadar adama hediye vereceğim diye borçlanıyorsun, Haminne?

— A çocuk, eş dost çocuklarına hediye alamıyorum. Eski azatlıların[153] çocuklarına da bayramda bir şey yapamazsam gözüm açıkta giderim. Kendime bir şey aldığım yok ki... Üç günlük ömrüm kaldı.

— Eğer bir gün eski servetin eline geçse ne yaparsın?

— Eski yaptıklarımın tıpkısını.

Şimdi tekrar o eski Ramazan'a dönüyorum. Kilerimiz mavi, yeşil, mor renkli şuruplar ve reçel şişeleriyle çiçek tarlasına dönmüştü. Kiler civarı Mısır Çarşısı'nın baharat satılan bir şubesi gibi kokuyordu. Pencerelerde beyaz perdeler, sedirler pırıl pırıl. İki makine ile iki gündelikçi esvaplar dikiyorlar. İşte bu sırada benim sütninem Nevres Bacı geldi.

Haminne'ye, beni Ramazan'da evlerine götürmeye izin verdiklerini hatırlattı. Mahmure abla da Haminne' nin bir başka çıraklısına[154] gidecekti. Ona Zerrin Dadı derdik. Üsküdar'da bir türbedarın karısı idi. O gün Nevres Bacı beni Beşiktaş'dan alarak İstanbul'a götürdü.

Beni Beşiktaş'dan Köprü'ye kadar nasıl indirdi hatırlamıyorum, fakat Köprü'de beni bir hamalın kucağına vermesi, içimde unutamayacağım bir utanma ve küçüklük hissi uyandırdı. Süleymaniye'ye kadar bir hayli yol, bilhassa Mercan gibi sarp ve dik bir yokuş vardı. O zamana kadar Haminne beni bir yere götüreceği zaman ya atlı tramvaya veyahut da arabaya bindirirdi. Hamal kucağında gördüğüm çocuklara yukarıdan bakar dururdum. O günden sonra hamal kucağındaki çocuklara karşı çok yakın bir muhabbet[155] hissetmeye başladım.

Hamal uzun boylu, esmer, fakat her halde kalbi rikkatle dolu bir Kürt'dü. Mütemadiyen yanaklarımı, saçlarımı okşuyor beni konuşturmaya çalışıyordu. Hatta bir yerde durdu, eğer Bacı itiraz etmezse bana kendi kesesinden şeker bile alacaktı. Burnumu o iri vücuttan gelen ter kokusu istilâ etmiş[156], kocaman ve alık yüzündeki nuhabbet bile beni ilgilendirmemişti. Öyle bir haysiyet kıran vaziyete düşmüş, sanki bütün İstanbul halkı beni seyretmeye gelmiş gibi içimde bir utanma hâsıl olmuştu ki bu hamaldan olanca kuvvetimle nefret edivermiştim. Fakat şimdi, ona da ona benzeyen dışı kaba ve hayvanî, içi basit, fakat insanlık ifade eden mahlûklara çok, ama çok yakınlık duyarım.

Nevres Bacı'nın evinde ilk gece pek hoş geçmedi. Esasen her çocuk, yer değiştirince yadırgar. Fakat bu geceki rahatsızlığımın başlıca iki sebebi vardı. Evvelâ beni koynunda yatırdı; Bacı'yı bütün varlığımla sevmekle beraber, Zencilerin kendilerine mahsus ten kokusu, bu kadar yakın ve bütün gece için tahammül edilmez bir şeydi. Sonra da Bacı gazı söndürüyor, karanlıkta yatıyordu. Halbuki Haminne'nin odasında her gece bir zeytinyağı kandili yanardı. Ben bütün eşyayı, hatta Haminne'nin yüzünü titrek, hafif bir loşlukta ayırt edebilirdim. Nevres Bacı'nın odasının karanlığı o kadar katı bir cisim hâlinde idi ki Mark Twain'in[157] dediği gibi, insan âdeta ısırabilirdi. Fakat dişlerini

kırmadan çiğneyemezdi. Terledim, içimi saran huzursuzluk, sıkıntı bana tıpkı üstümdeki karanlık gibi edebî ve sabit geldi.

Fakat yine de sabah oldu. Dalmışım. Bacı'nın tatlı sesi, bir erkeğin kudretli bassosunun[158] hafif bir fısıltı hâlinde konuşmasına karışıyordu. Bana, bu fısıldayan ses, beni uyandırmak istiyordu gibi geldi. Bu, benim Sütbabam Ahmed Ağa, yani Sütninemin ikinci kocası idi.

Kızıl saçlı ve sakallı, arslan kafalı Trabzonlu Sütbaba, gümrüğün kaçakçılara karşı çıkardığı bir çatananın[159] kaptanı idi. Denizde kanuna karşı gelenlere dehşet saçan bu kaptanın içinde, belki benden daha küçük bir çocuk ruhu vardı. O gece sabaha karşı gelmiş, uzun mindere uzanmış, oyun arkadaşının uyanma saatini bekleyen bir çocuk gibi bana bakıyordu.

Yer yatağından hemen kucağına sıçradım. Beni kollarının arasına sıkıştırdı. Bir taraftan saçlarımı, yanaklarımı öpüyor, bir taraftan da: "Sütne haini, hani kahvemiz, sütümüz?" diye bağırıyordu... Bir dizinde ben, diğer dizinde kahve fincanı, artık her sabah şen bir türkü çağırıyorduk. O türkünün makamı da, sözleri de hâla kafamda çınlar durur.

Ey kızım kızım, kınalı kuzum, seni bir imam istiyor, vereyim ona?..
Ey anne anne, ben varmam ona, onun sarığı vardır, saldırır bana.
Ey kızım kızım, kınalı kuzum, seni bir asker istiyor vereyim ona?..
Ey anne anne, ben varmam ona, onun kılıcı vardır, batırır bana.

Onun arslan gibi gürleyen sesi, annenin kızını isteyenlerini sayar, benim bir civciv gibi cırlayan sesim, kızın cevabını verirdi. Bu düettoya[160] ikimiz de bayılırdık. Türkü tabiî o zamanlar en gözde bir meslek olan ve kızının kabul ettiği *Kâtibim* türküsü ile biterdi.

Biz minderin üstünde böyle iki çocuk gibi oynar, söylerken Bacı, sakin ve simsiyah yüzüne tabiatın bastırdığı o tatlı tebessüm dalgası ile dolaşır, odayı toplardı.

— Sütne, Sütne, gel sen de türkü söyle diye Sütbaba gürler gürlemez Bacı da alçak ve tatlı sesinde gizlenen o ince alayı ile derhal başlardı:

Eti kasaplarda görürüm.
Kavun karpuz sergide,
Ayda bir kere olsun,
Yollamazsın hamama.
Surre alayına[161] giderken,
Tutmazsın araba.
Boyun bosun yoktur,
A herif,
Şamamasın şamama.[162]
Nikâhından vazgeçtim.
A herif,
Yürü söyle imama.

Hatırladığım bu mısraları tekrarlarken, mırıldanırken birbirlerine göz kırparlardı. Onlar kadar birbirine düşkün, birbirine uymuş bir çift daha ömrümde görmedim desem yeri vardır.

Bacı'nın odasında ikinci akşam daha hoş geçti. Ramazan başlamıştı. Evvelâ sokaktan geçen erkeklerin ve çocukların ellerinde bir taraftan öbür tarafa salladıkları fenerler, odanın perdelerine ışıktan yarım daireler çizerek geçiyorlardı. Sonra sahura kaldıran davul. Ertesi sabah uyandığım zaman Sütbabayı yatağında horlar buldum. Sütümü yalnız içtim, öğle yemeğini yalnız yedim. Ancak ikindiye doğru hem evi, hem de sokakları saran sükût ve sükûn[163] sona eriyordu. Herkes camiye hazırlanıyordu.

O günlerde İstanbul'un bu kısmı sadece eski ve geniş saçaklı ahşap evler ile dolu idi. Sütnine elimi sıkıca yakaladı ve beni camiye götürdü. Sokaklar, yüzü peçeli gençler, rengârenk çarşaflı kadınlar, ellerinde tesbih çeken erkeklerle dolu idi. Her cami avlusu renkli ve kıymetli taşlardan yapılmış tesbihler, çubuk, sigara ağızlıkları, kuru yemiş, baharat ve akla gelmeyen şeylerle dolu idi. İmparatorluğun her bucağından kendi bölgelerinin kıyafeti ile gelmiş, kendilerine mahsus şive ile hepsinin ayrı bir makam verdiği sesle mallarını satan satıcılar

vardı. Arapların Mekke'den geldiğini iddia ettikleri kınaları, sürmeleri kapış kapış satılıyordu.

Nihayet Süleymaniye Camii'nde bir mukabele[164], Cami'nin etrafındaki o kurşun renkli binaların senfonisi beni âdeta sarhoş etti. İçimde ilâhî[165] bir ahenk akını var gibi idi. Bir çocuğun güzelliği sezişinin, büyüklerinkinden çok daha derin olduğunu tahmin ediyorum. Çünkü o güzelliği kelime ile ifade etmek imkânı yoktur. Renk, şekil ve ses ahengi tek his içinde garip bir surette birleşiyordu. Ayakkabılarımızı kapıda verip de o ağır ve kalın perdenin yanından içeri girerken hepimiz birer tavşan kadar küçük kalıyorduk.

İçeride yine kurşunî bir havada o yüksek kubbeden inen küçük yağ kandilleri, boşlukta pırıldayan birer seyyare[166] gibi idi. Camlardan sızan ışık, bu kurşunî havaya görülmeyen, fakat sezilen bir pembelik ilâve ediyordu. Bunlar sönünce denizle gökyüzü gibi bir şey olacaktı.

Mihrabın[167] yakınında beyaz sarıklı, siyah cübbeli adamlar seslerinin temposuna uyarak sallanıyorlar. İşte bu şahane, kurşunî boşlukta, göze görünmeyen bir pembelik içinde kolektif bir nabız atıyor. Birtakım adamlar aynı tempo ile kollarını sallayarak, zaman zaman seslerini yükselterek vaaz ediyorlar[168]. Nevres Bacı Kur'an okuyanların önüne oturdu.

Hafızların bazısı ihtiyar, bazısı genç. Hepsinin yüzü sapsarı, gözleri pırıl pırıl. Biraz sonra ben de o kalabalıkla beraber Kur'an sesine uyarak öne arkaya, sağa sola sallanmaya başladım. Kolektif hissin ve hareketin ne demek olduğunu o zaman sezmiş olsam gerek.

Bir aralık Bacı'yı bıraktım, vaizlerden[169] birinin kürsüsünün önüne dört ayak sürünerek gittim. Solgun yüzlü, gözleri ateş saçan bir vaiz, her insanı ebedî bir cehennem ateşine mahkûm ediyor ve yeryüzünde cenneti hak edebilecek kimse yokmuş gibi konuşuyordu. Belki de mantık icabı, insanın son durağı –onun kanaatince– cehennem olduğu için, muhtelif [170] yerlerini, azabın[171] her şeklini, erişilmez ve tabiî sanatkâr kudreti ile çiziyordu. Her halde dünyada da ahrette de sonsuz ve çeşitli azaplara maruz ve mahkûm olduğunu kalabalığın kafasına yerleştirmek istiyordu. Uzun ve bol siyah cübbesinin içinde kolları bu karanlık istikbali gösteren hareketlerle inip kalkıyor, sesi bir yanardağ alevi gibi etrafa korku saçıyordu. Bu gün, söylediklerinin,

hareketlerinin bir sanatkâr kudretiyle ifade edilen birtakım korkunç manasızlıklar olduğuna inanıyorum. Ben korktum, sürünerek Bacı'nın yanına gittim, çarşafının içine saklandım. O anda, din bana müphem ve korkunç bir şey gibi görünüyordu.

O akşam iftar tepsisinin zengin ve çeşitli yiyecekleri etrafında toplandık. Sütbabanın neşesi yedikçe artıyordu. Galiba Ramazan'da oruç tutanlar midelerinden en şımarık ve en sevgili bir çocukmuş gibi hiçbir şey esirgemiyorlar.

Akşam namazını acele ile evde kıldıktan sonra Sütbaba elindeki feneri sallayarak ve bir omzuna beni yerleştirerek, Bacı ile şakalaşarak tekrar Süleymaniye'ye teravih[172] namazını kılmak için gittik. Sokaklar hareket hâlinde yüzlerce fenerle doluydu. Kalabalık bir ateş böceği kafilesi hâlinde hareket ediyor ve minarelerden "Allahu ekber, Allahu ekber" nidaları havaya yayılıyordu. Bu akşam ilk defa mahya[173] denilen şeyi gördüm. Minareden minareye havada uzanan ışıktan yazılar, mavi kubbede ne garip ve tabiat üstü bir nur tecellisi[174]... Ramazan'ı karşılayan bu nurdan yazılar, beni belki Baltazar'ın[175] duvarda gördüğü yazılar kadar şaşırttı. Karanlık ve esrarlı dar sokakların içinde sallanarak hareket eden ışıkları o kalabalığın en boylu adamının omzundan seyrediyordum. Nihayet yine Süleymaniye'ye vasıl olduk[176].

Şimdi, gündüzün kurşunîye kaçan hava altın yaldızlı. Havada titreyen bu yüzlerce kandilin altında muazzam bir kalabalık diz çökmüş oturuyor. Bir tek boş yer yok. Bu, âdeta üzerinde her çeşit renk, yaş, kıyafet ve cins insanlardan örülmüş bir halıya benziyor. Kadınlar yukarıda galeride[177] idiler. Nevres Bacı beni kadın sıralarının arasına sıkıştırdığı an, birdenbire "Sallialâ Muhammed" nidası, yerdeki insanlardan halıyı ayağa kaldırdı. Bir tek ses, imamın sesi, her hareketi idare ediyor. Her hareket muazzam ve karışık bir ahenkle tek falso yapmadan, bir hareket senfonisi hâlinde birbirini takip ediyor. Mütemadi bir ışıltı bu insan kültesinin kalktığını, eğildiğini, alınlarının secdeye kapandığını görüyor ve işitiyorsunuz. Nihayet her şey sükût.

Bana bu hareket ebediyen devam edecek hissini verdiği an, birdenbire herkes dizlerinin üzerinde kaldı; içlerinden kopup gelen,

bir ağızdan havayı sarsan “Âmin, âmin” korosu o muazzam kubbeye çarptı durdu. Camiden çıktık.

Süleymaniye’ye uzun yıllar gitmedim. Etrafındaki müze ve imareti[178] gezdiğim zaman dahi Süleymaniye’ye girsem o ilk teravihde ruhuma çarpan ilâhî hatıranın kaybolmasından korktum.

Osmanlı İmparatorluğu’na karşı hislerim ne olursa olsun, Süleymaniye Camii’nin kubbesinde Sinan’ın ifade ettiği güzelliğe karşı duyduğum minnet[179] ve hayranlık hiçbir zaman zail olmadı[180]. Bizans’ın renkli eserleri, Arap diyarının âdeta sihirli bir dantel gibi görünen mimarîsinin yanında, bu azamet ve sükûn ifade eden sade hatları ve kıvrımları ile Süleymaniye, tabiatın kendisinin yaratmış olduğu bir eser gibi görünüyordu. Hulâsa Hıristiyanlığın, büyük mabetlerini, Hindistan’ın milâttan evvelki Hinduizm[181] ve Budizm[182] mabetlerini gördükten sonra dahi, dünya mimârisinde Osmanlıların sade ve kudretli zevkinin daima yeri olacağına inanıyorum.

Bu ziyaret, Ramazan’ın ortalarına doğru bitmiş olacak galiba. Eve döndüğüm zaman Mahmure ablayı da Üsküdar’dan dönmüş buldum. Zerrin Dadı ile beraber gezdiği Üsküdar kıyılarında –mutlak Şemsi Paşa olacak– bir sürü renkli çakıl taşları toplamış, bir mendile doldurmuş ve bana getirmişti. Deniz kenarına gidememiş olmam, içimde bir yeis[183] uyandırdı. Nevres Bacı’da geçen iyi günleri hemen unuttum, fakat yeisimi ta o günlerden beri saklamaya sevkeden gurur beni ağlamaktan menetti. Mahmure abla dedi ki:

— Haminne hem selâmlıkta hem de haremde bütün komşuları iftara davet edecek. Ramazan için bir aşçı, bir de Ermeni kadın tuttular. Bu akşam çocukların iftarı. Şayeste de geliyor. Hep kızlar ama, Vasfiye Teyze’nin hani şu pencerede gördüğümüz nazar boncuklu, takkeli, maymun suratlı oğlu Rıfat yok mu, onu da getirecek.

O akşam hepimiz heyecan içinde idik. Büyükler yukarıda iftar edecekler, biz çocuklar her günkü yemek odamızda yemek yedikten sonra, karşısındaki Havva Hanım’ın odasında oturacaktık. Mahmure abla, aynı iftarlıkların çocuklara verilip verilmediğini dikkatle teftiş

etti. Fikriyar bizim sofraya yeşil zeytin koymayı unuttuğu için epey azar işitti. Ablam şerbet bardaklarını tepsiye eliyle dizdi; ben de onun arkasında dolaşıyor, kurum satıyordum. En evvel Şayeste'nin ailesi geldi. Ablası Binnaz da beraberdi. Ondan sonra komşular birer birer geldiler.

Çocuklar bizim tarafa alındı. Vasfiye Teyze, Rıfat'ı bizim tarafa iterek: "Misafirlik oynarken size halayık olur," dedi.

Esmer, hasta yüzlü Rıfat oğlanın halayık rolü oynamaya hazır, herkesin sözüne baş eğecek, zavallı bir hâli vardı. O zamana kadar ben, oğlan çocuklardan hem korkar hem de nefret ederdim. Fakat bu mahlûk, başı önünde oğlan numunesi, bana garip geldi. Benden daha fazla çekingen olduğu hissedilen Rıfat'ı, yaşça benden büyük olmasına rağmen, ötekilere karşı, onu koruyan bir dost vaziyeti almıştım.

İftar pek de muvaffakiyetli[184] olmadı. O zamana kadar büyüklerin sofrasında ne kadar kendimi yabancı hissetmişsem, bu çocuk toplantısında da o kadar kendi kabuğuma çekildim. Mahmure ablanın gözleri ateş saçıyordu; bize hizmet eden Fikriyar'ı mütemadiyen azarlıyordu. Bu çocuk toplantısının en büyüğü, belki on on iki yaşlarında olan, narin ve güzel Bedriye idi. O bayram ertesi onu gelin ettiler. Gerçi çarşafa gireli epeyce olmuş ise de henüz yukarıdaki büyüklerin arasına giremiyordu.

Yemekten sonra, Havva Hanım'ın sedirine dizildik. Bebek fincanlarından yalancıktan kahve içtik. Sonra yere çember hâlinde oturduk ve birtakım oyunlar oynadık. Fakat Mahmure abla bunlardan sıkılarak: "Haydi, gelin güvey oynayalım," dedi.

Bütün çocuklar bu teklifi heyecanla karşıladı. Kim gelin, kim güvey olacağı hakkında münakaşa edilirken kimsenin aklına aramızdaki tek oğlan çocuk gelmiyordu. Ona sadece: "Haydi, çeyiz halayığı ol," dediler. O, bu kadarına bile sevindi. Bedriye güvey oldu. Eteklerini beline iğneleyerek pantolon hâline soktu. Mum isinden dudaklarının üstüne bıyık çekti. Mahmure abla da selâmlıktaki uşağın fesini getirdi. Binnaz'ı gelin seçtiler. Havva Hanım'ın namaz başörtüsü beyaz tülbenti, duvak diye yüzüne örttüler. Nihayet gelin güvey kol kola kalabalığın arasından geçiyor, hepimiz: "Maşallah, maşallah," diye

bağırıyorduk. Ondan sonra gelin odası diye tespit edilen sedire oturdular.

Güvey sordu: "Adın ne?" cevap yok. "Duvağını aç." Bunu üç defa söyledi, fakat üçüncüsünde Binnaz'ın duvağını açacağı beklenirken o, birdenbire ağlamaya, feryada başladı. Bedriye yüz görümlüğü diye yalancıktan bir yüzüğün güya muhafazası olan kibrit kutusunu uzattığı zaman, Binnaz'ın feryadı bir uluma hâlini aldı.

— Benimle alay ediyorsunuz, gelin olmayacağım, diye bağırmaya başladı. Hiçbirimiz o zaman bunun sebebini anlamadık. Fakat bu gün bunu düşünürken, bu oyunu, bir gözü sakat olduğu için hayatta vâki olmayacağını şuur altı hissederek mahrumiyet hissi ile ağladığını zannediyorum. Mahmure abla, Binnaz'ı omuzlarından yakalayarak sarstı, ötekiler: "Büyükler kavga ediyoruz zannedecek, sus," diye yalvardılar. Havva Hanım odaya geldiği zaman Mahmure abla odadan fırladı, biraz sonra Fikriyar'ın elinde nar şerbeti bardakları, içeriye girince vak'ayı hepimiz unuttuk.

Bu akşamdan sonra Rıfat da sık sık gelir, bizimle oynardı. Şayeste'den sonra biraz tahammül edebildiğim çocuk, o idi. Fakat Rıfat mektebe gidip de öteki oğlanların arasına karışınca, artık onu da o vahşî cinse mensup add ettim ve bir daha oynamadım.

O Ramazan'ın son günlerinde ev, heyecan ve hareket içinde idi. Makine sesleri, bohçalara hazırlanan hediyeler, mendiller... Haminne'nin azatlıları bayramdan birkaç gün evvel geldiler, hediyelerini alıp gittiler.

Bayram el öpmekle başlar. En evvel Büyükbaba'nın odasına gittik. En çok sevdiği erkek torunu Refet öldükten sonra çok mahzun ve huzursuzdu. Selâmlıkta yukarı aşağı dolaşmadığı zaman odasına yaralı, ihtiyar bir arslan gibi kapanırdı.

Bize çok şefkat gösterdi, köşe minderine oturttu, dolaptan ekmek çıkardı, Kemah'dan henüz gelmiş olan beyaz peyniri üstüne sürdü, aynı zamanda dut kurusu ve kuru kaynak ikram etti. Daha sonra da birer mendil verdi: "Her gün odama gel Halit, sana elma alacağım," dedi. Bana Halit demesinin sebebini, ne zaman öldüğünü ve sözlerini hatırlayamadığım Refet'in, bana Halit demesinden ileri geldiğini sonra söylediler. Büyükbaba'dan sonra üst kata Saraylı Hanım Teyze'nin odasına çıktık. Bize lokum ikram etti ve birer ipekli mendil verdi.

Fakat bu odadaki o günü bana hiç unutturmayan şey, kütüphanesinden "Afrika Seyahatnamesi"ni[185] çıkarıp okuması oldu. Resimleri gösterirken okuyor, anlatıyor. Afrika denilen o esrarlı ülkeyi canlandırıyordu. Haminne'nin dediği gibi, taşa bile okuma öğretecek hususi bir kabiliyeti vardı. Esasen komşulardan birkaç genç kızı okutmuş ve yetiştirmişti. Bana, her halde bu "Seyahatname" yepyeni bir dünya açtı. Ondan sonra okumak için içimde müthiş bir heves uyandı, Saraylı Hanım Teyze'yi çok sevmeye başladım.

Mahmure abla –ne zaman bilmiyorum– Cavide Hanım adlı bir hususî hocanın açtığı mektebe kısa bir müddet için gitmişti. Ben de oraya gitmek istediğimi söyleyince: "Hallim Kadın'dan korkan küçük çocuklar okuyamaz," diye bana kurum sattı. Hallim Kadın beni korkutmak için evde icat edilen "geliyor" diye aklımı başımdan alan muhayyel[186] bir dişi umacı idi. Hallim Kadın'ın eski ahırlarda, ambarlarda, sarnıçlarda dolaştığını söylerlerdi. Onun için evin altındaki at ahırı beni fena hâlde korkutuyordu. Mahmure abla arada bir, evin muhtelif dolaplarından birine saklanır, acayip sesler çıkararak: "Hallim Kadın geliyor," diye bağırdığı zaman tüylerim ürperirdi.

— Artık Hallim Kadın'dan korkmam, dedim.

— Yetmez, dayak yiyebilir misin? dedi.

Anlaşılan Cavide Hanım'ın terbiye sisteminden bahsetmek istiyordu. Ablam: "Dayağa alışmalı, dayak cennetten çıkmış," diyerek bana harfleri öğretirken tokat atar dururdu. Fakat devam etmedim, zira Cavide Hanım'ın usulünü pek beğenmemiştim.

Bayram günü, babam da, Dolmabahçe Sarayı'ndaki merasimden sonra, Haminne'nin elini öpmeye geldi. İnce, sarışın, yakışıklı bir insan. Bu sivil üniforma, nişanlar, setresinin[187] önündeki sırma işlemeleri, belindeki kılıç ve parlak iskarpinleri[188] ona çok yakışmıştı. Bize kırmızı atlas bir keseden bir hayli çil para dağıttı. Ondan sonra, mahallenin ihtiyar hanımlarının ellerini öpmeye biz de gittik. Selâmlık bir arı kovanı gibi erkek dolu; gençleri hareme de geçiyor, Haminne'nin elini öpüyor, Haminne de onlara bir mendil, bir boyun bağı veyahut bir Frenk gömleği hediye ediyor. Komşu hanımlar da bize şeker ikram ettikleri zaman birer de mendil hediye ediyorlardı. Ağzınızı silersiniz, diyorlardı. Aynı gün babamın seyisi geldi, beni

atının önüne alarak Saray'a götürdü. O gün geçen bir vak'a hafazımdan hiç silinmedi.

Evvelâ, seyis canımı sıkmıştı. "Küçük Hanım bana saçlarını ver," dediği zaman elimden gelse saçlarımı koparır verirdim. Çünkü o günlerde saçlarım, benim için bir işkence idi. Bütün sene saçlarım kesik ve arkamda erkek esvabı ile gezmiştim. Henüz uzadıkları için Haminne saçlarımı tepeden iki yandan, bir de arkadan dört tane sıkı örgü yapar, tepeme bağlar, uçları bir sincap kuyruğu gibi dururdu. Uçları âdeta karmakarışık renkli olan bu saçların garabeti[189] herkesi güldürüyor, ondan sonra da bu sıkılık kafamı ağrıtıyordu. Seyis, "aman gel" dediğim vakit, başka bir şey uydurarak bana sataştı. Benim bir halayık olduğumu ve beni satan esirciyi tanıdığını söyledi. "Kaça satmış?" diye sordum. Cevap vermedi, fakat içime acaba diye bir kurt düştü. O günlerde her küçük kıza bir halayık şakası yaparlar, her küçük kız da bundan mustarip olurdu[190]. Saray'ın kapılarına doğru dört nal yaklaşırken beni epeyce bir düşünce almıştı.

Kapıdan girerken bir adamın elinde papağan gördüm. "Bayramınız mübarek olsun," diye bağırıyordu. Bir kuşun konuştuğunu ilk defa işittiğim için bana garip geldi. Seyis kulağıma: "Bu kuş senin için neler biliyor neler. Soralım mı?" deyince koşarak babamın bürosuna iltica ettim[191]. Oda boştu, babamın hemen hiç vakti yoktu. Bilhassa bayram günlerinde, nişan ve sair şahane hediyelerle o meşgul oluyordu. Babamı, Başmabeyinci[192] çağırmıştı. Hademe, uslu oturursam bana şeker getireceğini söyledi ve beni odada yalnız bırakarak çekti gitti.

Babamın yazı masasına doğru ilerleyince garip bir manzara ile karşılaştım; babamın sandalyesinde cüce bir Harem Ağası[193] oturuyordu. Uzun boylu harem ağaları sarayın tabiî unsurları[194] oldukları için onlara alışıktım. Cüceyi fena hâlde yadırgadım. Ressam olsa idim, bu gün bile resmini yapabilirim. Teni açık sütlü kahve renginde ağız, burun ve bütün yüz hatları her halde benimkilerden çok daha muntazam. Gözleri büyük, mahzun, biraz müstehzi[195] ve fevkalâde güzel, fakat model kafa –kamburu muazzam, cüceliği sıfır numara, bir vücut– omuzlarının üzerinde. Kamburunu yakından görmek için yazıhanenin[196] arkasından dolaştım, sonra ağzım açık, gözlerim o garip yüze saplandı kaldı. Manidar dudaklarının etrafında

gülmek isteyen kıvrımlar hâsıl olmuştu, fakat gülmedi, gözleri yüzüme dikildi kaldı. Ondan sonra içini uzun uzun çekti, yüzünde acı bir mana hâsıl olmuştu. Yavaşça:

— Ne bekliyorsun bu odada? diye sordu.

— Babamı bekliyorum, dedim.

— Senin baban kim?

— Babam mı? Kim olacak Edib Bey.

— Edib Bey benim babam.

— O asıl benim babam.

— Eskiden benim babamdı, ben onun oğluyum, ilk çocuğuyum. Sen sokakta bulunmuş kara suratlı bir çocuktun. Geldin, büyü yaptın, sen beyaz oldun ben de Arap oldum, beni sokağa attılar.

Yüzü buruştu, gözleri yaşardı, sesi hıçkırıklı, fakat gözleri gözlerimde. İçimde birbirinden beter ve birbirinin zıddına, acı hisler uyandı... Büyücü olmak korkusu, tekrar Arap olup sokağa atılmanın verdiği dehşet, sonra bu acayip mahlûka acımak ve olanca şiddetle ondan nefret etmek. Yıllar yılı nice, hem de birinci derecede kötü aktör gördüm, fakat bunun kadar bir sanat kudreti ile ifade edenine rastlamadım. Boğazıma bir şey tıkandı, ağlamaya başladım. Dudaklarımın titremesini bir çift öküz durduramazdı. Yerinden kalktı, gözlerini gözlerime diktikten sonra beni öpmek istedi. "Seni gidi şirin Arap büyücü seni," diyordu. O anda gülerek babam geldi ve: "Benim kızıma ne oyun yapıyorsun?" dedi. O da: "Benim gibi zavallıların babalarını ellerinden almamasını tembih ediyorum," diye cevap verdi.

Babam beni dizlerine oturttu, gülerek yanaklarımı öptü. Fakat kafamdaki feci vaziyeti giderecek bir tek lâf etmedi. Zamanla bunun nasıl bir maskaralık ve şaka olduğunu anlayıncaya kadar, içimde bu sahne endişe uyandırdı durdu.

Aynı gün ilk defa tiyatro gördüm. Beyoğlu'na bir Fransız trupu[197] gelmişti. Babamın en yakın arkadaşlarından Sırrı Bey ile Hakkı Bey bir loca tutmuşlar, babamı da dâvet etmişlerdi. Babamın dostları arasında en çok Sırrı Bey'i severdim. Hâlâ da hatırasına muhabbetle bağlıyım. Memlekete büyük hizmetleri, Abdülhamid devrinin ifsat edici tesirine[198] rağmen doğru kalmış olan Sırrı Bey, aynı zamanda çok tatlı ve kültürlü bir insandı. Shakespeare'i tercüme eder, parçalar okur,

manasını anlamam o yaşta mümkün olmamakla beraber, dinlemekten haz duyardım. *Venedik Taciri, Sehv-i Mudhik*[199] onun ilk neşredilmiş tercümelerindendir.

Beyoğlu'ndaki tiyatroda Sırrı Bey beni yanına aldı, sahnede olup bitenleri anlatmaya çalıştı. Tabiî anlamadım. Fakat başrolü yapan primadonnanın[200] harikulâde parlak mavi kostümü, şarkı söylerken –bana göre haykırırken– ağzının aldığı garip şekiller beni hayran etti. Gözlerim onun ağzında, uyuyakalmışım. Ertesi sabah kendimi babamın koynunda bulmuştum.

Bu günlerde Haminne'nin yatağı başında, bana okuma öğretmeleri için uzun uzun vızladım. Haminne ise: "Baban, kızımı yedi yaşından evvel okutmam diyor. Ben üç yaşında başladım; bizim günlerimizde yedi yaşındaki çocuklar hafız bile olurlardı," diyordu. Fakat bu vızıltıyı ben hemen her gece devam ettirdim. O da babamı sıkıştırmış olacak ki babam da beş yaşımı bitirince okumama muvafakat etmiş. Bu muvafakat derhal evde bir mektebe başlama hazırlanması doğurdu. O günlerde mektebe başlama merasimi çok cazipti. Kızlara ipekli, süslü esvaplar giydirirlerdi, göğüslerine sırma işlemeli içlerinde Elifba[201] cüz'ü[202] bulunan keseler asarlar, arabaya bindirirler, ayaklarının altına ipekli bir yastık koyarlardı. Başlanacak mektebin çocukları, arabanın arkasından gelirler ve öndeki büyük çocuklar ekseriyetle:

Şol cennetin ırmakları,
Akar Allah deyu deyu.
Cennette huri kızları,
Gezer Allah deyu deyu!

diye çocukluğumuzun en meşhur ilâhîsini söylerler, her mısra'ın arkasından küçükler de "âmin, âmin" diye alaya katılır ve gırtlaklarını patlatıncaya kadar bağırırlardı. Sokaklarda alay geçerken başka çocuklar da sürüye katılır, mektebe kadar giderler. Mektebe başlayacak çocuk, hocanın elini öperek elifbayı tekrar ederdi. Ondan sonra bütün çocuklara lokma ve çilpara dağıtılırdı. Artık ertesi sabahtan itibaren mektebin kalfası gelir, mahallenin mektebe giden diğer çocukları ile birlikte onu da alır mektebe götürürdü.

Bu alay, düğün merasimi kadar mühim sayılır, aileler çok para sarfeder ve Osmanlı devrinin sisteme bağlı içtimaî[203] yardım hissine uyarak, o mahallenin birkaç fakir çocuğu da mektebe verilir, masrafları görülürdü. Bu alaylar bende büyük bir heyecan uyandırır, fakat arabanın içine oturup, üzerime dikkati çekmek beni korkuturdu. Çok şükür babam da beni evde okutmaya karar verdi.

Evde bir hoca tuttular, başlamak merasimi de evde yapıldı. Babamın Saray arkadaşları ile birlikte bütün erkek komşulara bir ziyafet çekildi. Haminne, kıyafetim için bu defa kendi sözünü yerine getirdi. Kısa etekli esvaplarla bu iş olmaz; lâcivert entari ile evde dahi olsa böyle bir mübarek[204] merasimin yapılamayacağına inanmıştı. Bana, gayet güzel, çiçekli, şampanya renkli, topuklara kadar uzun entari ile bir de aynı renkli tülden başıma bir örtü hazırlandı.

Başımdaki örtü, o gün Saraylı Teyze'nin göğsüme taktığı bir elmas iğne ile kendimi aynada çok acayip buldum. Fikriyar: "İnşallah gelin olduğunu da görürüm, eteğini ben tutarım," diye ağlayarak dua ediyordu.

Bu resmî günün havası Mahmure ablayı da ağırlaştırmıştı. El ele salona girdik, bir genç hafız Kur'an okudu, Hoca Efendi, önündeki rahleye diz çöktük. Odadaki kalabalık içinde elifbayı yüksek sesle tekrar etmek beni şaşırttı, ayağa kalktığım vakit Hoca'nın elini öpmeyi unutmuştum.

Evlenme, bayram, hatta mektebe başlama. Hulâsa başka memleketlerde coşkun bir sevinç gösterisine vesile olabilecek[205] merasimler bizde daima hüzün[206] yaratıyor. Kadınlar mutlak ağlıyor, erkekler huşu[207] ifade eden bir tavır takınıyorlar. Evet, başkalarına sevinç veren şey bize hüzün veriyor.

Hoca, akşamları selâmlıkta bizi okutmaya geliyordu. İki tarafında mum yanan rahlede, her gece Kur'an okumaya çalışıyordum. Çünkü bize kıraat[208] okutmadılar. Maamâfih Kur'an'ın ahengi bana çok haz veriyordu. Hocamız Makedonyalı bir muhacirdi[209]. Ailesiyle evimizin arka tarafında bir evde oturuyor, gündüzleri Uzuncaova' daki bir iptidaî mektepte[210] muallimlik[211] ediyordu. Mahmure abla, Cavide

Hanım mektebindeki, kulak çekme ve değnek cezasının bu hoca tarafından verilmesi imkânı olmadığını görünce, zaman zaman azıtır ve çok yaramazlık ederdi. Hoca Efendi'nin: "Mimure yirsin a," diye yaptığı tehditlerin tahakkuk etmemesi[212] onu odada top oynamaya kadar götürürdü.

Ben, biraz söker sökmez Saraylı Teyze'nin odasına, Fikriyar kitap tozu alırken gider, benim yerinden dahi kımıldatmaya gücüm yetmeyen "Afrika Seyahatnamesi"ni yere indirtir, kendim de yere uzanır, gözlerim ağrıyıncaya kadar yazıları sökmeye çalışırdım. Bu, üstünsüz[213] esresiz[214] Türkçe, bana hiç anlamadığım Kur'an'ı okumaktan daha zor geliyordu. Ben "Seyahatname" ile uğraşırken Fikriyar yanıma çömelir, Kafkasya'dan Adapazarı'na nasıl hicret[215] ettiklerini, kabilenin beyi tarafından İstanbul'a nasıl bir Mısırlı ailenin yanına satıldığını anlatırdı. Bütün bu hikâyelerin zihnimde en çok yer eden tarafı Adapazarı'nda, ay ışığında, mısır tarlalarında dolaştıklarından bahsettiği periler olmuştur. Fikriyar onları gözü ile gördüğüne yemin ederdi. Bu Çerkes, peri tarlalarına gider: "racikaki, racikaki," diyerek dirseğine kadar ölçtüğü kocaman mısırlar "mecküz, mecküz" diye boyuna kadar ölçtüklerinin yanında hiç kalırmış. Nasıldı diye sorunca, sağ memesi sol omzunda, sol memesi sağ omzunda, saçları ay ışığında pırıl pırıl yanan bir dev karısı hayalini canlandırırdı.

Ben, "Afrika Seyahatnamesi"ni sökmeye çalışırken, aynı kütüphaneden Mahmure abla el yazılı, üstünlü esreli *Serencam-ı Mevt* adlı bir risale[216] çıkardı, elime tutuşturdu. Okuması tabiî "Seyahatname"den daha kolaydı. Maalesef ben de okudum. Maalesef diyorum, çünkü kafamın ta çocukluk günlerinden beri, okuduklarımdan, gördüklerimden, bazan büyük bir haz, bazan da büyük bir işkence hâlini alan çok realist resimler çıkarmak âdeti vardır. Eğer ressam olsaydım dimağımda biriken bu hayallere şekil verir ve içimi boşaltırdım. Fakat bu sahada hiçbir zaman doğru dürüst iki çizgi çizemeyecek kadar beceriksiz ve kuvvetsiz doğmuşum. *Serencam*, Azrail'in can almaya geldiği andan itibaren ahiret seferini bütün teferruatıyla anlatıyordu. İyi insanların Allah'a ruhu gaşiy eden[217] bir hisle kavuşması, günahkâr ruhunun koparılmasındaki zulüm ve azabı[218], âdeta şahsî tecrübeye dayanan bir realizm ile ifade ediyordu.

Sonra mezardan, herkes çekildikten sonra, imanını deneyen melekler karşısında günahkârların cevap verememesine karşılık, tepelerine inen darbeleri anlatıyordu. Nihayet vücudun toprak içinde çürürkenki korkunç teferruat, ebedî karanlık, yüzünü, kafasını yiyen akrepler, vücudunu dolayan yılanlar... Bu hayaller beni her gece taciz etti[219]. Gece yarısı yataktan fırlar, etrafımın bir toprak hapsi olup olmadığını anlamak için, kollarımı etrafa uzatırdım. Her ateşli hastalıkta yılanların vücudumu sardığını rüyamda görürdüm.

Kitabın son ve belki de en canlı ve kudretli sahnesi ölülerin mezarlarından kalkıp ahrete hüküm giymek üzere gidişleri idi. Bilhassa günahkârların sınıflara ayrılması, her sınıfın şekil ve şemaili[220] korkunçtu... Mahmure abla mütemadiyen bir sınıf günahkârların şeklini tekrar eder dururdu. Bu sınıf, fitneler[221] sınıfı idi. Bunların dilleri enselerinden dışarı çıkartılmıştı. Tabiî, Mahmure abla bunu bana sigara içtiğini kimseye söylememem için yapıyordu.

Hafızamda yer etmiş olan birkaç mısra, ölülerin cehenneme gidişlerinin kuvvetli bir tarifidir:

Kimi maymun suretinde, el aman,
Kimi çukur gözlü, boynuzlu ola,
Kimi karışık iç yüzlü ola,
Kara yüzlü ola, gözü gök,
Kiminin eli, ayağı yok,
Kimi leş gibi bed-fiil[222],
Kimisinin karnı şiş, dağlar gibi,
Kusa kusa gider, ağlar gibi,
Kiminin dili çekilmiş ensesinden.

Maamâfih bu korkunç tablonun birkaç iyi noktası da vardır. Meselâ bir karınca dahi taşlamanın günah olduğunu söyler. Bir de Sırat Köprüsü'nden[223] geçen insanların mevkii ve cinsleri dikkate alınmaz, âdeta bu günkü içtimaî durumun, demokratik rejimin ifadesi olan birkaç mısraı daha vardır:

Sonra gidenler Sırat üzre kamu,

Sırat'ın altı değil mi tamu[224]?
Bu erkek, bu dişi demeyeler,
Yani bu sultan kişi demeyeler.

Günahkârların karanlık sahasından bahis ederken burada ben de ilk günahımı anlatacağım. Bu günahı Şayetse ile paylaştık. Bana bir gün onun da gizli gizli sigara içtiğinden ve sigaranın zevkinden bahsetti; tütünü nerede bulduğunu sorunca Büyükbaba'nın dolabından aşırdığını söyledi. Beraberce, Büyükbaba selâmlıkta iken odasına gittik, dolabından tütün aşırdık. Nasılsa, sigara kâğıdı almayı unutmuştuk. Bu hareket içimde o kadar kötü bir akis uyandırdı ki tekrar gidip kâğıt aşırmaya muvafakat etmedim. Tütünü bayağı kâğıda sarmaya da Şayetse muvafakat etmedi. Mahmure abla bebekleri karıştırırken bunu bulmuş olacak.

Ertesi sabah, Mahmure abla, Büyükbabamın beni bahçede beklediğini söyledi, elimden tuttu götürdü. Büyükbaba setin üstünde elleri arkasında dolaşıyordu. Mahmure ablaya çekilmesini işaret etti ve bana elini öptürmedi. Ne söyledi bilmiyorum, fakat söylediklerinin her kelimesi içime iğne gibi battı. Ne bir söz söyledim ne ağladım ve elini öpmeye teşebbüs etmeden çekildim gittim. Eve girerken herhangi bir insanın küçük ve kötü bir hareketten sonra duyabileceyi zilleti[225] tattım. Bu bana *Serencam*'ın verdiği korkuyu da unutturdu. Bu tecrübenin faydalı tarafı herkesin içinde açıktan açığa sigara içebilinceye kadar ağzıma sigara koymamak oldu.

Yine o yaz günlerinde, ilk defa Büyükbaba'nın kardeşi Veli Ağa'yı, bir akşam bahçede tanıdım. Bütün aile orada idi. Büyükbaba sigarası elinde çardağın altında dolaşıyor, Haminne çiçeklerle meşgul, Fikriyar da yalınayak arslanın ağzından kovasını doldurarak çiçekleri suluyordu.

Sıcak, tatlı ve güzel kokulu bir gece. Akşam semasının maviliğinde bir tek yıldız parlıyor. Göğe çok defa bakardım, fakat yıldız denilen ışık harikasını ilk defa o gece idrak ettim. Gözüm gökteki yıldıza saplanmış dururken, Veli Amca arkamdan geldi ve başımı okşadı. Kıyafeti o günkü Anadolu'ya mahsus fesinin etrafında bir abanî[226] sarık, Kemah'ın canlı ve kocaman gözleri, kemerli burnu ve beyaz sakalı gözümün önünde. Tavrının sükûnu, hareketlerinin yavaş ve tatlı

temposu daima aynı yumuşak perdeden gelen sesi, Büyükbaba'nın fırtınalı ses ve hareketlerine nisbeten rüzgârsız, ılık bir yaz akşamı gibi idi. Maamâfih ben ikisini de çok cazip bulurdum. Veli Amca hem ailenin en yaşlısı olan Büyükbaba'yı görmek, hem de kurban bayramında evlenecek oğluna hediyeler almak üzere İstanbul'a gelmişti. Beni dizlerine oturttu, yüzümü iyice tetkik ettikten sonra Haminne'ye hitaben: "Yanakları al olsa bizim Keziban'ın tıpkısı," dedi. Garip olarak o günlerde Kemahlı akrabalar beni hiç tanımadığım bu Keziban'a benzetir dururlardı.

Veli Amca beni dizlerine alır almaz parmağımla gökteki yıldızı gösterdim. "Bu nedir?" diye sordum. Veli Amca düşündü. "Ne olduğunu bilemem, yalnız, Allah'ın bu gökleri ve yıldızları bizim için yarattığını biliyorum," dedi. Evet, insanlar için ebedî ateş, azap yaratan, ölüleri yılanlara, çiyanlara yem eden Allah, aynı insanlar için nurların nuru yıldızları da yaratmıştı. Evet, Allah'ın, ona tapmak isteyen her biçare insanın görüşüne göre, bir cephesi vardı.

Veli Amca, iki hafta selâmlıkta kaldı ve eve tatlı bir huzur getirdi. Kemal dayının hastalığı ve mütamadiyen konuşulan borç ve para sıkıntısı mevzuu âdeta unutulmuş idi. Veli Amca ipekli mintanlar[227], türlü türlü mendiller, fildişi taraklar hulâsa bir hayli İstanbul metaı[228] ile Kemah'a gitti. Onun gidişi içimde bir boşluk bıraktı. Tek tesellim "Afrika Seyahatnamesi"ni kendi başıma okuyabilmem oldu.

Yine o günlerde, bir gün Hoca Efendi, Uzuncaova mektebine bir çocuk başlatacağını söyledikten sonra Haminne'den bizi de götürmek için izin aldı. Ablam ilâhîciler, ben de âminciler arasına girdik. Fakirce bir aile olduğu için araba yoktu. Çocuk sadece alayın önünde yürüyordu. Yanımda sarışın bir kız vardı. Ben, "âmin," diye bağırmaktan sıkılıyordum. Fakat bu yanımdaki kızcağız bana vazifemi ihtar ediyordu. Uzuncaova yolunun o günlerdeki bostanları, evleri hep gözümün önündedir.

Nihayet mektebe vardık; önümüze bir tencere sulu aşure koydular, elimize birer tahta kaşık sıkıştırdılar. Çocuklar yemeye başlayınca, ablam arkamdan beni çekti: "Sakın yeme," dedi. Hocanın yüzündeki kırgınlık, oradaki fukara çocukları ile aramızdaki manevî ayrılık bana çok fena tesir etti. O günlerde içimin hep huzursuzlukla dolu

olduğunu hatırlıyorum. Galiba artık muhtelif sahnelerin hakikî manası garip fikirler bana daha az duman içinde görünüyor. Hepsine karşı içimde bir sual işareti var.

Kurban Bayramı'ndan bir gün önce Haminne beni Eyüpsultan'a götürdü. Orada bağlı idim. Babam bir erkek çocuğu beklemiş, adını doğmadan Halit koymuştu. Rahmetli, ölünceye kadar bana "Halit" derdi. Her sene kurban bayramından evvel beni ya babam ya da Haminne oradaki türbeye götürür ve orada bir de kurban keserlerdi.

Eyüp'e giderken Haminne, Hacıbekir'in önünde arabayı durdurur, lokum alırdı. Şekerciye: "Çok yumuşak olsun, yüz on üç yaşında bir ihtiyar hanım için," derdi. Arabada kim olduğunu sorunca: "Hocam, bu günlerde onun duasına çok muhtacım," dedi. Eyüpsultan'da ilk işimiz, belki en eski bir evden en yaşlı bir kadını ziyaret oldu.

Yüzü eski, bembeyaz bir deri gibi bumburuşuk, gözleri yeni doğan bir çocuk gibi, başında bir beyaz örtü. Vücudu kupkuru ve minimini, yastıklara dayanmış oturuyordu. Bu levha bana Havva Hanım'ın yüzlerce yıl pamuk içinde, balmumu gibi kuru ve kırışık "Kırımpapa" diye bize tarif ettiği hayale benziyordu. Maamâfih bu ihtiyar hatunun –başkalarında sonradan farkına vardığım– ihtiyarlıktan gelme çirkinlikle alâkası yoktu. Canlı idi, tatlı konuşuyordu, insana yağı bitince kendi kendine sönecek bir kandil hissini veriyordu. Haminne'ye, çocuk diye hitap ediyordu. Hepimize dua etti. O eski ev bugün, o ihtiyar kadınla beraber Rembrandt'ın[229] bir tablosu gibi yer etti kafamda.

Ondan sonra, ikindi namazını camide kıldıktan sonra türbeye gittik. Geniş avlunun güvercinleri sıralanmış ötüşüyor, sıra ile dizilen ihtiyar dilenciler o tatlı havaya âdeta basso[230] tutuyorlar gibi.

Türbenin serin ve yeşil loşluğunda türbedar beni üç defa tesbihten geçirdi[231]. Türbenin süpürgesinden parçalar koparak yakıp bana tütsü vermelerini tavsiye etti. Haminne, makberin[232] ayakucunda diz çökerek demir parmaklığına sarılmıştı. Dudakları titriyor, gözlerinden mütemadiyen yaş akıyordu. Haminne'yi bu andaki kadar güzel görmemiştim. Türbeden çıkarken niçin ağladığını sorduğumda Kemal dayı ölmesin diye ağladığını söyledi.

Arife günü Eyüp Türbesi'nde içimi dolduran derin heyecan ve garip huşu zail oldu. O sabah sekiz tane kınalı kocaman koyunun ahırdan melemeleri işitiliyordu. Bahçenin bir köşesinde derin bir çukur kazılmış, Büyükbaba kollarını sıvamış kurbanları kesmeye hazırlanıyordu. Her koyunun kimin için kesildiğini anlattı: "Bu Kemal'in, bu Refet'in ruhu için, şu senin." Benim içim bu güzel kınalı mahlûkun kesilmesi içimi sızlattı: "Ne olur Büyükbaba benimkini kesme." Birdenbire sesi yükseldi:

— Sırat Köprüsü'nden nasıl geçip cennete gideceksin? Her ölen, o kıldan ince, kılıçtan keskin köprünün üstünden ancak bu kesilen koyunun sırtında geçer, öbür tarafında bizi bekler.

Bundan sonra Hazret-i İbrahim'in hikâyesini uzun uzun anlattı. Rüzgârda dalgalanan beyaz sakalı, yerde çukur kazan kudretli kollarıyla bana Hazret-i İbrahim o imiş gibi geldi. Yemekte de Kemal dayı ile aralarında bu mevzuda şiddetli bir münakaşa geçti. Büyükbaba her erkeğin kendi kurbanını kendi kesmesi lâzımdır, diyordu. Fakat Kemal dayı kandan nefret ettiğini söyledi. Buna karşılık Büyükbaba: "Ne olacak hepiniz İstanbul'da doğdunuz, büyüdünüz, hepiniz muhallebi çocuklarısınız," diyordu.

Ertesi sabah "Allahu ekber, Allahu ekber"in o emsalsiz ahengini, derin ve kalın sesli erkekler tekrar ederken uyandım. Evvelâ ne olacağını anlamadım. Fakat biraz sonra koyunların kesildiğini hissedince, âdeta vücuduma bir bıçak saplanmış gibi oldu. Kulaklarımı tıkadım, başımı yatakta yastığın altına sakladım, üstüme yorganı çektim. *Serencam-ı Mevt*'deki muhtelif sınıf günahkârların her kısmı, bin türlü azap içinde cehenneme gidişlerinin hayali yanında, şimdi de kınalı koyunların gırtlağını kesip üstlerine binerek cennete giden müminler[233] alayı... Fikriyar beni yataktan kaldırdı, kucağına alarak mutfağa götürdü, koyunlar parçalanıyor, herkesin alnında kendi namına olduğunu söyledikleri kurbanın kanından meydana gelen kırmızı bir damga mevcuttu. Benim alnıma da öyle bir damga bastılar.

Bu tarihlerde babam Yıldız'daki evinden çıktı, genç karısı ile yakınımıza taşındı. Akşamları ekseriya Mor Salkımlı Ev'e geliyor, Haminne ile kahve içiyor, bazı sabahlar, seyis beni atının önüne alarak Yıldız'a götürüyordu. Artık Ceyb-i Hümâyûn[234] muhiti, benim

oynadığım, günlerimi geçirdiğim yer olmuştu. Cuma selâmlığında, hemen sefirlerin toplandığı sedire koşardım. Sultan Hamid'in Arap, Arnavut muhafızlarının yeşilli kırmızılı üniformalarını, maiyet[235] alayının sırmalı kıyafetlerini seyrederdim. Marşın havasına uyarak yürüyüşlerini, mızıkadaki muhteşem üniformaların mütemadi ve ahenkli bir renk ve hareket senfonisine hayran olurdum. Sultan Hamid'in kayınbiraderi Ahmed Şevket Bey, Padişah camiden çıkar çıkmaz beni kaldırır omzunun üstüne oturtur, bana oradan alayı seyrettirirdi. Karşısında Plevne Kahramanı Osman Paşa[236], kendisi şahane burnu, iki tarafa bakıp geçen acayip gözleriyle bu muhteşem merasime hâkim olan şahsın, Türklerin son imparatoru olduğunu tabiî idrak edemezdik.

Yıllar geçtikten sonra bu yıldızı sönük, harap bir vaziyette bulduğum Saray'ın kapısı önünden geçerken, kapının önünde gözüme –belki beni çocukken görmüş olan ihtiyar ve gözleri yarı kör– kapıcı ilişti. Dünyada kimbilir ne kadar böyle şahane ihtişam ve merasim sahnesi olan başka saraylar da vardı. Onlar dahi kudret mefhumunu[237] yanlış anladıkları müddetçe şekil ve isimleri ne olursa olsun, çöküp gitmeye mahkûmdur. Maziden ders almayanların akibeti[238] budur...

Bu günlerde babamın Nilüfer adlı güzel bir kızı oldu. "İşte senin kardeşin," dediler ve ben de onu görmek için her gün, hemen her gün yanına gidiyordum. Çocuğun uzun boylu, ince, yerli kostümünü muhafaza eden bir Türk dadısı vardı. Nilüfer'i kollarının arasında sallar, vücudunu o ahenge uydurur, gözleri biraz şaşılaşır ve şu ninniyi söylerdi:

Armut dalda sallanır,
Sallandıkça ballanır.
Bir oğlan vezir olsa,
Yine kıza yalvarır,
Nanni, nanni de nanni.

Yine bu günlerde babamdan ikinci ve son azarı işittim. Bu defaki kabahatim çocukluktan ve kelimelerin manasını iyi bilmememden ileri geliyordu. Küfür beni bu yaşta çok cezp etmişti[239]. Belki, bilhassa

başta Haminnem, daima çok nazik konuştukları için, o nev'i konuşmadan bıkmıştım. Yalnız, Büyükbaba'nın sert konuşması değil, hamalların, tulumbacıların hiç de manasını anlayamadığım ağız dalaşmalarını da seviyordum.

Bir gün, sofrada yemek yerken sırf bir marifet gösterip de babamı memnun etmek için, manasını anlamadan ezberlemiş olduğum, bu gün tekrar edemeyeceğim en galiz[240] olanlarını bir nefeste sıraladım. Babamın yüzü kıpkırmızı oldu, gözleri döndü, o halim selim[241] adam, gayri ihtiyarî[242] elindeki yemek bıçağını kaldırdı salladı. Âdeta bana saplayabilecek kadar kendinden geçmiş gibi göründü. İçimde haksızlığa uğrayanların isyanı uyandı, yemek tabağını ittim. Sessiz sessiz ağlamaya başladım. Babam gözyaşlarımın dinmesini bekliyordu, fakat dinmediler, içimdeki acılık bir türlü geçmiyordu. Babam müteessir oldu[243], beni okşamaya gönlümü almaya çalıştı. Muvaffak olamayınca önüme çil paralar yaydı, o da kâr etmeyince benimle çocuk gibi oynamaya çalıştı. Fakat içimdeki zillet bir türlü zail olmuyordu. Yıllar geçtikten sonra bu nev'i haksızlığa uğramanın verdiği zillet hissinin aynını Ankara'da bir köpeğimde gördüm. Burada ondan bahsedeceğim.

Yoldaş adlı köpeğim, Çerkes Ethem'in[244] çetesinin, galiba koyun çalıp getirmek için yetiştirilmiş köpeği idi. O günlerde İstiklâl Mücadelesi'nin hatırlı sîmâlarından olan Çerkes Ethem bu köpeği bana hediye etmişti. Birkaç gün içinde iki insan yoldaşın birbirine bağlanamayacağı bir şekilde, biz birbirimize bağlanmıştık. Atıma binip yalnız başıma Kalaba'nın arasındaki yollarda giderken, bana hep o arkadaşlık eder, ne zaman bir koyun sürüsü görse sevinçle havalardı. Maamâfih beni bırakıp onların yanına gitmezdi. Bir gün yukarıdan ata bindiğim vakit, seyis İbrahim, Yoldaş'ın dereden bir koyun yakalayarak sürükleyip getirdiğini söyledi. Dışarıya koştum, kapının önüne oturmuş, bir taraftan kuyruğunu sallıyor, dili dışarıda, köpeklerin en sevinçli manası ile yüzüme bakıyordu. Biraz ötede de boynundan yakalayıp getirdiği koyun, yerde kan içinde yatıyordu. Elimdeki kamçıyı kaldırdım, arkasına indirdim.

Kuyruğunu bacakları arasına alıp kaçacağı yerde, hayret ve isyan ifade eden yüksek bir sesle yüzüme havlamaya başladı. Bilmem neden, ben hemen babamın –marifet göstermek istediğim zaman– bana bıçağı sallamasını hatırladım. O da beni mennun etmek istemiş ve benim nankörlüğüme karşı isyan hissetmişti. Zavallı hayvan, tabiî bir sahibi için marifet telâkki edilen bir hareketin öbür sahibinde neden bu kadar kızgınlık uyandıracak bir kabahat olduğunu hiçbir zaman bilmeyecekti.

Mor Salkımlı Ev'deki, bizi oradan çıkmaya sevk eden acı gün nihayet geldi çattı. Haminne yemek odasında bize şerbet yapıyordu. Kemal dayı dairesinden gelmiş, bir bardak şerbet istemişti. Benim gözüme görünmeyen bir sebepten dolayı Haminne birdenbire telâşla bir tas su getirdi, mendilini ıslatarak Kemal dayının başına koydu. Havva Hanım'la beraber koltuğuna girerek onu odasına çıkardılar.

Bundan sonra evin içinde mutlak bir sessizlik, herkes ayağının ucuna basarak yürüyor. Mahmure ablanın en küçük patırtısını Haminne hoş görmüyor ve darılıyor.

Bu ağır sükûtun ne kadar sürdüğünü bilemem. Haminne daima Saraylı Teyze ile birlikte Kemal dayının odası önünde veya içinde. Büyükbaba söyleniyor, dolaşıyor, biz çocuklar tamamen kendi hâlimize terk edilmiş bir durumda. Yakın bir felâketi haber veren bu mutlak sükûtun ağırlığını, omuzlarıma çökmüş gibi duyardım. Şayeste de artık gelmiyordu. Yanımda hiç insan sesi yok. Hoca Efendi'ye Kur'an surelerini okurken kendi sesimi bile yadırgıyorum.

Bir sabah uyanınca Haminne'nin yatağını hiç bozulmamış bir hâlde buldum. Babam kapıda ayakta, bizi Mahmure abla ile aldı götürdü.

O günlerde babamın tekrar taşındığı yokuşun altında, köşe başında, bakkalın üstündeki eve gittik. Kimse bunun sebebini bize izah etmedi, aynı ağır ve felâket bekleyen hava orada da hissediliyordu. Benim tek tesellim birdenbire arkadaş oluverdiğim, babamın Flora adlı köpeği idi. Pençeleri ince, yumuşak tüyleri kahverengi, kısa ve parlak bir kadife gibi, gözleri kocaman, içlerinde zaman zaman kızıl şûleler[245] var. Flora da başka sebepten dolayı bedbaht[246] idi. O evde babamla benden başka kimse onu istemiyordu. Abla'nın büyükannesi Güllü Hanım namız kıldığı için onu odasına

sokmuyordu. Hizmetçi Roza da onu hiçbir tarafta istemiyordu. Babam evden çıkar çıkmaz, tek gezmesine müsaade edilen yer kapının önündeki mermer taşlık ve bir de yukarıdaki terastı. Fakat Flora kapının önündeki taşlıktan ayrılmaz, kapının önünde galiba babamı beklerdi. Roza, Flora'ya bağırıp tekme attığı zaman, tekme ve yumruklar vücuduma isabet etmiş gibi acı duyardım. Sonbahar serinliği başlamış olduğu için beni taşlığa salıvermiyorlardı. Fakat ben ortalığı tenha bulunca koşar Flora'yı kucağıma alır, öper koklardım.

Sabahları babam hepimizi odasına çağırır; Mahmure abla, küçük Nilüfer'le oynar, babamın bir dizinde ben, öteki dizinde Flora, ikimizi de okşar, sever: "Halide'nin gözleri Flora'nınkine benziyor," derdi. Belki doğru idi. İkimizin içinde de bu garip dünyanın hüznü ve ağırlığı var, ikimizin içinde de nerede ve nasıl olduğunu bilmediğimiz bir dünya hasreti vardı. Flora öldü ve köpek cennetine gitti. Fakat ben mütemadiyen, kılıkları kıyafetleri başka, içleri bir örnek olan bu zavallı zararsız görünen insan cinsinin her devirde bazan içimde isyan uyandıran hareketleri, tekrar edip durduklarını, hüzün ve hayretle seyretmeye mahkûmdum.

Bu ağır felâket havası bir akşam sona erdi. Güllü Hanım'ın odasında yatıyordum. Gece yarısı uyandım. İçimde bir korku, bir sıkıntı vardı, vızıldanıyordum. Güllü Hanım beni teskine çalışıyor, fakat muvaffak olamıyordu. Bu sıkıntının zaman zaman nüksettiği ve telepatik[247] bir şey olduğu muhakkaktı.

Ertesi sabah ev telâş içindeydi, babam erkenden gitti, Güllü Hanım'a bizi sokağa çıkarmamasını ve bilhassa beni sokak üzerindeki odaya bırakmamasını tembih etti. Nihayet Flora'nın odasına gelmesine müsaade etmek sureti ile Güllü Hanım'ın arka taraftaki odasına kapanmaya razı oldum. Dışarıda herkes Mahmure abla ile uğraşıyordu. O, "Teneşir kazanı gördüm," diye bağırıyordu. Sonra birdenbire ellerinden kurtulmuş olacak ki kapının kapanmasını duydum.

İki gün sonra, babam elimden tutarak Haminne'nin evine götürdü. Büyükbaba selâmlıkta bir yatakta ve yanında akrabasından Süleyman Ağa adlı sakallı bir adam yatıyordu. Nefes alamıyordu. Bana çevrilen gözlerinde derin bir keder, mahiyetini bilmediğimiz öteki dünyanın

esrarını sezenlerin garip bakışı vardı. Kıpkırmızı, yerlerinden fırlamış zavallı gözler. Beni yanına götürmelerini eliyle işaret etti, başımı göğsünün üstüne çekti, okşadı, sonra babama beni götürmesini işaret etti.

Birkaç gün sonra Mahmure abla ile tekrar Haminne'nin yanına döndük. Artık ne Kemal dayı, ne de Büyükbaba vardı. Büyükbaba da bu ahret yolculuğunda oğlunu aynı hafta takip etmişti.

Haminne her zamanki köşesinde oturuyordu. Yüzü manasız, gözleri bomboş... Fakat yaşayacak olan insanın vücudu hastalığa nasıl karşı gelirse insan ruhu da ıstıraba öyle karşı geliyor. Haminne'nin boş gözlerinde yavaş yavaş yeni bir karar, dizlerinin üstünde hareketsiz duran ellerinin üstünde yeni bir hareket başladı. Bu matem sahası olan evden çıkacak Üsküdar'a taşınacaktı. Her gün ev aramaya gidiyorduk. Bulur bulmaz evdeki eşyaların büyük bir kısmı satıldı, bize lâzım olanlar toplanmaya başlandı.

Evden taşınacağımız günden bir gün evveline ait hatıram vardır. O gece Havva Hanım'ın odasında Haminne'nin kanaryası ile oynuyorduk. Mahmure ablanın elindeki bir ağır oyuncak kutusu kuşun üstüne düştü, kuş öldü. Mahmure abla: "Koş Haminne'ye git, kuşu ölü bulduk de. Biraz de yalandan ağla emi," dedi. Bu benim gibi, samimî arzu ve hislerini göstermekten çekinen bir çocuk için kabil değildi. O, "Haydi gözlerini tükürükle," diye kolumdan yakaladı, kendisi feryat ederek Haminne' nin odasına beni sürükledi.

Haminne yatağında oturmuş Dumas'nın[248] çok sevdiği tercüme romanlarından birini yüksek sesle okuyordu. Ablamı dinledi, biraz tebessüm ederek: "Buraya gel Halide, bu söylenenler doğru mu?" diye sordu. Galiba pek şaşkın görünmüş olacağım ki lâfı değiştirdi. "Haydi, Fikriyar seni soysun," dedi. Yatakta Haminne'nin yüksek sesle okuduğu hikâyeyi dinliyordum. Kaçırılan bir küçük kızdan bahsediliyordu. Aynı zamanda mavi gözlüsü iyi, kara gözlüsü fena olan iki kardeş de bu hikâyenin içine giriyordu. Sonunu işitmeden dalmışım.

Ertesi sabah Mahmure ablaya karşı içimde büyük bir hınçla uyandım. Bana, Haminne, yalan söylediğimizi anlamış gibi geliyor ve

bunun gibi gülünç bir vaziyete sokmuş olmasına isyan ediyordum. Bahçeye koştum, bir solucan alarak avucumun içine sakladım, bebekleri toplayan Mahmure ablanın yanına gittim. "Gözünü kapa, ağzını aç," dedim. Çocukların ağzına şeker verileceği zaman hep böyle denirdi. Mahmure abla başını kaldırdı, gözlerini sımsıkı kapadı ve ağzını açtı. Hemen solucanı ağzına tıkayarak tabanları kaldırdım, kaçtım. Bu güne kadar böyle bir intikamı nasıl düşündüğümü izah edemiyorum. İşte artık Beşiktaş'daki Mor Salkımlı Ev'd*e* yaşadığım hayatın üstüne kalın bir perde inmişti.

98. Açıklıkla.

99. Mizah.

100. Belirsiz.

101. Üstün gelmesi.

102. Ortak.

103. Gelişti.

104. Herkesin katıldığı.

105. Ortadan kalkıyor.

106. Eyüp semtinde gelişen, 1950'lere dek süren ve günümüzde tekrar canlandırılmaya çalışılan, atık malzemelerden üretilen oyuncaklar. Bu gün Oyuncakçı Çıkmazı diye anılan sokakta Evliya Çelebi'nin söylediğine göre yüz oyuncakçı dükkânı bulunurdu.

107. (Far.) Suçlunun öldürülmek amacıyla çivilendiği haç biçimindeki dar ağacı.

108. İçgüdünün.

109. Belirtisi.

110. Yaşayabilmeleri.

111. Bir hastalığı iyi etmek için okutup üfletmek.

112. Bağ.

113. Söyleşi.

114. Ruh durumunu.

115. Yazgımıza.

116. Egemen.

117. Erdemi.

118. Hayalî.

119. (Rum.) “Aleksi, gel buraya.”

120. Zihnimde canlandırırdım.

121. Basamaklarından.

122. Yaradılışıma karşın.

123. Uyuşukluk içgüdüsü.

124. Bir erkeğin birden fazla kadınla evli olması.

125. Etkeni.

126. Onurunu.

127. Sedefotugillerden, yaprakları almaşık, çiçekleri beyaz renkte, susama benzeyen tohumları acı olan bir bitki.

128. Dini törenlerde çevrenin güzel kokmasını sağlamak, büyü ve ilaç yapmak amacıyla yakılan kokulu madde.

129. Cinler, periler.

130. (Fr.) Aşk rollerini oynayan yakışıklı oyuncu.

131. Sosyal durumlarına.

132. Sırlar.

133. Geçmiştir.

134. Pırıltısına.

135. Sürekli olarak.

136. Görünüşte, görünüşe göre.

137. Yapay.

138. Doruğunu, zirvesini.

139. Alışkanlık.

140. Aydınlanması.

141. Midhat Paşa (Asıl adı Ahmed Şefik, 1822-1884) Osmanlı devlet adamı, sadrazam ve Birinci Meşrutiyet’in kurucusudur. Ziraat Bankası, Emniyet Sandığı, sanayi mektepleri de onun eseridir.

142. Üstünde.

143. Tutku.

144. Belirtisi.

145. Kalıtım yoluyla birinden diğerine geçmek.

146. Sebebi.

147. İlkel.

148. Eleştirmenden.

149. Düşkünlük.

150. İçgüdülerini.

151. İngiliz yazar Charlotte Brontë'nin 1846'da basılan ünlü romanı.

152. Eleştirirdim.

153. Özgür bırakılmış cariye veya köle.

154. Saray veya büyük konaklarda yıllarca hizmet ettikten sonra geçimi sağlanarak izin verilen kimse.

155. Sevgi.

156. Sarmış.

157. Mark Twain (1835-1910): *Tom Sawyer'ın Serüvenleri*'nin yazarı.

158. En pes erkek sesi.

159. Filika büyüklüğünde, islimle işleyen deniz teknesi.

160. (İt.) *Düet*, karşılıklı iki kişi tarafından söylenen şarkı; *düetto*, küçük düet.

161. Her yıl Recep ayının 12'sinde Hicaz'a gitmek üzere törenle yola çıkarılan ve padişahların armağanlarını taşıyan topluluk.

162. Ufak tefek sevimli insanlar için kullanılan bir deyim.

163. Sessizlik ve durgunluk.

164. Camilerde halka karşı Kuran okuma.

165. Tanrısal.

166. Gezegen.

167. Cami, mescit gibi yerlerde Kâbe yönünü gösteren, duvarda bulunan ve imama ayrılmış olan oyuk veya girintili yer.

168. Dinî öğütlerde bulunuyorlar.

169. Cami ve mescit gibi yerlerde Kuran'dan, hadis kitaplarından örnekler getirerek dinî öğüt veren kimse.

170. Çeşitli.

171. Müslümanlıkta dünyada günah işlemiş olanlara ahirette verilecek ceza.

172. Ramazan ayında, yatsı namazından sonra cemaatle kılınan yirmi rekâtlık namaz.

173. Ramazan gecelerinde, camilerde iki minare arasına gerilen ipler üzerine kandil (günümüzde elektrik ampulleriyle) yazılan yazı veya resim.

174. Aydınlık, ışıltılı kutsal görüntü.

175. Baltazar: Kutsal Kitap'ta Belşassar adıyla yer alan "Daniel": 5, 7 ve 8. bablarda adı geçen son Babil kralı.

176. Ulaştık.

177. Bu metinde kastedilen "mahfil," camilerde parmaklıkla ayrılmış yüksek yer.

178. Yoksullara ve öğrencilere yiyecek dağıtmak için kurulmuş hayır kurumu.

179. Bir iyiliğe karşı teşekkür etme.

180. Yok olmadı.

181. Gelişmiş Brahmanizm. Hintlilerin ulusal dini.

182. Hindistan ve Çin'de yaygın olan, Buddha'nın ileri sürdüğü mistik dünya görüşü ve din.

183. Üzüntü.

184. Başarılı.

185. *Im Herzen von Afrika 1868-1871*. Alman botanikçi ve gezgin Georg August Schweinfurth'un yapıtı.

186. Hayal ürünü.

187. Düz yakalı önü ilikli bir tür ceket.

188. (İt.) Ökçeli, konçsuz ayakkabı.

189. Tuhaflığı.

190. Istırap ve acı çekerdi.

191. Sığındım.

192. Osmanlı devletinde padişahların dışarıyla olan ilişkilerine bakan, buyruklarını ilgililere bildiren, bazı kişilerin dileklerini kendisine ileten görevli.

193. Osmanlı saraylarında ve büyük konaklarda harem ile selamlık arasında hizmet gören hadım edilmiş zenci köle.

194. (Burada) Ayrılmaz parçaları.

195. Alaycı.

196. Yazı masasının.

197. Oyuncular topluluğu.

198. Düzeni bozan etkisine.

199. Yanlışlıklar Komedyası.

200. Operada başkadın rolünü oynayan oyuncu.

201. Osmanlı alfabesi.

202. Kuran'ın bölünmüş olduğu otuz parçadan her biri.

203. Sosyal.

204. Kutsal.

205. Sebep olabilecek.

206. Gönül üzgünlüğü.

207. Tanrı'ya boyun eğme, gönlü korku ve saygı ile dolu olma.

208. Kuran'ın belli kural ve işaretlere göre okunması.

209. Göçmen.

210. İlkokulda.

211. Öğretmenlik.

212. Gerçekleşmemesi.

213. Arapçada bir ünsüzün geniş kısa ve düz (a, e) okunacağını gösteren işaret.

214. Arapçada bir ünsüzün dar, düz ve kısa (ı, i) okunacağını gösteren işaret.

215. Göç.

216. Küçük kitap.

217. Kendinden geçen.

218. Acımasızlık ve sıkıntısı.

219. Tedirgin etti.

220. Görünüşü.

221. Arabozucular.

222. Kötü davranışlı.

223. İslami inanışa göre mahşer günü, üstünden yalnız günahsızların geçebileceğine inanılan köprü.

224. Cehennem.

225. Alçalmayı.

226. İpekten, sarımtırak dallı nakışlarla işlenmiş bir tür beyaz kumaş.

227. Yakasız, uzun kollu erkek gömleği.

228. Malı, eşyası.

229. XVII. yüzyılda yaşamış Flemenkli ressam. Sanat tarihinin büyük adlarından biridir.

230. Müzik terimi. İnce sesli çalgılara tek perdeden eşlik etmek.

231. Türbelerde iri tespihler bulunur, yatırların tarikat erbabı türbedarları küçük çocukları ve hastaları okuyup üfledikten sonra bu tespihi çocukların üzerine çevrelerini kuşatmak üzere atar, sonra da üzerine bastırmadan tespihin üstünden atlatır ve bunu üç kez yinelerlerdi. Bu işleme tespihten geçmek, tespihten geçirmek denirdi.

232. Mezar.

233. İnananlar.

234. Padişahın hususi kesesi.

235. Bir üst görevlinin yanında bulunan kimse.

236. Gazi Osman Paşa: Plevne Müdafaası'ndaki kahramanlığı ile büyük ve haklı bir şöhret kazanmıştır.

237. Kavramını.

238. Sonu.

239. Kendine bağlamıştı.

240. İğrenç.

241. Yumuşak ve doğru kimse.

242. İstemeksizin.

243. Üzüldü.

244. Kurtuluş Savaşı'nda milis kumandanı.

245. Alevler.

246. Mutsuz.

247. Birinin düşündüklerini veya uzakta geçen bir olayı duygusal hiçbir bağlantı olmadan algılamak.

248. Alexandre Dumas (1802-1870), Fransız yazar.

3
Üsküdar'da oturduğumuz eve dair

Birincisi, Selimiye'de İbrahim Paşa Konağı'nın ya selâmlık yahut da harem tarafıdır. Arkası Karacaahmet Mezarlığı ile karşı karşıya, yüzü ve yanı İstanbul'un gökte yükselen binlerce minaresine bakar. Yarısında sahipleri oturur, fakat bizim taraf da Beşiktaş'daki evimiz kadar büyük. Yanında ve arkasında, bilhassa gül ağaçları bol, bakımsız, fakat geniş bir bahçesi vardır. Mahallesi zamanla kararmış, yıkılmaya yüz tutmuş kocaman ahşap konaklar ve evlerle dolu idi. Anlaşılan sahipleri vaktiyle sadrazam, nazır her halde daha çok eski devrin ekâbiri[249] imişler. O ev artık yanmıştır; fakat oradan geçerken eski bir ahbaba bakar gibi, gözlerim daima oraya dalar. Gül ağaçlarından başka bir hayli gölgelik büyük ağaçları da vardı. Bilhassa Mahmure ablanın ta tepesine tırmandığı, gözlerimi çevirdiğim zaman başımı döndüren, dalları göğe yapışmış gibi duran bir ceviz ağacı da vardı.

Taşınır taşınmaz Selimiye Camii imamını bize hoca olarak tuttular. Babam da ailesiyle yazı bizimle beraber geçirmeye geldi. Şimdi Nilüfer'den sonra Nigâr adlı küçük bir kız kardeş daha peyda olmuştu. Havva Hanım Nilüfer'e baktığı ve onu erken yatırdığı için, artık onun odasına pek gidemiyordum, selâmlıktaki ikinci erkek, daha evvel adı geçen Süleyman Ağa idi. Fakat Büyükbaba'dan çok daha fazla bir efendi tavrı takındığı için Haminne ondan pek memnun değildi. Maamâfîh, ben onu, daha doğrusu bütün lalaları, halayık ve hizmetçilere tercih ederdim. Bilhassa Şarkî[250] Anadolu'ya ait peri masalları veya şahsî maceralarını anlattığı zaman ağzım açık kalırdı. Mahmure abla, Süleyman Ağa'nın üç karılı olduğunu nasılsa öğrenmiş, onunla alay eder dururdu. Süleyman Ağa, karılarını, pilâv pişirmekteki maharetlerine göre tasnif ederdi. Derdi ki: "Birinci karı, pilâvı kuru ve yağı eksik pişirirdi. Pilâv pişirmesini bilir, diye medh ettikleri bir kadın daha aldım. Fakat o daha hasis olduğu için pilâvı daha kuru önüme sürüyor, yağı esirgiyordu. Kırk gün geçmeden bir

üçüncüsünü aldım, bu da o kadar yağlı pişiriyordu ki yağlar, bıyıklarımdan, sakallarımdan aşağı akıyordu. Bir daha artık evlenmedim."

Süleyman Ağa'dan sonra Eğinli Ahmed Ağa Lalamız geldi. Okur yazar, kurnaz, efendilerini parmağının üstünde çevirecek bir zekâya malikti[251]. Muhayyilemin inkişafında o başta gelen âmillerden[252] biridir. Her halde içtimaî[253] sanat tarafımın inkişafında o büyük bir rol oynadı. Bana Türklerin halk edebiyatını açan odur. Bundan dolayıdır ki daha fazla garb usulü talime[254] ve yabancı lisana ehemmiyet verilen bir sınıfın muharrirlerinin herhangisinden fazla, Türk Edebiyatı'nın ruhunu kavrayabildim. Yine aynı günlerde yanlış olarak, babam musikiye istidadım olduğunu zannetmiş ve Devlet Efendi isminde bir piyano hocası tutmuştu. Bu yaşta piyanoya başlamak kolay bir iş değildi. İskemlenin üstüne benim için yüksek bir minder korlar, ellerimin cüsseme[255] nazaran büyük olmasına rağmen, parmaklarım bir türlü oktav[256] yapamazdı. Hem piyanoya, hem de başka derslerime beni hep Saraylı Hanım Teyze çalıştırırdı. Fakat benim en çok sevdiğim şey, Ahmed Ağa ile Karacaahmet Mezarlığı etrafında ve Haydarpaşa'ya uzanan geniş çayırlıklarda dolaşmaktı. Ahmed Ağa tam üç sene yanımızda kaldı. Daima hikâyeler okurdu. Bunlardan birincisi, beni çok cezib eden Battal Gazi[257] hikâyesidir. Bir gün elinde kocaman siyah bir kitap gördüm, bana okumasını söyledim. O okurken ben kendimden geçiyor ve mütemadiyen sual soruyordum. Eski yeniçerilerin kahramanlık hikâyelerini anlatan bu kitap, muhayyilemi âdeta tutuşturdu. Bana eski zamanın askerî destanlarını açtı. Bu kitapta beni teshir eden[258] taraf belki kahramanlık tarafından çok fazla olan şarkvarî[259] hayali idi. Kitap "Afrika Seyahatnamesi" kadar uzundu. Hemen okumaya başladım ve altı ayda ancak bitirebildim. Onda sadece vak'alar değil, kudret, ses ve renkler beni gaşyediyordu[260]. Hele Gazi'nin bir tek numarasının, bir nice küffarın[261] kulaklarını patlatıp, canlarını cehenneme göndermesi, beni tir tir titretirdi. O kadar kuvvet ve korku timsali olan bu Gazi'nin isminin, Bizans kadınlarını korkutması kadar tabiî bir şey olamazdı. Onun yanında, bu hikâyeye göre, Peygamberimizin zamanından kalma üç yüz yaşında bir ihtiyar da vardı.

Bizans imparatorları tevekkeli[262] prensesleri Kız Kulesi'ne saklamazlarmış, fakat yine de Gazi onları bulur, alırmış. Adı Heraklius olan bir Bizans İmparatoru ile yaptığı bir savaşta, İmparator'un ordusu üç yüz bin, Gazi ile ihtiyar ordusu da birkaç bin... Fakat anlaşılan, sadece şiirleri ile öldürdüklerinin sayısı, silâh ile öldürdüklerini aşıyor. Hele harbin gümbürtüsü, toz bulutları, tehlikeler, zaferler... Her halde bu hikâye yeniçeri ecdadımızı[263], Ahmed Ağa ile beni teshir ettiği kadar teshir etmemiş olsa gerek.

Ondan sonra okuduğum, sarı kâğıtlı Acem basması Ebû Müslim el-Horasanî'nin[264] hikâyesidir. Manzumdu[265]. Kitabın kahramanı, kuvvetlerini kaybetmiş olan Abbasilerin tarafını tutuyordu. Emevîlerle dövüşüyordu. İnsan aklı almayacak kadar uzun ve kanlı bir cidal[266] Bu kitabın içinde, daha sonra okuduğum İspanya engizisyonunu[267] hatırlatan sahneler vardı. Bunu Battal Gazi'nin açık ve mert savaşları kadar beğenmemekle beraber, okurken âdeta tüylerim ürperdi. Fakat bu eser bana, Asya'nın çok karışık ve sezilmesi müşkül olan taraflarını sezdirdi. Burada insan, birçok unutulmuş medeniyetlerin, İslâm'ın mert Arap dünyasına nasıl sızdıklarını inhitat[268] tohumlarını nasıl ektiklerini, siyasî vahdedi[269] nasıl bozduklarını sezebilirdi. Evet, İslâmiyet'in o harikulâde demokrasisine, halkın seçtiği idealist ve büyük liderleri yerine nasıl Asyaî ve karışık bir sürü insan girdiğini insan görüyordu. Şahsî emniyetsizliğin, mütekabil[270] gayz[271] ve nefretin, bir veya öbür tarafını imha[272] için ne akla gelmez şeytanî vasıtalar kullandıklarını bu iptidaî[273] eserlerde sezmemek mümkün değil.

Ebû Müslim el-Horasanî, eser olarak anlamasam bile, yüreğimi demir bir çember sıkardı. O, meşhur kahramanların kudret gösterilerindeki çirkin ve korkunç taraflarını bana sezdirirdi. Kendi kendime derdim ki: "Bu kanlı kavga ortalıkta devam ederken, küçük çocuklar ortalıkta ne yaparlar? Acaba geceleri bu sahneler rüyalarına girer miydi?" Yıllar yılı sonra, bir gün Suriye'de Er- kânı Harbiye Reisi[274] Fuad Bey'le gezerken Arap çocuklarının kendini selâmladıklarını gördüm. Kendisi demişti ki: "Çocukların bu selâmı idaremizin yanlış bir tarafını gösteriyor. Bizim varlığımızdan haberdar

olmaları lâzımdı." Maamâfih ben bu hikâyeleri okurken sadece çocukları değil, halk tabakasını da şuur altı düşünüyordum.

Ne Battal Gazi, ne de Ebû Müslim el-Horasanî benim kahramanlarım arasında idi. Daha fazla, hayatlarının yarattığı muhteşem sahneler ve vak'alar muhayyilemi kamçılamıştı. Ruhumun kahramanı Hazret-i Ali idi. Ahmed Ağa onun harplerine ait bana birçok hikâyeler okumuştu. Gerçi Hazret-i Ali'nin hayatı da harplerle dolu idi; fakat onları okurken hiçbir defa acaba o devirde çocuklar ve halk ne hissederdi diye düşünmedim. Bilâkis bana Hazret-i Ali'nin başta olduğu savaşlarda ve yerde herkes kendini emniyette hisseder gibi gelirdi. Bilhassa Hazret-i Ali'nin insanları yiyen ejderhaları öldürmesi çok hoşuma giderdi. Hazret-i Ali sadece savaş meydanı kahramanının karşısına çıkamadığı iptidaî ve kolektif kafalardaki korku sembolünü yok eden bir manevî kudret ifade ediyordu. Milletlerin kafasındaki ve halkın ruhundaki mevkileri daimî olan kahramanların arasında garip bir benzeyiş vardır. Siegfried[275], St. Georg'lar gibi tarih alanında şahsî şan ve şöhretin değil, insanların manevî emniyet, huzur, sükûn ve rahatını temin için karanlık ve korkuya karşı gelmiş sîmâlardır.

Bütün şecaatine[276], büyük harplerdeki muvaffakiyetine rağmen Hazret-i Ali siyasî bakımdan hiç de muvaffak olmuş bir sîmâ değildir. Her düşman onun kalbinin asaletinden, faziletinden[277] istifade ederdi. Nihayet, düşmanlarına karşı mert ve insanî davranan, zayıfları himaye eden, bir sîmâ olarak tarihe geçti. Napolyonlar, İskenderler sadece yazıda, Hazret-i Ali ve Hazret-i Ömer gibiler insanların kalbinde ve kafasında ideal bir örnek olarak kaldılar.

İbrahim Paşa Konağı'nda, Mahmure abla on bir yaşına bastı. Sokakta çarşafa sokmaya çalışıyorlardı. Fakat o herhangi bir çocuk gibi sokağa fırlar, oynardı. Ona, ilk görücü orada, on ikisine basmadan geldi. Gerçi Haminne'nin onu o yaşta kocaya vermesi imkânı yoktu. Fakat görücüleri de kapıdan çevirmeyi doğru bulmuyordu. Bu ilk görücüler geldiği zaman Mahmure abla ceviz ağacının en yüksek dalında idi. Onu indirmek, görücüye çıkmaya razı etmek için, başta Haminne olmak üzere, bütün ev halkı ağacın altında durdu, yalvardı.

Görücüye çıkabilecek esvabı olmadığı için, pek de ufak tefek olan üvey annemizin bir entarisini giydirdiler. O devirde görücüye çıkacak yaştaki kızlara ayrıca uzun eteklik usulü entariler hazırlanırdı.

Fikriyar'ın elinde kahve tepsisi, arkasında Mahmure abla görücülerin odasına girdiler. Orta yere, Saraylı Hanım Teyze'nin yaldızlı bir sandalyesi konmuştu, temenna edip[278] oraya oturdu. Hanımlar bir taraftan kahvelerini içiyor, bir taraftan Abla'yı teftiş ediyor; aynı zamanda damadın mevkii ve fazileti hakkında malûmat veriyorlardı. Görücülerden biri kahve fincanını tepsiye kor koymaz, görücüye çıkan kız ayağa kalkar, temenna eder ve odadan çıkar giderdi. Kahve içmek müddetinin kısalığı veya uzunluğu daima kızın beğenilmediğini veya beğenildiğini işaret ederdi.

Havva Hanım bir gün bizi Haydarpaşa'daki Abdürrezzak Tiyatrosu'na götürdü. Türk tulûatçılığının[279] en büyük yıldızı olan bu sanatkârı, hatta tiyatroyu, ömrümde ilk defa gördüm. Abdürrezzak[280], Avrupa'nın açık hava tiyatrolarına muadil[281] olan ortaoyunu, yani yerli sahnenin mahsulü idi. Bunlar memleketin muhtelif sınıf, millet ve fertlerine, içtimaî rezaletlere[282], siyasî aksaklıklara dair açık ve imalı hicviyeler[283] ve tenkitlere dayanırdı. Ona muvazi olarak Mınakyan[284] Tiyatrosu da daima tercüme veya adapte[285] piyesler veren tiyatromuzdaki Garblılaşmamızın bir başlangıcı sayılabilirdi. Bu günkü Türk sahnesinin de ilk basamağı odur.

Abdürrezzak gibi tulûatçılar ve az çok ortaoyunu ananesini[286] muhafaza edenler artık açık havadan, o günün kapalı salaş tiyatrosuna geçmişlerdir. Tiyatro, hınca hınç dolu idi. Kadınlar kafesler arkasından seyrediyorlardı. Halk arasında, şerbetçiler, sucular, fındıkçı ve fıstıkçılar mütemadiyen dolaşıyor ve yerler süprüntü içinde, fakat halkın oyuna karşı alâkasını hiçbir şey eksiltmiyordu.

Abdürrezzak, bir alkış tufanı ile karşılandı. Orta yaşlı, yuvarlak kumral sakallı, gözleri sonradan Avrupa'da gördüğüm bütün büyük komedyenlerin gözlerine benziyordu. Bu gözler bana konuşuyor gibi geldi. Tebessüm ediyor, alay ediyor, fakat aynı zamanda içlerinde derin bir hüzün vardı. Bir histen öteki hisse akarsu gibi geçiyorlar,

huzurlarının[287] halkta uyandırdığı neşe ve hayranlık, ancak hakikî ve sanatkârın tarif edilemeyen bir hususiyetini ifade ediyor.

Halkın ona karşı beslediği muhabbet ve hayranlık, sonraları Abdülhamid'in şüphesini davet etmiş, onu halktan uzaklaştırmak için Saray'a almıştı. 1908 İhtilâli'ne kadar sahneden çekildi. Hakikî despotlar, siyasî olsun olmasın daima, her nev'î şöhretten ürkerler.

Neron'un[288] tiyatro oynamaya özenmesi, sırf bu kudret ve şöhretin her cephesini elinde tutmak hırsından ileri gelmişti. Babam bizi o günlerde bir de cambazhaneye götürdü. Bilhassa bir kızın at üstündeki marifetleri beni o kadar sardı ki uzun müddet içimde cambaz olmak hevesine galebe çalamadım[289].

Selimiye'de o günlerde mezarlıklar arasında dolaşırken, beyaz sakallı, düşük kıyafetli bir adam gördüm. Ve daima ne zaman mezarlığın önünden geçsem onun gölgesini mezarlar arasında görüyordum. Niçin dolaştığını çok merak ediyordum. Bir gün sokakta Haminne ile yürürken onunla karşılaştık. Haminne onun yanına doğru gitti, hatırını sordu. Sonra bana onun hayatı hakkında verdiği malûmat içimde büyük bir tesir yaptı. Sakalının aklığına rağmen, meğer kırk yaşından pek fazla değilmiş. On beş yıl önce karısı ölmüş. Bütün bir yıl karısının mezarını açıp, karısını görmek için mezarlıktan ayrılmak istememiş. Nihayet mezarı açmış, sevgilisinin yarı çürümüş cesedi aklını başına getirmiş, fakat yine de mezarlıktan uzaklaşmamış. İşte yarı unutulmuş ve çökmüş bir mezarlık içinde, onun karısının mezarı başında, her gece bir fener yanar ve daima üstünde çiçekler görürdüm.

Selimiye'de karşımızda Yaver Paşa Sokağı denilen yerde eski bir ahşap konak vardı. Büyük bir bahçe içinde idi. Her katında ailenin ayrı ayrı fertleri otururdu galiba. Tabiî mahalleye yeni gelenlere bir sefa geldin ziyareti yapılırdı. Bu konakta oturanlardan bir doktorun Lütfiye Hanım adlı genç bir karısı vardı. Haminne ona ziyaretini iade ederken beni de götürdü. Büyük sofanın kalın perdesini kaldırarak büyük bir odaya girdik. Lütfiye Hanım'ı ilk defa görüyordum. Gebeliği ilerlemiş, yatakta yatıyordu. Yüzünü görür görmez birdenbire yatağına sıçradım, koynuna girdim, boynuna sarıldım. Haminne ağlamaya başladı:

"Kusura bakma kızım, annesine benzetti," dedi. Evet, aynı soluk ve çökük yanaklar, uzun kirpiklerin arasından dünyanın ötesine bakar gibi duran, rengini bile hatırlayamadığım aynı derin ve iri gözler... Lütfiye Hanım'ın karnındaki çocuk Ruşen Eşref 'di[290].

Üsküdar'da kısa bir müddet için birkaç ev değiştirdikten sonra, nihayet sahilde Şemsipaşa Karakolu'nun yanında, Şemsi Paşa Yalısı denilen büyük bir evin yarısına taşındık. Yanında ve arkasında yemiş ağaçları ile dolu, geniş bir bahçesi vardı. Önümüzdeki kumlara dikili sırıklara bağlı iplere binbir renkli yazmalar asılırdı. Taşları, kumları akşam güneşinde pırıl pırıl yanan bu kıyıya beyaz köpüklü dalgalar, havaya göre ağır ve hırçın bir ahenkle vururlar, hepsi birden emsalsiz bir hareket, renk ve ses ahengi yaratırlardı. Kız Kulesi yalının hemen yüz metre ötesinde idi. Ahmed Ağa'ya, uzun müddet vızıldadıktan sonra, nihayet adamcağızı, beni bir kayığa bindirerek oraya götürmeye mecbur ettim. İçini görünce alelâde bir kenar kulesi ile karşılaşmıştım. Lalama ve bekçilere Bizans prenseslerinin buranın neresinde oturduklarını sordum. Fakat hiçbiri bu içimi yakan tecessüsü gideremedi.

Bu eve girdikten biraz sonra, Mahmure ablanın sürgünde olan babası Ali Şamil Bey'den bir mektup geldi. Kendisi de dahil hiçbirimiz Mahmure ablanın başka bir babadan olduğunu aklımıza getirmezdik. Fakat bu mektup, bu mevzuu açtı. Havva Hanım'ın odasında Ali Şamil ile babamın arasındaki ölünceye kadar süren dostluk ve maziye ait garip hâdiseler akşamlarımızı işgal etti. Mesele kısaca şu idi:

Bedirhan Paşa, Kürdistan'dan İstanbul'a on karısı ve kırk oğlu ile idareten getirildiği zaman, oğullarının en küçüğü ve belki de en yakışıklısı olan Ali Şamil Bey, o zaman on beş yaşında olan annemle evlenmişti. Ali Şamil Bey Mor Salkımlı Ev'e iç güveysi girmişti. Daima kardeşleri eve misafir gelir, içerler, bu muhafazakâr[291] ve dindar evin ananevi huzur ve sükûnunu bozarlarmış. Çok zamanlar içki, şarkı ve hatta oyunla iktifa etmeyip[292], pek azıtınca bellerinden tabancalarını çekip ateş ederlermiş. Hatta tavana sıkılan bir kurşun yatakta yatan Hayri Dayı'nın karısı Firigül Hanım'ın bacakları arasından geçmiş. Tavandaki kurşun yerini bize de göstermişlerdi. Bu şen, genç ve taşkın hayata Büyükbaba ancak üç yıl tahammül ettikten sonra annemi

babama vermişler. Babam da Mahmure ablayı kendi çocuğu imiş gibi sevmiş, büyütmüş.

Bu izdivaçtan biraz zaman geçtikten sonra, Türk adliyesinin en güzide ve ahlâk bakımından en yüksek sîmâlarından olan Lebib Efendi'nin riyasetinde[293], Mekke'de çıkan bir kargaşalık hakkında tahkikat yapmak, Şerif 'i azl edip[294] yerine Abdullah Paşa'yı oturtmak için bir komisyon gönderilmiş. Bu tabiî benim doğmamış olduğum bir tarihte geçmişti. Bu komisyonda Ali Şamil yeni şeriflerin yaveri, babam ise komisyonun kâtibi imiş. Bu resmî seyahatin deniz kısmı tabiî Haliç'de mahpus gibi çürüyen donanmaya mensup bir gemi ile yapılmış. O kadar kötü şartlar içinde geçmiş ki içindekiler vasiyetnamelerini bile yazmışlar. Babam yıllar sonra sadece deniz kısmını değil, çölde deve üstündeki seyahati, kumların içine saklanan Arap şakilerinin[295] nasıl pusu kurduklarını anlatırken, ağzımız açıkta dinlerdik. Her ne ise nihayet Mekke'ye varmışlar. Asfaltta toplanan hacılara ferman[296] okunmuş. Bu aralık, Mekke'de daimî olan koleraya nasılsa Ali Şamil de tutulmuş. Tabiî herkes yerinden kaçmış, sadece yolda arkadaşlık ettikleri genç kâtip Edib Bey yanından ayrılmamış ve ona bakmış.

Bu vak'a, âdeta bir dram çıkarılabilecek kadar gariptir. Bunu bana çok sonraları, Ali Şamil Paşa'nın kendisi anlattığı zaman büyük bir alâka ve heyecanla dinlemiştim. Babam onun, annemin ilk kocası olduğunu biliyor, fakat o, babamın kendisine halef[297] olduğunu bilmiyormuş. Sadece ona karşı içinde yakın bir arkadaşlık hissetmiş, hastalığında gösterdiği fedakârlığı hiç unutmamış. Nihayet kendisinin ölmek üzere bulunduğunu hissetmiş, genç arkadaşına saatini ve eşyasını alarak İstanbul'a kendisini vaktiyle zorla ayırtmış oldukları Ali Efendi'nin kızı Bedirfen Hanım'a götürmesini vasiyet etmiş. Babam da Bedirfen Hanım'la kendisinin evlenmiş olduğunu, küçük kızı Mahmure'yi kendi kızı gibi büyüttüğünü söylemiş. Ali Şamil ölü hâline geldiği zaman, babam kendi kürkünü onun üstüne örtmüş ve başucunda oturmuş, beklemiş. Fakat Ali Şamil ölmemiş ve bu kürkü hatıra olarak yıllarca saklamış. Ali Şamil'in hayatı, bazan parlak bir ikbal[298] içinde bazan da karanlık bir felâket içinde geçmiştir. Bütün

bunları seneler sonra, Sultantepesi'nde bana kendisi anlatırken daima gözlerinden yaş akardı.

Mekke'den dönüşte Ali Şamil, Abdülhamid'in gözdelerinden Ebul Hüda'ya kardeşleri ile birlikte hücum ederek bir mesele çıkartmışlar ve Şam'a sürülmüşler, fakat biraz sonra Şam'dan getirilmiş ve tekrar göze girmişti. İşte o zaman bizi sık sık ziyarete gelir ve bana karşı on, on iki yaşında bir çocuk değil de yaşlı bir kadınmışım gibi, muhebbetle karışık bir hürmet gösterirdi. Parlak siyah gözlü, kartal burunlu, enli omuzlu, yakışıklı ve sevimli bir adamdı. Annemden bir sırasını getirip mutlak bahsetmek isterdi. Annemden sonra dokuz defa evlenmiş olduğunu, fakat hiçbir kadının onun yerini tutmadığını, ömrünün son senelerini babam gibi iyi bir insanla geçirmekten memnun olduğunu söylerdi.

Şemsipaşa'daki evde Ahmed Ağa artık kahramanlık hikâyelerini tüketmiş, aşk hikâyelerine başlamıştı. Onlar da Acem basması idi. Ekseri ben sabahları deniz kenarında oturur peynir, ekmek ve kavun yerken o okur, ben dinlerdim. Bu sarı Acem basmasında bu günün sürrealistlerini[299] hatırlatan resimler de vardır.

Eğer yanımızda bir Wagner[300] veya Tennyson[301] olsaydı, bunları Şark edebiyatının Ortaçağ devirlerinden alır, musiki ve şiirde yarattığı şaheserler derecesinde bütün zaman için dünyada ön sırada yer tutan dram, facia[302] ve operalar yaratabilirlerdi. Bunların arasında sadece *Leylâ vü Mecnûn*, Fuzûlî[303] tarafından ebedîleştirilmiştir. Diğerleri hep sarı kâğıttaki Acem basması yerinde kaldılar. Ve bu gün çocuklarımızın hiçbiri bunları okuyamaz. Sadece *Kerem ile Aslı*'yı Azerbaycanlı bir sanatkâr[304] yerli bir opera hâline sokmuştur. İşte bundan dolayı Adnan Saygun'un[305] *Kerem ve Aslı*'sını iki sene evvel Ankara'da seyrettiğim zaman, gözlerimi bu dünyaya kapamadan Şark ile müşterek bir yerli destanımızın dirildiğini görmek hazzı[306] gözlerimden yaş getirmişti. Evet, Divan Edebiyatının padişahları medih[307] ve sena[308], veyahut sefa ve eğlenceye hasr edilen[309] dehaları bunları ele almış olsalardı, Tanzimat'ın sadece siyasî mevzulara hasr edilen kalemleri bu günkü dilimizde bunlardan alınan birer dram

yazmış olsalardı, sanat ve edebiyatımız daha çok zengin ve orijinal olabilecekti. Belki de son yıllarda folklorumuza karşı uyanan alâka bunun bir başlangıcıdır. Maamâfih bu hikâyeleri, çocuk neşriyatına devredebilecek bir Türk H.C. Andersen[310] çıkarsa muhayyilerimizin inkişafında, müstakbel sanatımızın dünyada yer almasında hakikî bir başlangıç olabilecektir.

O evde, Ramazan gecelerinde Ahmed Ağa beni Karagöze de götürürdü. Üsküdar çarşısında büyük bir kahvede oynarlardı. Sokakları kalabalık kız erkek alay alay çocuk, hatta büyükler kahvenin bahçesine dolarlardı. Sinekli Bakkal'daki Kız Tevfik bu akşamların bende bıraktığı intibadan[311] bir hayli şey almıştır. Kahveye seyirciler için birer iskemle konur, orta yerde küçük beyaz bir perde, üstünde acayip bir ejderha resmi dolaşır, arkasında esrarlı bir vızıltı işitilir. Küçük seyirciler ayaklarını yere vurarak: "Başlar mısın, başlayalım mı?" diye bağırır dururlardı. Nihayet deflerin çalınması ve perde arkasından gelen bir şarkı seyirci alayını teskin eder[312] ve sonra da oyun başlardı.

Hiç şüphe yok ki, Karagöz'deki bütün karakterler cemiyetimizin karikatürize edilmiş birer sembolü idiler. Hacivat bir nev'i İstanbul'un ukalâ münevverini[313] temsil ederdi. Karagöz ise daima itilip kakılan, zahiri[314] aptallığından istifade edilen, fakat ne yapıp yapıp en müşkül vaziyetlerde başını kurtarabilen, halkın çok dikkate değer bir ferdi[315] idi. Evet, dayaktan, zulümden, hatta ölümden başını sıyıran, düşmanlarını daima maskara eden bir fert. Karagöz göçtü gitti. Fakat bir karakter örneği olarak başka kıyafetler içinde hâlâ bu hayat görüşü bakidir[316].

Bundan sonra da kukla oyunlarını gördüm, bütün bunları çocukluğumda görmüş olmam, bana cemiyetimizdeki yerli karakterleri, daha çok tabiî olarak ve realist bir şekilde sezdirebildi.

Bu aralık büyükler arasında da evde, haberdar olmadığım bazı şeyler olup bitiyordu. O günlerde Saraylı Hanım Teyze ve Ahmed Ağa hayatımda yerleri doldurulmaz birer varlık olmuşlardı. İkisi de başka başka bakımdan, kafamın inkişafında –belki kendileri dahi idrak edemeyecekleri derecede– birer temel unsur olmuşlardı. Birdenbire Teyze'nin evlenmek ihtimali söylenmeye başladı. Bu, bende tarif edemeyeceğim şuur altı bir korku uyandırdı. Evlenmeyi sadece yirmi

yaşına, basmamış kadınlara mahsus bir şey telâkki ettiğim[317] için, Teyze'nin bir gün evlenip evden gitmesini havsalam[318] bir türlü almıyordu. Maamâfih büyüklerin hayatında bir değişme alâmeti olduğu muhakkaktı. Teyze ile Haminne arasında ilk defa mahiyetini anlamadığım münakaşalar oluyordu. Bütün bunlar bende garip bir huzursuzluk yaratmıştı. Haminne, geceleri uykumdan kalkıp dolaştığımı, bir şeyler söylediğimi görünce "İyi saatte olsunlar"ın bana musallat oldukları[319] kanaatine varmıştı. Beni Arziye Hanım'a derhal götürdü. Arziye Hanım da perilerle mutat[320] olan konsültasyonunu yaptıktan sonra bana bir tütsü verdi. Nazar değmiş olduğunu ve fazla çalıştırmamalarını tavsiye etti.

Haminne her akşam yatağa yatmadan bana "Kul' euzü"leri okutuyordu. Esasen kendimi bildim bileli yatağa yatmadan, "yattım sağıma, döndüm soluma, sığındım Süphan'ıma, hep bu melekler şahit olsun dinime imanıma" cümlesini tekrar etmeyi öğrenmiştim.

Her halde bunlar bana Arziye Hanım'ın tütsüsünden daha fazla sükûn verirdi.

Bu günlerde bir gün Abla (üvey annem), Beşiktaş'da bir dosta gece yatısına misafir gitti. Ve babam nasıl oldu bilmiyorum Teyze ile evlendi. Bu Teyze'nin evden gitme ihtimalini ortadan kaldırmış olmasına rağmen, beni sevindirdi diyemem. Evdeki kolektif rahatsızlık bana da sirayet etti[321]. O zamana kadar, her şeye rağmen, manevî havasında sükûn olan evimiz değişmişti. Herkeste Abla' ya acımak hissiyle beraber, döndüğü zaman hoş olmayan çatışmalar olabilmesi ihtimali evde felâket beklenen bir gerginlik yaratmıştı.

O zaman sezmiştim; felâket ve acı, tıpkı muvaffakiyet ve büyük şöhret kadar, belki de daha fazla, bir insana, etrafındakilerin alâkasını çekiyor. Bir kadının kocası, hariçte başka bir kadınla münasebette bulunursa tabiî ıstırap verir. Fakat evine başka bir kadının ortak olarak gelmesi, onu bir maznun[322] vaziyetine sokuyordu. Herkesin gözünde acımak kadar bir tecessüs alâmeti[323] beliriyor. Abla döndüğü gün, bütün ev ayakta idi. O yukarı çıktı ve Teyze'nin odasına gitti. Teyze ayakta, başı önünde ağlıyordu. Herkes kapının dışarısında ayakta duruyordu. Abla gençliğine rağmen, büyük bir metanetle[324] yanına gitti, boynuna sarıldı: "Ne yapalım kısmet böyleymiş," dedikten sonra,

kendi odasına çekildi. Sofada buna şahit olan bütün ev halkı heyecan içinde idi. Abla'nın Anadolulu hizmetçisi bağıra bağıra ağlıyor, kendi hayatında aynı cins acıyı geçirmiş olan Havva Hanım'ın bir taraftan gözlerinden yaş akarken, öteki taraftan Cemile'nin kolunu yakalamış: "Kız sana ne oluyor, senin kocan mı evlendi?" diyerek sarsıyordu. Bu evde ortak olarak bu iki kadının yaşadığı müddetçe, iç huzursuzluğu devam etti, fakat bunu dışarıya vuran, patırtı çıkaran sadece Teyze'nin halayığı Fikriyar ile Abla'nın halayığı Cemile idi. Onlar gürültü çıkarıyorlar ve kavga ediyorlardı.

Birçok yıl sonra Kenneth Brown'ın *Haremlik* hikâyesini okuduğum zaman, bu günleri hatırladım ve çok güldüm.

İngiltere'de bazı münevver ve kadın haklarının şampiyonu olan birkaç kadının bana, İngiltere'de kadın nüfusunun çokluğundan doğan bir vaziyetten dolayı makul[325] bulduklarını söylediler. O zaman İngiltere'de dokuz kadına ancak bir erkek düşüyormuş. Nikâhsız münasebetlere bu günkünden daha çok taassupla[326] bakıldığı günlerde bu kadınlar taadüdü zevcatın[327] elzem[328] olduğunu ileri sürdüler.

Medenî cemiyetin en küçük parçası ve âdeta temeli olan aile meselesine, başka başka zaviyelerden[329] bakacak olanlar daima mevcuttur. Fakat bilmelidirler ki, kadın veya erkek, her ferdin kalbinde inkâr edilemeyecek ve birçok şekillere giren kıskançlık diye bir realite vardır. Hatta bu iptidaî hissi muayyen bir terbiye sisteminin bir gün tâdil edebileceğine[330] inansak dahi, yine de iki kadınlı bir aile sistemini tabiî görmek mümkün olmayacaktır. Bir kadın, her zaman kocasının dışarıdaki münasebetlerine tahammül edebilecek bir vaziyette olsa dahi kendi evini başkası ile paylaşması mümkün değildir. Çin yazılarında bunu ifade edebilen iki sembol vardır: Açıkta iki kadın sulh sembolüdür, dam altında iki kadın harp sembolüdür. Bir evde iki kadın kavga etmeseler dahi gaflet ve sükûn kalmıyor. Bütün evin, bilhassa çocukların birbirine zıt menfaat çarpışmalarının doğurduğu gerginlik, bütün cemiyetin esasını sarsıyor. Her halde bu vaziyet, Teyze'yi, Abla'yı, babamın ve bütün ailenin iç huzurunu altüst etti. Nihayet babam, Abla'yı çocukları ile beraber Beşiktaş'daki Mor Salkımlı Ev'e götürdü. Haminne ile Teyze, Mahmure abla ve ben de İcadiye'de başka bir eve taşındık.

İcadiye'ye gidişimizin asıl sebebi babamın beni Amerikan Koleji'ne vermek istemesinden ileri geliyordu. Babam ben yedi yaşında iken Kolej'e müracaat etmiş ve benim orada kalıp büyümem için her türlü ısrarı yapmıştı. Fakat reddederek on bir yaşından evvel talebe almayacaklarını söylemişlerdi. Nihayet İcadiye'de babam bana yeni bir nüfus kâğıdı çıkartarak yaşımı büyültmüş ve Kolej'e yazdırmıştı. Fakat bu yaş büyültme hareketini bilen Kolej'in başındaki doktor Patrick, bu kadar küçük bir kız çocuğunu geceli olarak alamayacaklarında ısrar etmişti.

Bu ilk Kolej'e gittiğim seneye ait intibalarım çok sarih değildi. Sınıf arkadaşlarımın en küçüğü idim. Bana yukarıdan bakıyorlardı. Ben korkunç bir yalnızlık ve çekingenlik içinde kıvranıyordum. İngilizceyi hayli çabuk öğrendim, çünkü Kolej'de o devirde başka dil konuşulmazdı. Fakat İngilizceye alâkamın, babamın yakın dostu olan ve o zaman Türk Bahriyesi'nde bulunan Woods Paşa'nın benim için seçip gönderdiği hikâyelerle başlar.

Mektepte, bu devirde benimle tek alâkadar olan Gülfaris isminde harikulâde güzel ve yüksek sınıflarda bulunan bir kızdı. Ondan başka da Türkçe bilen Miss Fensham beni odasına götürür, tercüme dersine devam eder ve aynı zamanda ömrü boyunca bana yardım etmiş olan Miss Dodd da benimle meşgul olurdu.

Bu devirde ancak bir sene Kolej'de kaldım. İrade[331] ile mektepten çıkarıldım. Bu yıl içinde bir taraftan Ahmed Ağa, bir taraftan da Teyze (beni) çok müşkül bir duruma soktular. Ahmed Ağa mektep kitaplarındaki bütün resimlerin gözlerini çıkarır, yazıları bozardı. Yerli destanlardaki resimlere neden aynı şeyi yapmadığını sorduğum vakit, "Onlar insana benzemiyorlar ki, bir kere bunlara bak, Allah'ın yarattığı insanların aynı, nerede ise konuşacaklar, bu gibi olmaz," derdi.

Teyze de elimdeki İncil'i görünce fena hâlde isyan etmişti. O zaman Kolej'de, İncil kültür derslerinin arasına girer ve ayrıca bir ders teşkil ederdi. Bunda zannedildiği kadar misyonerlik yoktu, diyebilirim. Hakikatte, insan Davud'un Zebur'unu, Süleyman'ın felsefî parçalarını okuduğu zaman bunda muayyen bir dinin parçasını değil, felsefî ve edebî düşüncelerin birer ifadesini görür. Hele muharebe kısımları bana az çok Battal Gazi Hikâyeleri gibi gelirdi. Şurasını nazarı dikkate

almak lâzımdır; İncil, çok seçme bir heyet tarafından en güzel İngilizce'ye tercüme edilmiştir. İngiliz Edebiyatı'nda, hatta edebî olmayan yazılarda dahi mutlak İncil'den cümlelerle karşılaşırsınız. İngilizce var oldukça, hatta Hıristiyanlık ortadan kalkmış olsa dahi siyasî ve diğer herhangi ilmî mevzularda da mutlak ve mutlak İncil'den cümlelerle karşılaşırsınız. Bundan dolayı her İngilizce bilen eğer kültür ve ilim taraflarıyla da alâkadar ise mutlak İncil'i okumak mecburiyetindedir. Her halde ben İncil'i eve getirince hemen ortadan kaldırıyorlar ve derslerimi hazırlayamıyordum. Üç defa paramla almış olduğum İncil birbiri ardına ortadan kayboldu. Bu, beni sınıfta küçük düşürüyordu, çünkü arkadaşlarımdan İncillerini isteyemiyordum. Bütün bu manasız dinî tedhiş[332] bende fazla olarak *Serencam-ı Mevt*'i okuduğum zamanki korkuyu, rahatsızlığı tekrar içimde uyandırdı. Çok şükür Teyzemin bir kızı dünyaya geldi de benim İncil okumamı ona unutturdu.

O kış geçti. İcadiye'nin Hıristiyan mahallesi çok şen bir karnaval gösterisi yaptı. Aynı zamanda Ahmed Ağa beni pazar günleri karşıdaki Kel Hasan[333] Tiyatrosu'na götürürdü. O, Türk sahnesinin son büyük tulûatçısı idi. Bilhassa uşak rolünde sahnede görüldüğü an, seyircileri yerinden oynatırdı. Aynı zamanda o günlerde altmış beşinde olduğu söylenen Peruz Hanım[334] da hem kantoları[335] ile hem de sahnedeki başka rolleri ile seyircileri hâlâ hayran ediyordu.

Tiyatronun önünde her vakit kupkuru, perişan kıyafetli, zavallı bir ihtiyar görürdüm. Fesinin üstünde bir mavi boncuk, buruşuk yüzünde hiç akıl emaresi[336] yok, bunamış bir adamdı. Peruz Hanım her hafta ona biraz para ve birkaç simit verirdi. Ahmed Ağa:

— Bu ihtiyarı bu hâle getiren Peruz Hanım'dır. Parasını o yemiş. O karının gözleri kaç tane yürek yakmıştır derdi. Muhayyilemde Peruz Hanım'ı zenginlerin yüreklerini kızartıp, yakıp ve altınlarını çiğner yutar gibi görürdüm.

Bu tarihte babam bize haftada bir defa geliyordu. Bazan da beni alıp Beşiktaş'a getiriyor ve orada birkaç gece misafir oluyordum. Fakat bu ziyaretler iki bakımdan beni tazip ediyordu[337]. Beşiktaş'da, rakip evinden geldi diye Abla'nın muhiti bana biraz yabancı tavrı alıyor, soğuk muamele ediyordu. İcadiye'ye döndüğüm zaman da Beşiktaş

hakkında sorguya çekiliyordum. Bundan başka da iki tarafta da kendilerine büyü yapıldığı kanaati hâsıl oldu.

Bu aralık babam beni Kolej'den almaya mecbur olduktan sonra İcadiye'de oturmak için sebep kalmadı. Kısa bir müddet için Miss Dodd muntazaman gelip, İngilizce'mi devam ettirdi. Fakat çok geçmeden Üsküdar çarşısı denilen bir caddede bir eve taşındık. Fakat babam, benim mutlaka kendi yanında Mor Salkımlı Ev'de yaşamamı istiyordu. Bir hayli münakaşa ve mücadeleden sonra daimî yerim Beşiktaş oldu... Üsküdar'a misafir olarak gelip gitmeye başladım.

249. İleri gelenleri.

250. Doğu.

251. Sahipti.

252. Etkenlerden.

253. Sosyal.

254. Batı usulü eğitime.

255. Gövdeme.

256. Sekiz sesten oluşan ses dizini.

257. Müslümanların VII. yüzyılda Bizans'a karşı yaptığı gazalarda ün yapmış Arap kumandanı; Türk ve Arap destan hikâyelerinin kahramanı. Türkler arasında Battal (kahraman) Gazi, Seyyid Battal Gazi adlarıyla tanınmıştır.

258. Büyüleyen, kendine bağlayan.

259. Doğuya özgü.

260. Kendinden geçiriyordu.

261. Tanrı'nın varlığını inkâr edenlerin, kafirlerin.

262. Boşuna.

263. Dedelerimizi.

264. Abbasî devlet adamı.

265. Ölçülü ve uyaklı biçimde yazılmış olan.

266. Savaş.

267. Ortaçağ'da, Katoliklerde katı din inançlarına karşı gelenleri cezalandırılmak için kurulan kilise mahkemelerinin adı.

268. Çökme, gerileme.

269. Birliği.

270. Karşılıklı.

271. Hınç.

272. Yok etme.

273. İlkel.

274. Genelkurmay Başkanı.

275. Eski Germen edebiyatının kahramanlarından biri.

276. Yiğitliğine.

277. Erdeminden.

278. Eli başa götürerek verilen selâm.

279. Yazılı metni olmayan, kararlaştırılmış taslağı, yerine, zamanına göre oyuncular tarafından, sahneye yakıştırılan sözlerle tamamlanan oyun.

280. Abdi (Abdürrezzak) Efendi (1835-1914): Osmanlı tulûatçısı ve tiyatro oyuncusu. Ünlü "İbiş" tipinin yaratıcısı.

281. Denk.

282. Sosyal maskaralık, rezillik.

283. Üstü kapalı, örtülü taşlamalar, yergiler.

284. Mardiros Mınakyan (1839 – 1920), Ermeni asıllı tiyatro oyuncusu ve yönetmeni. Türk tiyatrosunun doğuş ve gelişme evrelerindeki çalışmalarıyla Batılı anlamda tiyatronun yerleşmesinde önemli rol oynamıştır.

285. Uyarlanmış.

286. Geleneğini.

287. (Orada) bulunmalarının.

288. MS 54-68 arası hüküm sürmüş Roma İmparatoru.

289. Yenemedim.

290. Ruşen Eşref (Ünaydın) (1892-1959), Yazar, politikacı ve hariciyeci.

291. Tutucu.

292. Yetinmeyip.

293. Başkanlığında.

294. Görevden alıp.

295. Eşkıyalarının.

296. Buyruk, emir.

297. Birinin ardından gelip onun yerine geçen kimse.

298. Baht açıklığı veya yüksek bir makama, duruma erişmiş olma hali.

299. Gerçeküstücülerini.

300. Richard Wagner (1813 – 1883), Alman besteci ve oyun yazarı.

301. Alfred Tennyson (1809 – 1892), İngiliz şair.

302. Trajedi.

303. Divan şairi. *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisi ile ünlü.

304. Besteci ve Azerbaycan operasının kurucusu Hacıbeyli Üzeyir’den (1885 – 1948) söz ediliyor.

305. Ahmed Adnan (Saygun) (1907 – 1991), Türk besteci.

306. Hoşlanma.

307. Meth, övgü.

308. Övme.

309. Sıkıştıran, dar bir alanın içinde sınırlayan.

310. Hans Christian Andersen (1805 – 1875), Danimarkalı yazar.

311. İzlenimden.

312. Yatıştırır.

313. Aydınını.

314. Görünürdeki.

315. Kişisi.

316. Kalıcıdır.

317. Kabul ettiğim.

318. Aklım.

319. Peşimi bırakmadıkları.

320. Alışılmış.

321. Bulaştı.

322. Kendisinden şüphe edilen.

323. Merak işareti.

324. Metin olarak.

325. Akla uygun.

326. Bağnazlıkla.

327. Bir erkeğin birden fazla kadınla evli olması.

328. Gerekli, vazgeçilmez.

329. Açılardan.

330. Değiştirebileceğine.

331. Buyruk, padişahın emri.

332. Korku salma.

333. Kel Hasan (1874-1929): Türk tuluat oyuncusu, tiyatro yöneticisi. "Aptal uşak" tipinin yaratıcısıdır.

334. Ermeni kökenli Türk kantocu. Kantolarını kendisi yazıp besteliyordu. Onları 1908'de *Neşe-i Dil* adıyla yayımladı.

335. Tuluat tiyatrolarında oyundan önce genellikle kadın sanatçıların şarkı söyleyip dans ederek yaptığı gösteri.

336. Belirti.

337. Üzüyordu.

4

Yine Mor Salkımlı Ev

Artık o büyük sofa, çifte merdivenler bana eski güzelliklerini kaybetmişler gibi geldi. Haminne'nin odasında Abla yatıyor, o sevimli beyaz örtülü sedirin yerinde şimdi Avrupaî eşyalar duruyordu.

Buraya temelli olarak geldiğim gün, babamın Abla ile evlendiği günleri hatırlattı. Tekrar bütün aile toplanmış, beni yukarıdan (aşağı) tetkik ediyorlarmış gibi geldi. Kimse ile teklifsiz değildim, kimse bana şahsî alâka göstermiyordu. Teyze'yi çok arıyordum.

Babam bir çocuk gibi sevinç içinde idi. Kolumdan yakaladı ve bana hazırlattığı odaları gösterdi. Teyze'nin eski odasını bana yazı ve ders odası olarak hazırlatmış, oraya büyük bir yazı masası, rahat İngiliz koltukları, bir de salıncaklı sandalye koydurmuştu. Yatak odam Kemal dayının odası idi. Yatağımın önüne kahverengi bir perde çekilmişti. Sıkıntılı olduğum zamanlar bu perdenin arkasına iltica eder, âdeta o odadan manastıra çekilmişlerin sükûnunu duyardım. Babamın oda eşyalarımla şahsen meşgul olması yadırgadığım muhitte onu sağlam bir sığınak hâline sokmama yol açtı. Gözyaşlarımı tutmaya çalışarak boynuna sarıldım.

O gece ilk defa bir odada yalnız yatıyordum. Başucumdaki gece lâmbasının üstündeki fanus[338], tıpkı Kraliçe Victoria'nın o günlerdeki garip resimlerine benzerdi. Hemen ertesi gün Arabî[339] hocam Şükrü Efendi geldi, derslerime başladım. Arap gramerini öğretmek için o, kendisine mahsus bir usul bulmuştu. Ben o usulü tecrübe ettiği ilk talebesi idim. Kur'an'ın manasını çok geçmeden anlamaya başladım. Haminne ayrılırken bana: "Orada herkes beynamazdır; sakın geceleri Kul'euzü'leri ve Elham'ı okumayı unutma," demişti. Bunların manasını anlamak bana çok büyük bir teselli verdiği için, her çocuğun bunları yatarken Türkçe olarak tekrar etmesinin çok hayırlı olacağına inanıyordum.

“Yattım sağıma, döndüm soluma”yı ilk o gece tekrar ettikten sonra, daima Fatiha’yı okuyordum:

> Bütün âlemlerin hâkimi olan, Rabbi olan Allah’a hamd olsun. Merhametliler merhametlisi, hesap gününün Rabbi olan sana ibadet eder, senden yardım dileriz. Bize doğru yolu göster, senin nimetine mazhar olanların yolunu göster, gazabını celb etmişlerin doğru yoldan sapmışların değil.[340]

Bunları sıra ile okurken uyku bastırır, sükûn içinde uyurdum. Fakat burada giyinirken bana yardım edecek, saçımı tarayacak kimsenin olmaması hayatımı güçleştirmişti. Esasen, çocukların muayyen bir yaşa intikal devrinde, gerek yüzlerine gerek tavırlarına çöken salaklık ve çirkinlik bende de ziyadesi ile vardı. Ve bu beni üzüyordu. Bilhassa aşağıdaki hep mavi gözlü sarışın insanları düşündükçe odadan çıkmaktan çekiniyordum. Saçlarımın fazla kalın olması da taranmamı ve örmemi güçleştiriyordu. Bundan dolayı içlerinden bazı parçaları keser dururdum. Evet, çocuklara küçük yaşta kendi kendilerine bakmayı öğretmek lâzım olduğu kanaatine o zaman varmış olacağım.

Ablam’ın kardeşinin kızı Feyziye ile biraz sonra arkadaş olmaya başladım. Kitaplardan, derslerden vakit bulunca onunla benim odada konuşurduk. Her türlü ısrara rağmen misafirlerden kaçardım. Çünkü, o günlerdeki utanmak ve sıkılmak hissi bende âdeta bir işkence hâlini almıştı.

Merhum Şükrü Efendi’nin sistemi benim için çok faydalı olmuştu. Sisteminin ilk muvaffakiyeti diye beni dinletmek için mütemadiyen eve büyük misafirler getirirdi. Maamâfih erkeklerden kadınlar kadar çekinmez ve sıkılmazdım. Her halde erkekler insana kadınlar gibi şahsî suallar sormazlardı. Aynı zamanda Şükrü Efendi gibi bir hocadan İslâmiyet’i öğrenmek bana dinimiz hakkında sarih[341] fikirler veriyordu. Beş vakit namazımı kılıyordum; perşembe ve pazartesileri yüksek sesle ölülerin ruhuna Yasin okurken, benden başka kimse bulunmayan üst katın sofasına ve odalarına akseden sesimde âdeta geçmiş günleri çağıran garip bir mana vardı. Dinin mistik[342] tarafı,

biraz da belki bu sofulaşmanın bir aksülâmeli[343] olarak başka başka tesirlerle hayli erken içimde uyanmaya başladı.

Abla ve ailesi, tamamen kendi muhit ve hayatlarına kapanmış, ben de her zamandan fazla kendi benliğimin içine gömülmüştüm. Kafamda, etrafımdaki hayat sahnelerini anlamak için derin bir tecessüs uyanmıştı. Yaşımla hiç de mütenasip[344] olmayacak derecede içimde bir ruh faaliyeti baş göstermişti. Daha sonraları bahsedeceğim Hamdi Efendi'nin mistik ve felsefî konuşmalarının da bunda bir âmil olduğuna hiç şüphe yoktur. Çünkü o zamana kadar hayatın manasını ancak bana yapılan dinî tedrisin[345] hudutları içinde görüyordum.

Bu devirde başlayan namaz ve oruç uzun yıllar devam etti. Geceleri bilhassa yatsı namazından sonra seccadede oturur, çocuk dilimle içimde ukde olan[346] meseleler hakkında Allah'la konuşur dururdum. En fazla, insanları hayvanlara ve insanları insanlara eziyet etmeye sevkeden sebepleri anlamak isterdim. Hepsini kendi yaratmış olduğu halde, Allah'ın neden Müslüman olmayanları cehenneme gönderdiğini bilmek isterdim. Maamâfih yarım küsur asırdan beri daima herhangi din, hatta siyasî akidelerde[347] insanların kendilerinden olmayanları ahrette veya dünyada neden cehenneme göndermek istediklerini öğrenmiş değilim.

Kafamdaki bu acı sual işaretinden çok muazzep olduğum[348] için ilk defa Süleyman Dede'nin[349] o emsalsiz *Mevlid*'inin *Velâdet*[350] kısmı beni teshir etti ve daima edecektir. Eminim ki, Dede de tıpkı benim gibi, rahmet kapılarının bazı insanlara kapanmış olmasından azap duymuştu. Âmine Hatun'dan Peygamberimiz'in doğduğu gün, çocuğun henüz dünyaya açılan gözlerinden yaşlar akarak günahkârlar için Allah'dan necat[351] dilemesi, Türklerin dinî edebiyatında başta gelen bir pasajdır.

Haminne'nin zamanında, yakın komşumuz olan Peyker Hanım'ın evine de bu devirde sık sık gidiyordum. Orada içimdeki huzursuzluk biraz sükûn buluyordu. Peyker hala dediğimiz bu saraylı hanım vaktiyle Sultan Aziz'in sarayında tiyatro teşkilâtında cambazlığı ile meşhur imiş. Kuvvetli, esmer, sıhhatli, doğru sözlülüğü ve açık elliliğiyle dostlarına kendini çok sevdirmiş bir kadındı. Aynı zamanda fevkalâde piyano çalardı. En fazla Verdi[352] ve Bellini'nin[353] eserlerini

ezberden çalarken, etrafını teshir ederdi. Ben onun Carmen[354] çalışındaki ahenk ve içten gelen hayat seslerini hiçbir yerde duymadım diyebilirim. Garip olarak bunları hep notasız çalardı.

Bundan başka Peyker hala o günkü içtimaî ananelerin kadın hayatına vurduğu zincirleri koparmış atmıştı. Kocasının dostları, genç bir zabit olan oğlunun arkadaşları ile bir erkek gibi oturur konuşurdu. Hatta yakından tanıdığı bizim gibi komşuların erkekleri ile de, babam da dahil, tamamen bir erkek gibi arkadaşlık ederdi. Genç yaşında saraydaki cambazlık sanatının verdiği kuvvet onu tabiatın en açık ve hiçbir şeye boyun eğmeyen bir mahlûku yapmıştı.

Kocası Hamdi Efendi de çocukluğumun yaşlı erkek dostları arasında unutulmaz bir sîmâ idi. Mistik bir adamdı. Panteist[355] idi. Musikiyi çok severdi, fakat dünyada bir muamma[356] gibi görünen eşyayı ve hayat tecellilerini[357] izah etmeyi daha fazla severdi. Onu dinlemek bana sükûn vermekle beraber, sözlerinden pek bir şey anlayamazdım. Çünkü o konuşurken bütün kâinat[358] en küçük teferruatıyla birbirine karışmış gibi gelirdi.

Hamdi Efendi ile Peyker Hanım'ın evlerine daima münevver insanlar geliyordu. Hamdi Efendi, dostları arasında ilk hürriyet şehitleri de olduğunu ve çektikleri işkenceleri de anlatır dururdu. Fakat benim için hürriyet denilen mefhum henüz sarih değildi. Yıldız Sarayı'ndaki kudretli Padişah'ın halk tarafından nefret edilen bir despot[359] olduğunu, Türk milletine saadet vermek isteyen bir nice vatandaşı mahvetmiş olduğunu ilk defa ondan işitmiştim.

Küçük kardeşim Nilüfer ile de yavaş yavaş birbirimize yaklaşıyorduk. Nigâr doğduktan sonra annesinin odasından çıkmış, büyükannesinin odasında yatıyordu. Vaziyeti âdeta bir üvey çocuk gibi olmuştu. Bu ihmâl onu çok yaramaz yapmıştı. Hiddetlenince insanı ısırır, kendi saçlarını yolardı. O güzel, beyaz yüzündeki iki siyah kaş altındaki siyah kirpikli yeşil gözlerinin içinde mütemadiyen şimşek gibi insanı yakmaya hazır bir ateş vardı. Şimdi benim odama geliyor ve ben çalışırken masama dayanıp saatlerce beni tetkik ediyordu. Ne zaman

olduğunu pek bilmiyorsam da çok geçmeden o da benim odamda yatmaya başlamıştı. Benim için o âdeta bir Şayeste rolünü alıyordu.

Üsküdar'daki evi ilk uzun ziyaretim esnasında mühim bir vak'a oldu. Bütün ev halkı sanki bayrammış gibi ayrı ayrı beni çekip yanaklarımdan tekrar tekrar öpüyorlardı. Teyze saçlarımın fena taranmasından şikâyet etti. "Bakmamışlar, zayıflamış," diyordu. İşte 1895'de şehrimizi altüst eden zelzele o ziyaret esnasında olmuştu.

Teyze'nin odasında otururken birdenbire avize ve hatta camlar şangur şungur etmeye başladı. Teyze, babamın son ve tek erkek evlâdı olan merhum Said'e gebe idi. Ben bundan bir şey anlamadım, fakat Teyze'nin yüzünü dehşet sardığını ve dudakların bir dua mırıldandığını gördüm. Yerin altından muazzam bir inilti, sokaklarda bir koşuşma, korkunç bir uğultu başlamıştı. Hemen pencereye gittim. Bütün Üsküdar halkı çarşıda, ortalığı örten bir toz duman bulutu içinde şaşkın şaşkın koşuşuyorlardı. Bütün dükkâncılar dışarıya fırlamış, karşıdaki hamamdan bellerinde peştamal, ayaklarında nalın, yarı çıplak birtakım adamlar "Allah, Allah" diye feryat ediyorlardı.

Haminne sofadan, "Çabuk aşağı gel," diye haykırdı, ben de onun arkasından mütemadiyen sarsılan merdivenlerden indim. Son basamakta iken bahçede yıkılan bir duvarın gürültüsünü duyduk. Açık kapıdan tozlar yüzümüzü sardı.

Garip olarak, içinde bulunduğumuz tehlikenin derecesini takdirden âcizdim; bu olayda biraz heyecan ve sergüzeşt[360] hissi vardı. Bahçeye çıktım, salıncağa binerek sallanmaya başladım. Arkamdaki düz duvar yere indi. Sonra evin içinde acayip sesler çıkaran bir düdük çalındığını duydum. Yalnız galiba Havva Hanım: "Kıyamet kopuyor, Deccal[361] çıktı," diye haykırdığı zaman tüylerim ürperdi, çünkü o zaman *Serencam-ı Mevt*'deki kıyamet günü Deccal çıkacağını, ölülerin mezarlarından kalkıp, onu takip edeceklerini yazan parçayı hatırlamıştım. Aynı zamanda Kur'an'dan bir ayeti hatırladım. Dünya zelzele ile sarsıldığı gün, arzın[362] içindekileri dışarı atacağını hatırladım. Bereket versin Mahmure abla içeriden, "Korkma Halide, Deccal değil, Hüseyin," diye bağırdı. Meğer uşak Hüseyin içeride eline bir düdük almış çalıyordu.

Ertesi günden itibaren Haminne gazeteleri yüksek sesle okuyor, hepimiz etrafında toplanıp dinliyorduk. Kapalı Çarşı'nın içine gömülen insanların sayısı kadar, ölümlerinin şekli de korkunçtu. Hemen bütün İstanbul bahçede yatıyordu. Biz bahçede yatmadık, fakat Mahmure ablanın sinirleri o kadar bozulmuştu ki, gece sabaha kadar dolaşıyor, hiçbir yerde yatamıyordu. Hemen hemen sabahtan akşama kadar seccadeden başı kalkmıyor, en küçük gıcırtı onu kendinden geçirtiyordu. Her evde ve her insanda bir nedamet[363], bir ibadet[364] krizi baş göstermişti. Ben de Haminne'nin seccadesinin arkasına benimkini yayar, bir daha günah işlemeyeceğime, süslü ve ipekli esvap giymeyeceğime yemin eder dururdum. Fakat bu nedamet ve dünyadan feragat[365] havası ancak birkaç ay sürdü. O yılın sonunda Mahmure ablayı everdiler ve bütün ev halkı en süslü ve en pahalı esvaplar yaptırdı.

Düğün hazırlığı esnasında Üsküdar'a sık geliyor ve uzun kalıyordum. Babam da Üsküdar'a sık geliyor, Mahmure ablanın düğün hazırlığı ve çeyizleri ile meşgul oluyordu. Mahmure abla on beş yaşında idi. Yusuf Enişte iç güveysi olarak eve girdi. Herkes zelzeleyi unutmuştu. Kına gecesi, Çingene Hava denilen, Haminne'nin eskiden tanıdığı güzel sesli bir kadın, birkaç Çingene şarkıcı, bir ûdi[366], bir kemanî[367] getirdi. Kendisi tef çalıyor, âdeta orkestra şefliği yapıyordu. İstanbul'un hâlâ en sevdiği türkülerinden olan *Yemenim*'i onlar koro hâlinde söylerken âdeta gaşy oldum. Ertesi gün Mahmure ablayı alnında, yanaklarında ve çenesindeki yapıştırmaları, tacı, telleri ve duvağı ile gördüğüm zaman sindim. Ben de artık çocukluk devrini atlatmış, büyükler arasına girmiş gibi kendimi hissettim. Babamın kuşak bağlaması, para serpmesi, benim için eski ananenin hiç unutamayacağım bir tecellisi oldu.

Beşiktaş'a döndüğüm zaman bütün evi heyecan içinde buldum. Yemen'den biri Abla'ya biri bana iki halayık gelmişti. Benimkinin adı Reşe idi. Çok güzeldi. Sekizle on yaşları arasında idi. Hebeşlerin mizacının gamlı[368] ve hüzünlü olduğunu işitmiştim. Bir memleketi, hele dilini bilmezlerse, ilk geldikleri zaman çok yadırgıyorlardı. Haminne'nin piliçlerle Habeşlerin dünyanın en nazik mahlûkatı[369]

olduklarını söylediğini hatırladım. Reşe tecessüsten ziyade, korku ile hepimizin yüzüne bakıyordu.

İlk geldiği akşamı hiç unutmam. Reşe için bir yer ayrılıncaya kadar benim odamda, yer yatağında yatacaktı. Artık Nilüfer de benim odamda yatıyordu. Bir beyaz küçük kız karyolasından, bir kahverengi, daha büyük bir kızcağız da yer yatağından başlarını kaldırmış birbirlerine bakıyorlardı.

— Ne var Nilüfer?

— Ben onunla yalnız kalamam abla, korkuyorum. Ya yamyamsa, beni yerse?

Hepimiz çocukluğumuzda yamyam hikâyeleri dinler dururduk. Hususiyetlerinin iki uzun köpek dişi, arkalarında bir kuyruk olduğu söylenirdi. Bu hikâyelere pek inanmamakla beraber, eğildim Reşe'ye baktım. O da gece kandilinin ışığında sinirli sinirli güldü. Beyaz dişlerini parlatan bu gülüş, korkmuş, büzülmüş bir kedi yavrusunun dişlerini göstermesine benziyordu. Nilüfer'e dişlerinin bizimki gibi olduğunu söyledim. O, kuyruğu olup olmadığını da muayene etmemi istedi, ama onu yapamadım.

İki gün sonra Reşe'yi odamda bir Habeş dansı yaparken buldum. Saçlarını çözmüş, parlak bir yün yumağı gibi tepesinde kabartmış, gözleri ve dişleri pırıl pırıl, kendisi yere çömelmiş bir çekirge gibi mütemadiyen sıçrıyordu, her defasında, "Çuçumbi, çuçumbi, çuçumbi," diye bağırıyordu. Ben de hemen çömelerek onun marifetini yapmak istedim, fakat muvaffak olamadım. Galiba bu vaziyette bu kadar süratle sıçramak ancak Habeş dizlerine mahsus bir marifetti. Sevinçli olduğu zaman daima bu numarayı yapardı. Fakat hüzünlü olduğu zamanlar gözleri tavanda, yanık ve âdeta ağlayan bir sesle, "Fidefanke, fidefanke, taşa şurururu..." diye Habeş havası söylerdi. Manasını bir türlü öğrenemedim; çünkü Reşe, Türkçe öğrendiği zaman Habeşçeyi unutmuştu. Fakat bu havada çocukluk hayatının facia kısmını sezdirecek bir hüzün vardı. Sonraları, bana esircilerin onu nasıl çaldıklarını, günlerce Habeş ormanlarında nasıl yürüttüklerini anlattığı zaman, hep o ilk türküsünün anlayamadığım kelimelerindeki gamı ve gussayı[370] sezerdim. Ben de içime hüzün çöktüğü, hayatımızın hepimize yüklettiği sıkıntıları duyduğum zaman, Reşe'ye bir türkü

söyletir, gözlerimi kapar dinlerdim. O "Rururururu" benim için esrarlı ve hudutsuz bir zemin, bir denizin mi, yoksa ormanların veyahut insan kalbinin iniltisi mi, diye kendi kendime sorar dururdum.

Reşe, Türkçe konuşmaya başladığı zaman, ilk gece odamdaki hislerini bana anlattı, Nilüfer'inkilerden başka değildi. Ona da esircilerin onu Yemen'e getirdikleri zaman, birisi beyazların, bilhassa İstanbulluların Habeşleri yediklerini (söylemiş). Reşe de, herhangi an kesilip yenilmeyi bekliyormuş. Bilhassa Nilüfer'in bir düziye başını yataktan kaldırıp ona baktığını görünce kendi kendine "Uyumamı bekliyor, gözümü kaparsam büyüklere haber verecek, gelip beni kesecekler, yiyecekler," dermiş.

Reşe'nin anlattığı esaret faciası, içimi çok yakmıştı. Haminne'nin "azat kâğıdı" dediği ve kendi halayıklarına verdiği kâğıdın aynını yazdım. "Sakla, kimse artık seni satamaz," dedim. En çok istediği şey, kendi başına bir oda ve bana eş giyinmek. Oda temin edildi, eş giyinme meselesine aile razı olmadı. Maamâfih, ben büyüyüp evlendiğim, kendi başıma ev sahibi olduğum zaman, eş giydirmeyi va'd ettim[371] ve sözümde durdum.

Bir gün Feyziye ve Abla'nın Anadolulu hizmetçisi ile garip bir şey yapmaya karar verdik. Bize, servilere muayyen bir dua edilip, kuyudan kırk kova su çekilirse kırkıncı kovadan bir hazine çıkacağını söylemişlerdi. Bir perşembe akşamı bunu tecrübe etmeye karar verdik. Fakat, ancak beş on kova çekebildik, çünkü kova kuyunun dibindeki taşa dokundukça gecenin sükûnunda öyle garip ve derin sesler çıkarıyordu ki bize mezarlıklardaki servilerin başlarında yeşil sarıklarla üstümüze doğru geliyorlar gibi geldi. Hemen yukarıya kaçtık. Feyziye ile Reşe o gece korkusu ile sabaha kadar odamda oturdular.

Eskiden kuyulara tabiî olmayan böyle vasıflar izafe edilirdi[372]. Hemen hepsinde gizli bir hazine olduğu söylenirdi. Bunlara ait bir sürü efsaneler vardı. Nişantaşı'ndaki bir konağa dair söylenen bir kuyu efsanesi beni o kadar teshir etmişti ki ilk yazılarımdan biri, ondan ilham alarak "Sihirli Kuyu" olmuştu. Fakat o basıldı mı basılmadı mı hatırlamıyorum. Burada asıl halk arasında söylenen sihirli kuyu hikâyesini tekrar edeceğim.

Bahis mevzuu olan taş konakta, güya gayet güzel yüzlü bir peri varmış. Konağın genç Çerkes halayıklarından biri, gece yarısından sonra kuyudan su çekerken bu periyi görmüş ve âşık olmuş. Ondan sonra bir türlü kuyunun etrafından ayrılmaz ve kendini kuyuya atmak istermiş.

Kızın bu hâli onun "İyi saatte olsunlar"ın eline düştüğü kanaatini uyandırmış. Bu hususta çok mahir[373] olan bir hocaya kızı götürmüşler. Hoca kıza kuyu perisinin tekrar göründüğü zaman tekrar etmesini tavsiye ettiği bir dua ezberletmiş.

O akşam kızcağız, gece yarısından sonra, kuyunun başına gitmiş, beklemiş ve derhal peri ile karşılaşmış. Fakat kız, hocanın öğrettiği duayı okur okumaz peri arkasını çevirmiş. Bu güzel delikanlı perinin arkası o kadar iğrençmiş ki kızcağız derhal sevdasından kurtulmuş. Anlaşılan erkek perilerin arkası açıkmış, bütün iç azaları[374] meydanda imiş. Belki bundan dolayı büyülemek istediklerine hiç arkalarını göstermezlermiş, çünkü arkalarını görenin üstünde hiçbir tesirleri kalmazmış.

Eyüpsultan başta olmak üzere insanlara istikballerini gösteren bir hayli niyet kuyuları vardı. Hatta hırsızları bile bazan bu vasıta ile yakaladıkları, çünkü alınan eşyanın kuyuda göründüğü söylenmiştir. Aklı başında adamlar dahi, bana bu kuyular hakkında izahı çok müşkül hikâyeler anlatmışlardır. Her halde kuyuya bakanın ruh hâleti[375] ve o anın ışıklarının tesiri bu kuyu hayallerinde bir rol oynamış olsa gerektir.

Babamın Sultantepesi'ndeki evi alması söylendiği esnada, Beşiktaş'da umumî bir enflüanza[376] salgını başlamıştı. Sultantepesi'ndeki evin yarısı mahlûl[377], yarısı da Yusuf Enişte'nin akrabalarının idi. Ev çok harap, bahçe o kadar büyük ve perişan idi ki kimse almak istemiyordu. Çok ucuza satacaklardı. Fakat tamir meselesi tabiî çok müşküldü. Her halde babam aylığının bir kısmını, hemen hemen ömrünün sonuna kadar, bu ev için yaptığı borcu ödemeye hasretmişti. Çok geniş olan evi iki, hatta üç dört aileye ayırmak mümkündü. Hatta her aileye de kocaman bir bahçe tahsis edilebilirdi.

Babam derhal hayran olduğu bu ferah manzaralı evin, çocuklarının üzerinde yapacağı iyi tesiri düşünerek çok seviniyordu. Her akşam tamir planları yapıyor, son yıllarda yüzünde hâsıl olan[378] sıkıntı ve huzursuzluk havası âdeta zail oluyordu[379]. Tabiî bundan dolayı Üsküdar'a sık sık gidiyordu.

Abla, enflüanzaya tutulmuştu. Bunun tesiriyle ilk defa aramızda yakın ve içten bir temas hâsıl oldu. Babam beni Abla'nın karşısındaki yatağa yatırır, ikimize de sabaha kadar bakardı, çünkü ben de o aralık hastalığı almıştım.

Babamın bu aralık Üsküdar'a gittiği bir akşam, Abla'nın evlilik hayatının acı taraflarını ilk defa idrak ettim. Babam epeyi zamandır Üsküdar'a yalnız gündüzleri gidiyor, akşamları dönüyordu. Fakat o akşam dönmeyecekti. Çünkü Abla'nın harareti düşmüş ve Teyze de ikinci çocuğunu doğurmuştu. Babamın dört kızına ilâve edilen bir oğlan, ailede hâdise gibi bir şey oldu.

Maamâfîh babam da bir çocuğu sırf oğlandır diye sevecek hilkatte[380] değildi. O çocukların hepsini sever, bakılmaya muhtaç oldukları zaman, âdeta bir ana hissiyle onlarla meşgul olurdu. Bütün bunlara rağmen Abla'nın, oğlu olmamasının, nasıl içini yediğini o akşam anladım. Bir nev'i kıskançlık ıstırabının nöbetine tutulmuş gibi idi. Benim hararetim çok yüksekti. Başımın çok ağrımasına rağmen onu saatlerce dinledim.

Abla'nın geçirdiği hastalıktan dolayı zaafına bir de o geceki sinir nöbeti ilâve edilmişti. Ona ne kadar acıdığımı anlatamam. Poligami[381] denilen şeyin nasıl bir felâket olduğunu o geceki kadar hissetmiş değilim. O zamana kadar, daha fazla Teyze'nin yüzüne akseden ıstırabı görürdüm. Halbuki babam da evlendiğinden beri bir an bile içi rahat olmamıştır. Her halde bir kadının kocasının metresine karşı duyduğu kıskançlık, ortağına karşı duyduğundan bambaşka bir şeydir.

Abla'nın bu kıskançlık nöbeti sabaha karşı bir ölüm korkusu ile nihayetlendi. "Halide, ölüyorum, doktor istiyorum; Halide, kalk, babanı getir," diye feryat ediyordu.

Yataktan sürüklenerek kalktım. Ellerine sarıldım, oturdum. Sokaklarda bir ölü sükûtu ve koyu bir karanlık. Arada bir uzaktan köpek havlamaları işitiliyor. Evde bir erkek yok, kadın hizmetçiler

yatakta. Şafak söker sökmez gidip Peyker halayı getireceğimi söyledim, azıcık sakinleşti. Sonra Kur'an'ımı çıkardım ve yüksek sesle bir Yasin okudum. O sessiz, koca evde ne garip ses akisleri yaptı. Fakat Kur'an'ın o ahengi hastanın asabını gevşetti, gözlerini kapattı. Ben de yavaşça giyindim, arka kapıdan duvarlara dayanarak Peyker halaya gittim. Ateşli bir hâlde sokağa çıktığımdan dolayı beni bir hayli azarladı, fakat artık mesele onun kudretli eline terk edilmişti.

Sultantepesi'ne taşındığımız zaman en çok üç kişiden ayrılmak beni üzüyordu. Bunlardan biri Peyker hala, öteki Hamdi Efendi, öteki de Nuri Bey'dir[382]. Şimdiye kadar bahsetmediğim Nuri Bey, hayatıma çok derin ve devamlı bir tesir yapmıştır. Onunla dostluğumuz ben yedi yaşında, o da her halde altmışına yakınken başlamıştı. Maamâfih yaş meselesinde küçükler büyüklerin yaşlarına daima mübalâğa ederler.

Nuri Bey, Namık Kemal mektebinin en samimî bir ferdi, aynı zamanda Namık Kemal'le gençliğinde de Paris'de bulunmuş bir şairdir. Abdülhamid, Namık Kemal'i ber-taraf ettikten[383] sonra her nasılsa ikinci derecedeki arkadaşını rahat bırakmıştı. O aralık Düyûn-ı Umûmiyye'de[384] mühim bir mevkii vardı sanıyorum.

Nuri Bey'in bütün alâkası sanat ve fikir adamları etrafında idi. Salonu, hulâsa, Türk ve Garb musikisinin tanınmış sîmâlarının bir merkezi gibi idi. Umumiyetle şair diye tanınan bu mübarek insan, iktisadî ve siyasî eserler de tercüme etmişti. Genç muharrirler ve musikî mensupları daima onun himaye ve teşvikine güvenir, kendilerini ekseri o salonda tanıtırlardı.

Babam beni Nuri Bey'e götürdüğü zaman piyanoda ıskala[385] devrini hayli çabuk atlatmış, İtalyan musikisinin bazı havalarını çalmaya başlamıştım. Babam bu ıskala devrinde inanılmaz bir sabırla, alâka ile oturur beni dinlerdi. Fakat ilk havayı çalar çalmaz. Nuri Bey'in Beşiktaş' ta bizim yokuşa muvazi[386] olan bir yokuştaki evine bir akşam elimden tuttu götürdü. Keman, ut ve piyano çalan bir hayli sîmâ arasından bir de Saray mızıkasına mensup, uzun boylu bir asker vardı. Piyanonun iskemlesine bir minder koyduktan sonra Nuri Bey

beni kaldırdı, oturttu. Önüme bir nota koydular, o kemanîye piyanoda refakat ettim. Salondakiler, belki yaşımın küçüklüğünden dolayı, bana büyük bir alâka ve muhabbet gösterdiler. Hele babamın sevincine payan[387] yoktu. Belki muhayyilesinde beni, istikbalin meşhur piyanisti diye canlandırıyordu.

O dikkate değer salonun yegâne[388] çocuk müdavimi[389] ben olmuştum. Fakat o saçlı sakallı güzide[390] toplantıyı hiç de yadırgamaz, anladığım ve anlamadığım konuşmaları beni çok cezbederdi. Büyük kadınların arasında kendimi daima yabancı hissettiğim hâlde, erkekleri esasen kendime daha yakın buluyordum. Sonraları bana hocalık eden merhum Rıza Tevfik'i[391] de o salonda tanımış olduğumu zannediyorum.

Nuri Bey'in temiz ve sade ruhu da yaş denilen şeyi hiç itibara almazdı. Bunu bilhassa, bu günlerde ben de anlıyorum. Kendimi çocuk ve çocuk ruhlu insanlara daha yakın hissediyorum. Nuri Bey'in bir hayli tanınmış musikişinaslar tarafından bestelenmiş şarkıları vardır. Bunların arasında ve belki de başında hiç unutulmaması lâzım gelen şarkı şudur:[392]

Bak şu güzel köylüye, işte bu kızdır peri.
Toprak ile oynamış, belli güzel elleri.
(Böyle midir hep acep köylülerin dilberi.)
Hepsi seni söylüyor, terk edemem bu yeri.

Bunu Yakacık'da evinin civarındaki bir köyün, belki kalbine hitap eden, bir köylü kızın ilhamı ile yazmıştı. Bu onun son şarkısı idi. Bana onu çalıp söyletir; kendisi de piyanonun yanında bir iskemleye oturur, başını piyanoya dayar, sevimli mavi gözleri uzaklara, ihtimal ki köylü kızının hayaline dalar, dinlerdi.

Sultantepesi'ndeki eve, tamir görmeden taşındık. Ne kadar güzel bir yer olduğunu tarif etmek müşküldür. Odaların her birinde sekiz pencere, her katta Boğaziçi' nin kıvrılıp giden yeşil tepeciklerine, sularına, tarihî kulelerine bakan geniş balkonlar. Bahçe yeşil bir çamlık, aralarında papatya tarlaları ve yer yer boş genişlikler. Birçok yemiş ağacı arasında beyaz siyah en güzide cinsten incir ağaçları, eski

kuyular, büyük havuzlar, vahşî bir yeşillik arasından akıp giden billûr bir dere.

Poligami denilen aile huzurunun düşmanı olan şey burada da içimizi kemirdi durdu. Evin yarısını Teyze ile Haminne, öteki yarısını da Abla ve ailesi işgal ediyordu. Benim odalarım iki bölümün arasındaki bir koridora açılan odalardı. Her iki tarafa da gidiyordum. Fakat hiçbir taraf beni kendine mal edemiyordu.

Bu, hayatımın hastalık, huzursuzluk ve müşkülâtla[393] dolu bir devridir. Esasen çocukluk çağımın en kritik senelerine tesadüf eden bu günlerde, çok şükür derslerimle, kitaplarımla, piyanomla kendimi avutabiliyordum.

Bir yıl geçmeden Teyze, babamdan boşandı. Haminne ile o civarda başka bir eve taşındılar. Evden çıktıkları gün ben yüksek bir hararetle kabakulaktan yatıyordum. Fakat küçüklerin bahçede ağlamaları o kadar içimi yaktı ki kendi kendime, hiç kocaya varmamaya yemin ettiğimi hatırlıyorum.

O devirde henüz, insanlar, taze yapraklar gibi güneşte yaşarken, bir gün karanlığa ve boşluğa gittiklerini henüz öğrenmiş değildim. Evet, hâdiselerin tesiri tahmine sığmayan fırtınalar gibi insanları, bir an evvel yeşil ve şen yapraklar hâlinde sallandıkları dallardan söküp boşluklara fırlattıklarını henüz bilmiyordum.

Bu tarihlerde birbirini takip eden birçok hocam vardı. Birisi vaktiyle İtalyan sahnesinde oynamış olan Madam Livardali, yaşlı ve eski bir primadonna vardı. O bana şarkı dersi verirdi. Zavallı babam, kendisi musikiye hayran olduğu için benim o sahada yaratıcı bir istidadım olmadığını bir türlü anlayamamıştı. Maamâfih bir ihtiyar ve emekli primadonna o devirde beni İtalyan musikisinin dramatik ruhunun içine daldırdı.

Arapça derslerime Şükrü Efendi devam ediyor, aynı zamanda Woods Paşa'nın tavsiyesiyle gelen bir İngiliz kadın hoca da eve gelip yerleşti. Vaktiyle Hindistan'da büyük bir çay tüccarının eşi olan, kültürü yüksek ve çok akıllı bu kadın, birinci kocası öldükten sonra, evlendiği adam kendisini terk etmiş, o da, o zaman on bir yaşında olan bir kız çocuğu için çalışmak mecburiyetinde kalmıştı.

Caroll adlı güzel bir çocuğun da aramızda olması, hepimizin İngilizcesi için çok hayırlı olmuştu. Ben bu hocaya, bilhassa Hindistan için, içimde uyandırdığı alâkadan dolayı minnettarım. Evvelki hocalarımdan onun farkı, sadece kültür sahasında değildi. Büyük bir adammışım gibi benimle ciddî meseleler konuşur, hayatının her tarafını bana anlatır dururdu. Bu, bende bir gurur uyandırmıştı. Kardeşlerime birtakım çocuk hikâyeleri ve şiirler okurdu. Fakat bana İngiliz Edebiyatı'na, bilhassa Shakespeare ve G. Eliot'a[394] dair parçalar okutuyordu. Romancı olarak ihtisasımın kurumlarını bu kadın atmıştı diyebilirim.

Benim derslerim, daha evvel de dediğim gibi beraberce edebiyat parçaları okumaktan ibaretti. Fakat, aynı zamanda da *Mother*[395] adlı bir kitaptan da tercümeler yaptırıyordu. Bu tercümeleri o zaman bize sık gelen Mahmud Esat Efendi[396] tashih etti[397], daha doğrusu yeni baştan kendisi o zamanın olgun eski Türkçesi ile yazdı. Mahmud Esad Efendi bu eseri o kadar beğenmişti ki benim ismimle basılmasını teklif etmiş, babam da derhal kabul etmişti. 1897'de Yıldız'da Türk-Yunan Harbi şehitlerinin aileleri menfaatine açılan sergiye göndermişti. Oradaki komisyon *Mader* adını taşıyan bu küçük esere bir kıymet vermiş olacak ki bana bir şefkat nişanı verdiler. Bu, beni hiç de memnun etmedi. Evvelâ, eser benim değil, Mahmud Esad Efendi'nindi, sonra da Abdülhamid, o yaşta dahi bende öyle kötü bir his uyandırmış idi ki onun tarafından taltif edilmek[398] bana bir şereften ziyade bir zillet[399] gibi geldi.

İngiliz hocamızın aramızdan ayrılması garip bir hâdise neticesinde olmuştu. O zaman, sevilen çocuklara halayık diye takılındığını daha evvel de zikr etmiştim[400].

Bahçenin boş tarafına sebze ekilir ve satılırdı. Orada çalışan bir genç bahçıvan, bu sevimli İngiliz çocuğuna "halayık" diye takılırmış. Bunun manasını bana sorunca, yapacağı tesiri hiç de düşünmeden söyledim. Bunun fena bir maksatla söylenmediğini anlatmaya fırsat kalmadan, bizim hoca bahçeye koştu, bahçıvan çırağına şemsiyesiyle hücum ederek bir dayak attı ve hatta şemsiyesini kırdı.

Anlaşılan bunu hazmedemeyen çırak, bir gün bizim hoca geç vakit eve dönerken, altımızdaki değirmenin yolunda birkaç arkadaşı ile ona

hücum ederek korkutmuşlar ve işte bundan dolayı hoca aramızdan ayrıldı.

Sultantepesi'nde son hocam, bana Fransız Edebiyatı öğretmek için gelen Doktor Rıza Tevfik'dir. Ona herkes, o zaman feylesof derdi, fakat aynı zamanda akla hayret verecek bir derecede bir taklit kabiliyeti vardı. Memleketin her sınıf halkının şivesini ve hayatlarını oldukları gibi canlandırırdı.

Aziz hocamın burada ilmî kabiliyetinden, modern Türkiye'nin başta gelen bir şairi olduğundan bahsedecek değilim. O zaman daima İngiliz filozofu H. Spencer'den[401] saatlerce bahsederdi. Fakat beni asıl alâkadar eden ve olgunlaştıran, onun Şark Edebiyatı'nın ve felsefesinin mistik tarafını izahı olmuştur. Bilhassa Arapça ve Farsçası emsalsizdi. Bana güzellik ve fikir bakımından emsalsiz ve yeni bir dünya tanıttı.

Burada sanat ve biraz da fikir bakımından gelişmemin bir cephesini işaret etmek isterim. Fars Edebiyatı'nın yer yer mistik ve felsefî ruhu kadar, belki de daha fazla, şekli ve emsalsiz inceliği, zarafeti ile dikkati çeker. Bundan dolayıdır ki bu edebiyatın tesiri altında kalanlar, biraz şahsî hususiyetlerini kaybederler. Bu, şekil kusursuzluğunun ahengi ve sihri çok zaman insana manayı da unutturur. Fars mektebine tutulan edebiyatçılarımızın bundan dolayı orijinal tarafları biraz felce uğramıştır.

Bu emsalsiz bazan da Fars modellerini geçen –meselâ Nef 'î'de[402] olduğu gibi– bazı Türk şairlerine bende de bir zaman, ahenklerine karşı, büyük bir hayranlık hasıl oldu. Maamâfih çok geçmeden onları da yabancı bulmaya başladım. Buna mukabil Halk Edebiyatı'nın türküsü, musikisi, hatta mistik ruhu, bana daha çok cazip ve yakın geliyordu. Onlar insan zaaflarını ve hayatı bazan mizahî bir görüşle ifade etmişlerdi. Hatta Allah'a dahi sitem eder gibi hitapları bir çocuk safiyeti ifade ettiğini Ahmed Ağa lalamla Türk masalları okurken şuur altı sezmiş ve benimsemiş bulunuyorum.

Hocam Rıza Tevfik de belki bunu sezmişti. Çünkü Şark Edebiyatı'nın karışık ve muğlak[403] tarafları hakkında konuşurken çok

zaman halk şiirlerini ve masallarını ve türkülerini tekrar eder dururdum.

Sultantepesi'nde ekseri geceleri de kalır, saatlerce konuşur ve bazan babam uyur kalırdı. Fakat bütün bunlar bana yepyeni bir dünya penceresi açtı. Ben, güneşi de yağmuru da içine alan işlenmiş toprak gibi hocamın zengin hafızasının bütün servetini içime sindirmeye çalışıyordum. O da, o zaman yazmaya çalıştığım küçük şeyleri okur, beğenir ve beni bu yolda teşvik ederdi.

Bu devir Türk dilinin esasen Arap ve Fars şekillerinin, kötü bağlarından kurtulmaya başladığı günlerine tesadüf eder. Bu sahada, bilhassa Mehmed Emin[404] şöhret almaya başlamıştı. Fakat hocam Rıza Tevfik'in kendisi de bu sadelik içinde, bu yeni şeklin daima başta gelen küçük şaheserlerini yazmaya başlamıştır. Bilhassa bu fikir ve sanat inkişafında bana bir hürriyet hissi verdi. Sade fikirde değil, şekilde dahi kendimi ifade edebilmek yoluna girebildim.

Ali Şamil Paşa da bu günlerde Üsküdar'a kumandan olmuş ve bize sık sık gelmeye başlamıştı. Kadıköy'de büyük bir evde otururdu. Biri sarışın, biri Habeş iki hanımı ve ikisinin de rengârenk çocukları vardı. Bu Habeş hanımla evlenmesinin hikâyesi pek hoştur.

Kadın, birkaç sene evvel ölen bir karısının halayığı imiş. Paşa, karısı öldükten sonra ağır hastalanmış. Ona bu Habeş kızı bakmış. Paşa kendisinin öleceğine kanaat getirdiği için, bu Habeş kızcağız ortada kalmasın diye onunla evlenmiş. Fakat çok geçmeden güzel ve sarışın bir Suriyeli hanım almış. Tamamen bu sarışın hanımın tesiri altında idi. Onun yanında Habeş Hanım'ın yüzüne hiç bakmazdı. Maamâfih, yalnız kalır kalmaz onunla şakalaşır ve büyük bir şefkat gösterirdi.

Paşa'nın Mahmure abladan başka, üçü beyaz, üçü renkli çocuğu vardı. Rengi en koyu olan büyük oğlu, garip olarak kendisine en fazla benzer ve bana da çok cazip gelirdi. Ben bazan onlara misafir olurdum. Evini daima akraba ve dostları ile dolu bulurdum. Şimdi konağının yanına yaptırmış olduğu üç evden birinde Mahmure abla da üç çocuğu ile yaşıyordu.

Akşamları çok neşeli idi. Oğullarını Kürt kıyafetine sokar, Mahmure abla bir Kürt havası çalar, Paşa başta, bir Kürt oyunu

oynarlarken bir taraftan ıslıkla havayı tekrar eder, aynı zamanda da benim elimden yakalayarak oynayanların arasına alırdı. Hepimiz bir ağızdan el ele sallanarak *Hey Zeyno, Zeyno*'yu söyleyerek tavandaki avizeleri zangırdatarak, tepinerek döne döne sıçrar dururduk. Habeş Hanım yerde bir minderde oturur Sarışın Hanım odadan çıkar çıkmaz Paşa hemen onun yanına koşar, yanaklarını okşar: "Halide bu benim has boya karım, elini yanaklarına sür bak hiç boyası çıkıyor mu?" derdi.

Paşa'nın kardeşleri birbirine zıt zümrelere[405] ayrılır; hep birbirleriyle mücadele hâlinde idiler. Fakat hepsi memleketinin hakikî ve vatansever evlâtları, aynı zamanda çok nazik tavırlı, asil insanlardı. Fakat maalesef, yıllar sonra vatanımızın istilâ günlerinde, istikbalimiz karanlık göründüğü anlarda, her ikisinin de memleketten ayrılmış olduklarını işittim. Hatta bir tanesi Mahmure ablaya: "Sen de bizimle gel, Kürdistan kraliçesi olursun," demiş, fakat ablam fena hâlde hiddetlenerek, "Ben bu bayrağın altında doğmuş bir Türk kadınıyım. Burada yaşadım, burada öleceğim," demişti.

İşte Paşa'nın evine gittiğim bu günlerde, babam beni geceli olarak ikinci defa Kolej'e verdi. Nilüfer de gündüzlü olarak küçük sınıflara devam ediyordu.

338. Genellikle silindir biçiminde olan mum, gaz lambası gibi aydınlatma araçlarının çevresini kapatarak rüzgârdan koruyan cam mahfaza.

339. Arapça.

340. Fatiha suresi (yazarın meali).

341. Açık.

342. Gizemci.

343. Tepkisi.

344. Uygun.

345. Öğretimin.

346. Dert olan.

347. İnançlarda.

348. Acı çektiğim.

349. Süleyman Çelebi: Süleyman Dede de denir. Süleyman Çelebi'nin 1409'da tamamladığı ve *Vesîletü'n-Necat* diye adlandırdığı eseri bazı nüshalarda *Mevlid*, hatta daha ziyade Türkçe söyleyişe uyarak, *Mevlüd* şeklinde geçmektedir.

350. Doğum.

351. Kurtuluş.

352. Giuseppe Verdi: (1813-1901) İtalyan opera bestecisi.

353. Vincenzo Bellini: (1801-1835) İtalyan opera bestecisi.

354. *Carmen*: Georges Bizet'in dört perdelik operası. Libretto: Henri Meilhac ve Ludovic Halévy.

355. Tanrı ile evreni birleştirip özleştiren felsefe öğretisi veya sistemine bağlı kişi.

356. Bilmece.

357. Belirmelerini.

358. Evren.

359. Bir ülkeyi zora ve baskıya dayanarak yöneten kimse.

360. Macera.

361. Dinî inanışlara göre kıyamete yakın bir zamanda çıkacağına inanılan yalancı.

362. Yerin.

363. Pişmanlık.

364. Tapınma, Allaha karşı kulluk ödevlerini yerine getirme.

365. Vazgeçme.

366. Ut çalan çalgıcı.

367. Alaturka müzikte keman çalan kimse.

368. Kaygılı.

369. Yaratıkları.

370. Kederi, kaygıyı, tasayı.

371. Vaat ettim, söz verdim.

372. Yakıştırılırdı.

373. Becerikli.

374. İç organları.

375. Ruh durumu.

376. (Fr.) *influenza*. Grip.

377. Mirasçısı bulunmamış, hükümete kalmış.

378. Ortaya çıkan.

379. Ortadan kalkıyordu.

380. Yaradılışta.

381. Çokeşlilik.

382. Mustafa Nuri Bey (1843 – 1906), Genç Osmanlılara birlikte Paris'te bulunan, *İbret* gazetesinde yazdığı bir yazı nedeniyle Akkâ'ya sürgüne gönderilen yazar, düşünce adamı. Gürcü Yusuf Paşa'nın oğlu.

383. Bir yana attıktan.

384. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'nde alınan dış borçlara ve borçları ödemek amacıyla oluşturulan kuruma verilen ad.

385. Gam; sekiz notanın kalın sesten inceye veya inceden kalına gitmek üzere sıralanmış dizisi.

386. Paralel.

387. Sevincinin sonu.

388. Tek.

389. Bir yere sürekli olarak giden kimse.

390. Seçkin.

391. Rıza Tevfik (Bölükbaşı): (1869-1949) Fikir adamı, şair, yazar, felsefeci, tıp doktoru.

392. Pek çok bestekâr tarafından bestelenmiş olan bu güftenin en tanınmış olanı, bestekâr Danbeni Rızâ Bey'in Hüseyni makamında, bestelemiş olduğu şarkıdır.

393. Zorluklarla.

394. *George Eliot (1819-1880) Gerçek adı Mary Anne Evans olan ve eserlerinde erkek adı kullanan İngiliz romancı, çevirmen, gazeteci.*

395. John Abbot'nun, *The Mother* adlı yapıtı.

396. Mahmud Esad Efendi (1856 – 1918), Osmanlı hukukçu, yazar ve devlet adamı. Eserlerinden bazıları: *İslâm Tarihi, İslâm Dini Tarihi, Fıkıh Usulü.*

397. İyileştirmek, düzeltme.

398. Ödüllendirilmek.

399. Alçaklık, aşağılık.

400. Söylemiştim.

401. Herbert Spencer (1820 – 1903), İngiliz filozof. Evrimci felsefesini açıklayan pek çok eser yazdı. Bunlardan bazıları: Psikoloji İlkeleri, İlk Prensipler, Biyoloji İlkeleri, Sosyoloji İlkeleri.

402. Nef 'î (1572 – 1635), (Mehmed Bey oğlu Ömer Efendi). Klasik Türk Edebiyatı'nın XVII. yüzyıl şairleri arasında en başta gelenlerindendir. Eserleri; *Türkçe Divan, Farsça, Divan, Sihâm-ı Kazâ...*

403. Anlaşılması güç.

404. Mehmet Emin (Yurdakul) (1869-1944), Milliyetçilik için çalışmış ve sade Türkçeyle yazdığı manzumeleriyle bir çığır açmış meşhur şairlerimizdendir.

405. Gruplara.

5
İkinci defa kolej hayatı

Bu defa Kolej'in hayatımdaki tesiri o kadar kuvvetli oldu ki bunun kısaca bir tahlilini yapmak icap ediyor.

Mor Salkımlı Ev'deki ilk devre sona erdikten sonra, kafa itibarıyla kendi yaşımdaki çocuklardan o kadar farklı idim ki âdeta yaşıtlarımın normal ve tabiî hayatlarına yabancı kalmıştım. Muhitin ıstırapları ve sıkıntıları düşüncelerime renk ve istikamet veriyordu. Esasen sıkılgan ve kendi içime çekilmiş olan tabiatım, o kadar büyüklerle dolmuştu ki şahsiyetimin serbest inkişafına[406] engel oluyordu. Tecrübe üzerine şunu kat'î olarak söyleyebilirim: "Küçük yaştakilerin serbest ve tabiî inkişafları ancak etraflarının lüzumundan fazla tesiri altında kalmamaları ile mümkündür."

Kolej'de bilhassa geceli olmak ve ayda bir eve çıkmak beni muhitimin yeknesak[407] ve ekseriyetle acı olan hâkimiyetinden kurtardı. Talebe hayatının çeşitli olayları ve hayat tarzları daha serbest ve tabiî bir şekilde şahsiyetimin inkişafına yol açtı. İçimde kapalı kalmış olan fikrî temayüller[408] önlerinde yeni ve geniş sahalar bulabildiler.

Garip olarak on beş yaşındaki bir kızda nadir olan dinî insiyak[409] bende çok kuvvetli idi. Ve aynı zamanda din de dahi her şeyin "neden, niçin"ini arar dururdum. Ruhumda, göze görünen realitelerden ziyade, görünmeyen manevî realitelere susamış gibi idim. O yaşa kadar dinimin sadece haricî şartlarına tâbi[410] olmuş, namaz kılmış ve oruç tutmuştum. Fakat kafamda hudutsuz sualler vardı. Bundan dolayı bilerek veya bilmeyerek, Gazzalî' nin[411] içtihat[412] kapılarının kapanmamasını tutan tezi içimi kemirirdi.

İçtihat kapılarının İslâmiyette kapanmasına taraftar olan zümre[413], İslâmiyeti din olarak dar bir safhaya[414] ve daha fazla tavır ve harekete bağlamıştı. Tabiî bunda softalığın da büyük bir rolü olmuştu. Beni,

bilhassa Müslüman olmayanların topunun birden cehenneme mahkûm olmaları çok müteessir ederdi[415]. Neden bütün insaniyetin paylaşamayacağı rahmetten ben istifade edecektim?

Bütün bu gibi düşünceler, beni, ikinci defa Kolej'e gidişimde, muhtelif dinler hakkında malûmat edinmeye sevk etti. Kolej kütüphanesi buna müsaitti. Benim de en küçük yaşta başlayan olgun kafalı ve geniş ruhlu insanlarla temasın bu nev'î manevî temayülleri kuvvetlendirmişti. Kolej kütüphanesi, kültürümün bu kısmına çok yardım etti.

Hıristiyanlık tarihini okurken Hıristiyanların başka dinlere, bilhassa İslâmiyet'e mensup olanlar hakkında çok dar ve mutaassıp[416] bir görüşleri olduğunu öğrendim. Hıristiyanlar, hatta Müslümanlardan fazla, başka dine mensup olanları Allah'ın rahmetinden ve inayetinden[417] uzak telâkki ediyorlardı. Hâlbuki bu düşünce Hazret-i İsa'nın, İncil'de okuduğum bütün insaniyeti, muhabbetle içine alan ruhundan çok uzaktı.

O günlerde bana en fazla Budizm tesir etmiştir. Bilhassa insan tahammülünün hududunu aşan çaresizlik ve ıstırap içinde her insana Budizm cazip görünebilir. Çünkü insanın, bazan yok olmak, en büyük saadet olacağına inandığı anlarda ferdî ebediyete inanmamak her halde büyük bir tesellidir.

Buna mukabil İslamî kültürün camiler, ezanlar, mezarlıklar ve küçük yaşta her akşam ve sabah tekrar ettiğimiz Kur'an'dan parçalar her zaman bana hâkim olmuştur. İnanıyorum ki, her gece kendi dilinde Kur'an'ın başlangıcındaki bir sureyi tekrar eden bir çocuk, ister istemez İslâmiyetin bütün insanlığı içine alan bir ruh ifade ettiği kanaatini içinde taşıyacaktır. İşte o sure[418]:

> Bütün âlemlerin hâkimi olan, Rabbi olan Allah'a hamd olsun. Merhametliler merhametlisi, hesap gününün Rabbi olan sana ibadet eder, senden yardım dileriz. Bize doğru yolu göster, senin nimetine mazhar[419] olanların yolunu göster, gazabını celb etmişlerin[420], doğru yoldan sapmışların değil.

Hıristiyanlığın bu kadar kuvvetli kalmasında kanaatimce, her çocuğun akşam sabah tekrar ettiği meşhur dua kuvvetli bir âmil olmuştur.

Kolej'de bu ilk sene, birbirinden mizaç ve görüş itibarıyla bambaşka olan Miss Fensham ve Dr. Patrick bana fikir ve ruh bakımından en derin tesiri yapmışlardır. Miss Fensham'ın bilhassa İncil derslerinden çok istifade etmişimdir. İngiliz edebiyatının ve sanatının inkişafında, klâsiklerden fazla müessir olan[421] bu eseri, dinî olduğu kadar fikrî cephesinden de bana idrak ettirmişti[422]. Maamâfih, bu kadın, Kolej'in başında olsaydı misyonerlik tarafını idame ettirecekti[423] zannediyorum. Dr. Patrick felsefe hocamızdı, çok geniş ve milletlerarası bir görüşe sahipti. Talim ve terbiyeye, hür ve tenkidî görüşün tekâmül ettirilmesine[424] bilhassa itina ederdi.

Miss Fensham'ın en kudretli tarafı, belki hitabetteki[425] kabiliyeti idi. İnsanlara musiki, sahne ve yazıdan başka belki sözün daha büyük tesiri vardı. Çünkü iyi hatip olmak için sadece sanat sahasında ve fikir itibarıyla bir kültürü olmak, hatta sesinin ve görünüşünün cazip olması dahi yetmez. Halk üzerinde devamlı bir tesir, ancak ve ancak konuşmacının kanaatlerine evvelâ kendisi iman etmiş olması, sonra da bu kanaatleri çırılçıplak ve bütün samimiyetiyle dinleyiciye sokması lâzımdı. Bu kabiliyet Miss Fensham'da çok barizdi[426].

Bir Noel gecesi[427] talebeye yaptığı konuşmayı hiç unutmam. En sade, fakat vazıh[428] bir şekilde Hazret-i İsa'nın doğumunu, insaniyete getirdiği muhabbet ateşini anlatırken herkes ağlıyordu. Benim de gözlerimden yaş boşandı, fakat neden bilir misiniz. Kendimi Süleyman Dede'nin[429] o ezelî şaheserindeki, yani *Mevlid*'indeki "Velâdet" bahsini dinliyor gibi oldum. Âdeta Peygamberimiz'in doğduğu, yani gözlerini dünyaya açtığı andaki günahkârlar için Allah'a yalvardığını görüyor ve işitiyor gibi oldum.

Kolej'in ikinci sınıfına girmiştim. Edebî mevzularda, hatta fikrî bakımdan arkadaşlarıma hocalık edebilecek bir dereceye, evdeki

hususî hocalar sayesinde erişmiştim. Fakat riyaziyede[430] onlardan geri idim. Ahlâk bakımından, bu noktada gerilik belki benim için hayırlı oldu. Çünkü arkadaşlarıma, hatta birçok yaşlılara karşı içimde şimdi çirkin bulduğum bir üstünlük mudillesi[431] vardı.

Aile hayatımın problemleri, bana büyükleri içten anlamama sebep olmuştu. Fakat aynı zamanda fikir ve muhakeme[432] bakımından kendimi onlardan ileri görürdüm. Küçük çocukluk hayatımda kendi yaşımdakilerle münasebette bulunmamış olmam, beni günlük hayatın sade zevklerinden ve gençlikle temastan mahrum etmişti.

O zamanki Kolej'in sıhhatli ve normal talebesi, muhitin sade zevki, üzerimde büyük bir tesir yaptı. İnkişafı geri kalmış çocukluk ve gençlik denilen insiyakler içimde uyandı. Yani bir taraftan vaktinden evvel inkişaf eden fikrî tarafımla boğulup kalan maddî ve tabiî varlığım arasında bir muvazene[433] hasıl oldu. Kendimi sekiz yaşında bir çocuk gibi oynar ve oyunlardan zevk alır gördüm. Daha fazla küçük yaştakilerle oynardım. Ve onlardan sonra da en fazla hocalarımla dostluk ediyordum. Bir tanesi ile ata biner, Üsküdar'ın eski mahallelerini dolaşır dururdum.

Haminne ile Nevres Bacı da arada bir gelir, bana şeker getirirlerdi. Fakat misafir odasında onlarla konuşurken bir gün Bulgar seyis Natço'nun içeri girmesi, benim başı açık onunla konuşmam Bacı'yı o kadar inkisârı hayâle[434] uğrattı ki bir daha mektebe gelmedi.

Arkadaşlarımın arasında, iyi piyano çalan, fakat derslerinde zayıf olan bir Ermeni ile bir de benden bir sınıf yüksekte olan bir Bulgar kızı vardı. Kendi sınıfının tek talebesi olduğu için, iki sene birçok derslerini bizim sınıfımıza gelerek yaptı.

O zaman, Kolej, son sınıf talebesine ayrı bir oda verirdi. Ben de geceleri onun odasında oturur, konuşur, istikbale ait beraber planlar yapardık. Her nasılsa hiç istidadım olmadığı hâlde bir de keman dersi alıyordum. İstikbal için yaptığımız planın başında şu vardı: İkimiz de Paris'e gideceğiz, o doktor olacak, ben, kemana çalışacağım; orada bir oda tutup Paris'in ilim ve sanat muhitinde isim yapacaktık.

Peşa[435] ile dostluğumuz, o zamanlar kafamın mütemadiyen işleyen fırtınalı faaliyetlerinden sonra sâkin bir limana sığınmış olmak hissini verirdi. Hem görünüş hem de mizaç bakımından benim tamamen

zıddım idi. Çıkık yanak kemikleri, içeriye çekilmiş keskin gözleri, maddî ve manevî bakımdan yorulmak bilmeyen bir karakteri vardı. Kendine benzemeyen şahıslarda dostluk, galiba her iki tarafı da dinlendiriyor.

Kolej'deki son sene hafızamda kuvvetli izler bırakan hâdiselerle geçti.

Birincisi, Cenubî Afrika'da[436], İngiliz ve Boer'ler[437] arasında geçmiş olan harpte, hangi tarafın haklı olduğuna dair münazara[438] ekibimizin bir münakaşasıdır. İngiliz tezini tutanlar, beni reis seçmişler ve zaferlerinden emin olan münakaşaya girmişlerdi. Ben de ömrümde ilk defa, inanmadığım bir tezi müdafaa ediyordum. Biz yenildik, benim için bu ömrüm boyunca bir ders olduğundan dolayı çok memnunum. Çünkü, daha evvel de dediğim gibi herhangi bir mevzuu müdafaa eden bir adamın ona inanması muvaffakiyetinin birinci âmilidir.

Aynı sene mektebe Philip Brown[439] geldi. Hocalar ona beni tanıttı. Mektebe sık gelir ve beni de arar, bulur, konuşurdu. Türklere Garb âleminin düşman olduğu sonraki yıllarda bize dost kalan, "Bağdat Demiryolu"[440] adlı o devrin siyasî münasebetlerinin iç yüzünü çok realist ve kudretli bir görüşle tahlil ve tashih eden eserin muharriri odur. O meşhur eser, bu gün dahi ehemmiyetini muhafaza etmektedir.

Ömer Hayyam'ın[441] Fitzgerald'ın[442] emsalsiz tercümesini, daha doğrusu adaptasyonunu[443] o sene okuduk. Bana yıllarca, hatta şimdi dahi fikrimi ve ruhumu dinlendiren bir liman olmuştur.

Kolej hayatı beni o kadar sarmıştı ki aile muhitindeki o günkü mutlakiyetin[444] bütün arkadaş ve vatandaşların haremine nüfuz eden[445], insanları hareketlerinde tereddüde sevkeden havayı unutmuş gibiyim. Bundan dolayı, Kolej'in idare müdürü Miss Prime, o günlerde Boğaz'a gelen bir Amerikan yatını ziyarete götürmeyi teklif ettiği zaman, düşünmeden kabul ettim ve gittim.

Mott Ailesi'nin yanında tatlı bir gün geçirdikten sonra, akşama doğru yatın yanında beklettiğimiz kayığımıza bindik. Vapurdan biraz uzaklaşır uzaklaşmaz, arkadan gelen bir kayıktan, "kanun namına" durması için sert bir ses bizim kayıkçıya bağırdı.

Ben vaziyeti derhal sezdim. Her halde ecnebi vapurunu bir Türk kızının ziyaret edeceğini birisi jurnal etmişti. Hayalimde polislerin beni karakola sürüklediklerini ve sıkı bir sorguya çektiklerini görüyordum. Bunun Miss Prime, yani Amerikalı önünde yapılması ihtimali, sadece şahsî değil, aynı zamanda millî izzet-i nefsimi[446] de yaralıyordu. Bu vaziyetten mutlak kurtulmak, Abdülhamid'in polisinin eline geçmeden mutlak Kolej'e gitmek lâzımdı. Bunu her ne pahasına olursa olsun yapmayı aklıma koymuştum.

O zaman insanın ânî bir karar alabilmesi ve asabına mutlak surette hâkim olabilmesinin böyle dakikalarda ne kadar büyük rol oynadığını idrak ettim. Maamâfih, günlük hayatında karar almayan sıkılgan Halide'nin o günkü vaziyetine ben kendim de şaştım. Kayıkçının kulağına eğildim, polis kayığa erişemeden bizi Üsküdar'a çıkarabilirse, onu polisin elinden kurtarmak çaresini bulabileceğimi söyledim. Bizim kayığı tek adam, polisinkini ise iki adam çekmesine rağmen, bizimki küreklere bir yarış sürati verdi.

Père[447] Hyacinthe'in samimiyeti ve hatip olarak kudreti bir hayli kişiyi sürüklemiş bulunuyordu. Papalık, Sultan Hamid'e müracaat ederek bu adamın Türkiye'de umumî yerlerde konuşmasını men eden bir irade elde etmişti. O, sade Kolej'deki misafirliği esnasında talebeye konuşmalar yaptı.

Père Hyacinthe, kısa, şişman, beyaz kıvırcık saçlı bir adamdı. İnsan onun kürsüden büyük bir tesir yapabileceğini tahmin etmezdi. Fakat konuşmaya başlar başlamaz mantık, sanat ve imanın bir zaferi olan hitabesi unutulmayan hatıralarımın arasındadır. Evet, şimdi toprakla kapanmış olan boğazından gelen o sesi zaman zaman hatırlarım.

O yıl, Swami Vivicananda adlı meşhur bir Brahman[448] da Kolej'e misafir oldu. O da dinleyicileri ipnotize ettiği[449] söylenen kudreti ile bir nutuk verdi. Maamâfih o sadece insanın hislerine hitap ettiği için, Fransız papazı kadar üstümde tesir yapmadı. İnce, uzun, zayıf elleri kendilerine mahsus bir ifade ile mütemadiyen hareket eden, Asya'nın sesini, mistik cazibesini temsil eden bir hatipti.

1900 senesinin sonundaki yazlık vakans[450] esnasında diğer derslerime nazaran zayıf olduğum riyaziyeyi kuvvetlendirmek için hususî ders almak istediğimi babama söyledim. Babam, birkaç gün sonra Salih Zeki Bey'in[451] bana ders vermeye razı olduğunu bildirdi. Bu, bende hem büyük bir tecessüs hem de korku uyandırdı. Çünkü ta küçük yaşlarımdan beri onun riyaziyede bir dâhi olduğunun söylentilerini işitir dururdum. O esnada Beyoğlu'ndaki rasathanenin müdürü, aynı zamanda da iki büyük mektebin hocası bulunuyordu.

Salih Zeki Hoca'nın Rıza Tevfik Hoca'dan fikir itibarıyla bambaşka tarafları vardı. Rıza Tevfik Hoca edebiyat ve sanat unsurlarının mistik taraflarına temayül eden bir zihniyet taşırdı. Şiirde de keyfiyet itibarıyla dâhi derecesine yükselmiş bir kudreti vardı. Mistik olmayan felsefe görüşünde tamamen H. Spencer'e saplanmış kalmıştı.

Salih Zeki Hoca'nın ilim ve felsefe mevzularında ifade ettiği çetin ve daimî alâkası, daha fazla müspet ilimlere[452] saplanmıştı. Bu devirde en fazla Auguste Comte[453] ile meşgul oluyordu. Ona göre, hakikî insan dünyasının realitesini yalnız ilim adamları anlamış ve onların sayesinde insanlar vahşetten kurtulmuştu. Fikir sahasına girmeyen herhangi görüşle alay ederdi. Ona göre sadece bir milletin değil, bütün insaniyetin tek yüksek sınıfı, tek insanları sevk ve idare edebilecek sınıf âlimlerdi. Buna rağmen kendisi siyasetle hiç alâkadar olmamıştır.

Tabiîdir ki, o bana, Rıza Tevfik Hoca'dan daha fazla ve yeni bir dünya görüşü açmıştı. Halbuki ben, o günlerde fikir itibarıyla daha fazla mistik ve ruhî tesirlere tâbi idim. Salih Zeki Hoca benim tabiî temayülümün ifratının[454] önüne geçti ve fikrî tekâmülümü[455] ayarladı.

Salih Zeki Hoca ele aldığı herhangi bir muğlak mevzuu çok sade, fakat göz kamaştıran bir vuzuhla[456] tahlil ederdi. Bu, bir taraftan, yeni bir istikamette kafamın inkişafına yardım etti, olanca gayreti ile beni müspet ilim anlayışına sevk etti. Aynı zamanda Kolej'de başlayan genç ve serbest temayülün de önüne bir set çekti. Kendi yaşımla mütenasip olmayan bir görüşle kâinatın maddî realitelerini idrake kafam patlayacak kadar, ağrıyıncaya kadar çalışırdım. O devirden sonra artık bir taraftan şahsî hayatımın getirdiği, bazan faciaya kaçan buhranlar, bir taraftan da memleketimin bir türlü sonu gelmeyen ıstırablı

meseleleri beni bir türlü kurtulamadığım akıntının içine sürükledi gitti. Yıllar yılı gençliğimin tabiî olan insiyaklerini boğdum durdum. Fakat yine de içimde gençlik, daha doğrusu çocukluk, daima yaşadı. Esasen büyük veya küçük her sanatkârın, hatta kendini tüketmemiş olan fikir adamlarının bu hâkim bir vasfıdır.

Vakans sona erip de Kolej'e döndükten sonra, Salih Zeki Hoca her hafta daima ilmî mevzulara dayanan, bazan da bir üniversite dersini hatırlatan uzun mektuplar yazardı. Senenin sonlarına doğru, benimle evlenmek için bir teklif yaptığı zaman, düşünmeden kabul ettim. Babam, bilhassa yaş farkımızdan dolayı itiraz etmişti. Aynı zamanda birinci hanımından tamamen ayrılmış ve o hanımın evlenmek üzere olduğunu söyleyince o da benim ısrarımla muvafakat etti.

Burada Kolej'in son sınıfında psikolojik bakımdan bir küçük hâdiseye işaret edeceğim.

O sene, çok içine çekilmiş, daima boş vakti kütüphanede geçen ağır bir talebe vaziyetini almıştım. Sınıf arkadaşlarım, diploma gününden biraz evvel bir toplantı yaptılar. Hangimizin en evvel istikbâlde evleneceği meselesini konuştular.

Sınıfta sekiz kişi idik. Aramızdaki İngiliz arkadaşların en evvel evleneceği, Halide Edib'in de hiç evlenemeyeceği kanaatine vardılar. Halbuki ben, bir ay evvel, hatta tarihini dahi tesbit ederek mektepten çıkar çıkmaz Salih Zeki Hoca ile evlenmeye karar vermiştim bile. Bu, hayatın daha evvel tahmin edilmeyen hâdiselerle karşılaşabileceğini düşünmeden, hiçbir insan hakkında kat'î bir hüküm vermemek lâzım geldiğini gösteren bir vakıadır[457].

406. Gelişmesine.

407. Tekdüze.

408. Eğilimler.

409. İçgüdü.

410. Bağlı.

411. Gazali (Tam adı, Ebu Hamid et-tûsi el-Gazali) (1058 – 111), İslam filozofu.

412. Kuran ve hadislerle çözümlenemeyen sorunlarda İslam bilginlerinin görüşü.

413. Topluluk, grup, camia.

414. Evre.

415. Üzerdi.

416. Bağnaz.

417. İyilik.

418. Fatiha suresi (Yazarın meali).

419. İyi bir şeye ermek.

420. Kendine çekmişlerin.

421. Etkili olan.

422. Kavratmıştı.

423. Sürdürecek.

424. Geliştirilmesine.

425. Etkili söz söyleme sanatı.

426. Belirgindi.

427. Hıristiyanların Hazreti İsa'nın doğum günü olarak kabul ettikleri 24 Aralık'ı 25 Aralık'a bağlayan gece.

428. Açık.

429. Süleyman Çelebi (1351 – 1422). İlk Türkçe mevlidi yazan Osmanlı şair.

430. Matematikte.

431. Doğru yoldan sapıtışı.

432. Düşünme.

433. Denge.

434. Hayal kırıklığına.

435. Kalçeff Peşa, yazarın Kolej'deki Bulgar arkadaşıdır.

436. Güney Afrika.

437. Güney Afrika'daki Hollandalı koloniciler. 11 Kasım 1899 – 13 Mayıs 1902, İngilizlerle yaptıkları savaş Vereeniging Antlaşması'yla son bulmuştur.

438. Bir konu üzerinde, belli kural ve yöntemlere uyularak yapılan tartışma.

439. Philip Marshall Brown (1875 – ?), ABD'li eğitimci ve diplomat. Bir dönem İstanbul'daki ABD Büyükelçiliği'nde ikinci sekreter olarak çalıştı. Tarihçi. *Foreigners in Turkey* (Türkiye'de Yabancılar) adlı eseri 1914'te Princeton Üniversitesi tarafından basılmıştır.

440. E. M. Earle, *Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railway*; New York, Macmillan Company, 1923.

441. Ömer Hayyam (1044 – 1123), İranlı şair, astronom, matematik bilgini.

442. Edward Fitzgerald J. (1809 – 1883), İngiliz yazar. Özellikle Ömer Hayyam'ın rubailerinden yaptığı serbest ve şairane uyarlamalarıyla tanınır.

443. Bir eseri çevrildiği dilin, konuşulduğu toplumun yaşayışına, inançlarına uyarlama.

444. Saltçılığın.

445. İçine işleyen.

446. Ulusal onurumu.

447. (Fr.) Peder.

448. Hint rahibi.

449. (Fr.) *hypnotisme* (Yun.): Sözle, bakışla, telkin yoluyla sağlanan bir çeşit uyku durumu.

450. (Fr.) *vacance*: Tatil.

451. Salih Zeki (1864 – 1921), Önemli bilim adamlarımızdan biri. Matematikçi.

452. Pozitif bilimlere.

453. Auguste Comte (1798 – 1857), Fransız sosyolog, matematikçi ve filozoftur. Eserlerinden birkaçı; *Pozitif Felsefe Kursları,* İslamiyet ve Pozitivizm, *Pozitif Anlayış Üzerine Konuşmalar*, *Pozitif Siyaset Sistemi...*

454. Doğal eğilimimin aşırılığı.

455. Fikirsel gelişimimi.

456. Açıklıkla.

457. Olgudur.

6

Evlilik hayatı

Evlilik hayatımı imkân dairesinde kısa keseceğim. Babam, Sultantepesi'ndeki evin bir dairesini bize vermişti. Burada Salih Zeki'nin birinci eşinden olan bir oğlu[458] da bizim yanımızda idi. Bu çocuğu evvel de tanımıştım, fakat bu vaziyette beni çok alâkadar etti. Çünkü kısmen bizde, kısmen de annesi ile üvey babasının yaşadığı Kadıköy'deki bir evde kalıyordu.

Çocukların hayatlarının iki eve ayrılması, onların hayatlarının tabiî olarak, onlara iki ayrı muhitin havasına intibak etmek[459] mecburiyetini yükletir. Bunun nasıl bir iç istikrarsızlığına[460] sebep olduğunu tecrübe etmiş olduğum için, ona karşı içimde hem acımak ve hem de mesuliyet hissi vardı. Maamâfih bizim evde çok mesuttu. Galiba bizde kalmayı tercih ederdi. Çok neşeli ve daima oyun seven bir çocuk olduğu için, kardeşlerimle akşama kadar oynardı. Hatta ben de zaman zaman bu oyunlara katılırdım. Maamâfih, ona karşı bir analık vazifem olduğunu da hissederdim. İşte bundan dolayı yaramazlığı, taşkınlığı ahlâk kaidesini aşar aşmaz, tıpkı küçük kardeşlerime yaptığım gibi, onun da yakasına sarılırdım.

Tahsili meselesinde de babam ve ben çok alâkadar olduk. Daima toprakla, tabiatle meşgul olması onda bir jeolog olma kabiliyetini sezdiriyordu. Hakikat hâlde bu günün Türk jeologlarının başında gelen bir mevkii vardır.

Daha sonraları Galatasaray'da iken bazan ben onun üniformasını giyer, o da benim esvaplarımı giyerek dolaşır dururduk. Bir zaman sonra yazılarımı da ona dikte etmeye başlamıştım.

Ev kadını rolünü çok ciddiyetle ele almıştım. Aynı zamanda fikrî çalışmalarım ve yazılarım da devam ediyordu. Salih Zeki Bey'in *Kamus-u Riyaziyat*[461] (adlı) eserinin içindeki büyük riyaziyeci ve

filozofların hayatını muhtelif eserlerden toplayan ve hazırlayan bir asistan veyahut kâtip vazifesini görüyordum.

Akşamları babamla Salih Zeki Bey'e, Conan Doyle'un[462] hikâyelerini okumak bir vazife hâlini almıştı. Bu, benim için faydalı oldu. Çünkü herhangi İngilizce eseri ele alıp, tabiî bir surette Türkçe olarak okumak yolunda beni bu akşamlar yetiştirdi.

İşittiğime göre Sherlock Holmes[463], Abdülhamid'i de o devirde çok alâkadar edermiş. Ve Esvapçıbaşı İsmet Bey[464] her akşam bir paravananın arkasından sabaha kadar bu eserlerin tercümesini okurmuş. Fakat Saray'da yapılmış olan bu tercümeler[465] neşredilmiş değildir. Ben de Sherlock Holmes ile epeyce alâkadar oldum. Hikâyelerinden karakter ve hâdiseler geceleri rüyalarıma girer dururdu.

İki sene müddetle tek derdim ana olamamaktı. Yirmiden evvel bünyemin ana olmaya müsait olmadığını söyledikleri zaman, iki yıl ayları ve günleri saydım, durdum. Garip olarak bazı kadınlar için ana olamamak, bazıları için de ana olmak saadetini geçen hiçbir şey yoktur.

Ben kendim, o iki yıl, daha fazla Fransız Edebiyatı ile meşgul oluyordum. Fransız dilinin güzelliği, edebiyat şekillerinin kusursuzluğu beni teshir ediyordu. Maamâfih çok geçmeden şeklinden ve üslûbundan[466], Fransız ruhunun güzelliğine karşı iptilâsından[467] ziyade, bu milletin fikir hürriyeti ve fikir namusu üzerinde duran tarafları beni yakaladı.

Daudet'yi[468] her zaman sevimli bulur, eserlerinin rikkat ve hararetini bilhassa çok severdim. Bununla beraber, Fransız Edebiyatında bu devirde, fikrime en çok tesir yapan Zola[469] olmuştur. İlk önce uzun eserlerini sıra ile ve dikkatle okurken biraz yadırgamış ve sevimsiz bulmuştum. Fakat bir defa üslûbunun ağırlığını, hayat tablolarının birbirine karışan acayipliğini, hatta âdeta mide bulandıran çirkin ve hayvanî insiyakların üzerinde durmasını biraz hazmettikten sonra, onların arkasındaki Zola' nın kendisini yavaş yavaş anlamaya başladım. Zaman zaman bu karışık tarihlerin arkasında, hakikatte

yaşayan insan örnekleri görürdünüz. Çirkin ve karışık tarafların ise bir zaman sonra Zola'nın şahsî idealizminden doğduğunu idrake başladım. İnsanların zaaf kötülüklerinin bazan iğrenç tablolarla teşhiri âdeta bu nev'i örneklere manevî bir ceza tayinine benziyordu.

Bütün bu taraflarım yavaş yavaş söndü. Zola, ruhumun kudretli bir mürebbisi[470] olarak kaldı. Alelâde bir ferdin ağzını kapadığımız zaman nasıl nefes almak için çırpınırsa, Zola da hakikat telâkki ettiği her şeyi olduğu gibi ifade etmek için aynı surette çırpınmıştır. Bu sahada mutlak bir fikir namusu ile ömrünün sonuna kadar bu ihtirasla çalışmış olan bir muharrir tanımadım ve tanıyacağımı da zannetmiyorum. İnsanlık seviyesini çok yüksek tutmuş, fakat insanın herhangi zaafına da taviz[471] kabul etmeyen bir şekilde vurmuştu.

İnsanların rezaletlerini teşhir ederken, cinsî zaaflarını büyük bir mübalâğa ile göstermiş olması hoşa gitmeyen bir tarafıdır. İnsanların ve insanlığın bin türlü zaafı varken, Zola'nın neden en fazla cinsî tarafında bu kadar ısrarla karar kıldığını anlamış değilim. Maamâfih, kendisi de bu mübalâğasında biraz ileri gitmiş olduğunu son yazılarında ihsas eder. Bununla beraber, Zola cinsî sapıklığın insanın en büyük zaafı olduğuna daima inanmış olsa gerek. Zannediyorum ki normal ve ölçülü vaziyet almayan insanın hayvaniyetten yukarı çıkamayacağına kanaat getirmiştir.

Son zamanlarda Zola'nın, dünya edebiyatında tekrar, âdeta klâsik telâkki edilen ve en fazla okunan muharrirlerinden biri olması, bütün dünyaya hâkim görünen ahlâk düşüklüklerine karşı bir aksülâmel hasıl olması ihtimalini hatıra getiriyor.

Zola'yı okurken ben, Hazret-i İsa'nın mabetten faizcileri kovduğunu gösteren meşhur bir tabloyu hatırlarım. O tabloda Hazret-i İsa'nın gözlerindeki kutsî[472] dehşet bana aynı zamanda Pasteur'ü[473] de düşündürür. Eğer Pasteur korkunç hastalıkların âmili olan mikropların, insanların arasına daldığını görse, o da maddî bakımdan aynı dehşet ve aciz[474] içinde nasıl bir tehlike karşısında olduklarını insanlara söylerdi.

Maalesef bu Pasteur devri, benim ruhî tesellim ve dayanağım olan mistik tarafımı bir zaman için öldürdü. Fakat bu gün inanıyorum ki Zola aramızda olsa insaniyeti saran ıstırap, huzursuzluk, istikbal

yolunu kaybettiren kararsızlığa göre, o dahi bu günün büyük ve samimî âlimleri gibi, insanlara manevî kıymetlere dört elle sarılmalarını tavsiye ederdi.

Zola'ya o kadar genç yaşta içten dalmak, insaniyeti onun gözleri ile görmek, hayli uzun süren bir uykusuzluk nöbeti yaptı. Bir zaman için, Sultantepesi'nde her zaman bana büyük bir zevk veren yeşillikler, Boğaziçi sularının o tarife sığmayan eda ile akışı, gecelerin koyu mavi göklerinde birer altın damlası gibi yıldızların ışıltısı, hep rengini kaybetmiş, hiç değişmeyen koyu kurşunî ağır bir yüzün rengi içinde kalmıştır.

Epeyce zaman yatakta kaldım, âdeta ölüm mukaddermiş[475] gibi sönüp gidiyordum. Maamâfih 1903'de ana olacağımı hissettiğim zaman bütün bunlardan uzaklaştım ve yavaş yavaş sıhhate kavuştum. Oğlum Ayetullah o sene meydana geldi, on altı ay sonra da ikinci oğlum Zeki Hikmetullah'a kavuştum.

Bu devre ait tecrübe ve hislerimin üzerinde duracak değilim. Bunlar, ben yaşta ve başta her ananın geçirdiği tatlı ve acı tecrübelerdir. Birincinin adını garip bir rüyanın tesiri ile koymuştum. İkinci doğduğu zaman Japon – Rus muharebesinde Amiral Togo'nun zaferi memleketimizde bütün muhayyileleri o kadar harekete geçirmişti ki mahallemizde doğan diğer erkek çocuklar gibi o da Togo diye çağırıldı durdu.

Zeki, elli günlük iken biz Beyoğlu Caddesi'ndeki Rasathane'nin üst katındaki müdür dairesine taşındık. Yazları umumiyetle Burgaz Adası'na gidiyorduk.

Rasathane günlerinden bir gün, belki Sultantepesi'ndeki sakin muhitindekinden fazla, kendi içime çekilmiş bir hayat sürdüm. Çocuklarımla ve evimle meşgul olmadığım zamanlar, dairenin arkasında, arka taraflardaki evlere bakan küçük bir odaya çekilirdim. İki arkadaşımdan biri yazı masası, öteki ise piyano idi.

Bu dar hücrede Zola'dan, Shakespeare'e döndüm. Shakespeare İngilizcesinin çok azgın bir ahengi vardı; daha fazla Anglo Sakson ruhunun kudretini ve sadeliğini ifade eder. Ben de Shakespeare'i tercüme edenler bilhassa his ve manzaralarda Türkçenin kendi

menbaından[476] gelen kelimeleri kullanmaları yerinde olur zannediyorum. Böyle sade bir Türkçeye Shakespeare'i tercüme etmek o zamanın münevverlerinin affedemeyecekleri bir cüretti. Fakat tercümesine başladığım *Hamlet*'i bastırmaya niyetim olmadığı için, kendi zevkime göre yazıyordum. Shakespeare'in psikolojik ve felsefî düşünceleri dahi, o zamana kadar pek de görülmemiş olan tâbirlerle ifade ettiği göze çarpıyor. Bana da Türkçede aynı şey yapılır gibi geldi.

Salih Zeki Bey, *Hamlet*'in Fransızcasını okumuş, aslında muazzam kudret ve sanatla değil, eserin fikrî tarafıyla âlakadar olmuştur. Ondan dolayı benim tercümem onda büyük bir şevk uyandırdı. Masasının üzerinde duran tercümelerdeki Türk dilinin yüksek edebiyatında pek kullanılmayan tâbirleri daima kırmızı bir kalemle, çizer, yerine tumturaklı[477], izafetli[478] tâbirleri koyardım. Maamâfih ben, Shakespeare'in sonelerini[479] tercümeye başlayınca onun da bu husustaki titizliği sendelendi, çünkü o da lirik ifadesinin dürüst bir edebî Türkçe ile ifadesi mümkün olmadığını anladı.

O zamandan beri Shakespeare'in tercüme ve tahlili sahasında çok uzak kaldığım devirler oldu. Fakat onu 1906'da en iyi anladığımı sanıyorum.

Sanatta herhangi dâhiden fazla, şahsiyetten uzak kalmış olan Shakespeare, bana şu hakikati öğretti: Erkek ve kadın, sanatta ve kültür şekillerinde umumiyetle birbirlerinden başka hususiyetler göstermişlerdir. Maamâfih, deha denilen şey ve hatta muhitin üstünde anlaşılmayan bir kabiliyet bazan bir erkek dâhi, kadın ruhunu, kadınların ifade edemeyeceği bir derinlikle ifade ettiği gibi, kadın dâhi de sanatta bir erkek ruhunu bazan erkekten fazla anlıyor. Deha cinse göre değil, dâhinin ruhunun hususiyetine göre eser yaratıyor.

Meselâ, Süleyman Dede'nin *Mevlid*'i ile Hazret-i İsa'ya atfedilen İncil'in bazı pasajlarında ancak bir kadının duyabileceği muhabbet ve rikkat görülür. Buna mukabil Shakespeare, ifadesinde az istisna ile daima erkek kalmıştır.

O sene ilkbaharda Sultantepesi'ne geçtik ve yazı orada geçirdik. On beş yaşında olan Nilüfer, merhum Mehmed Baha Pars'la evlendi,

fakat o senenin acı bir vak'ası vardır. O da Mahmure ablaya aittir.

Ali Şamil Paşa'nın yeğeni Abdürrezzak Bey, İstanbul Şehremini[480] Rıdvan Paşa'nın[481] uşağı Ahmed Ağa'yı evine çağırmış, sokak tamir edilinceye kadar Ahmed Ağa'yı evinde hapsedeceğini söylemişti. Bunu haber alan Rıdvan Paşa, Abdülhamid'e şikâyet etmiş, Abdülhamid de barışmalarını, meseleyi kapamalarını emretmiş.

Abdürrezzak Bey, Ahmed Ağa'yı salıvermemiş, Rıdvan Paşa da yol amelelerini ellerinde kazma kürek Ahmed Ağa'yı kurtarmak için göndermiş. İki taraf çatışmışlar, bazıları yaralanmış. Fakat biraz sonra sükûnet teessüs etmiş, herkes bunun çok sürmeyeceğini hissetmiş.

Bir akşam babam Saray'dan mutadan[482] evvel, yüzü büyük bir keder içinde döndü. Rıdvan Paşa'nın, Ali Şamil Paşa'nın evinden uzak olmayan bir yerde öldürülmüş olduğunu söyledi. Katiller, Üsküdar Kumandanı olan Ali Şamil Paşa'ya getirilmiş, bir gece hapsedilmiş, fakat Abdürrezzak'ın müdahalesi ile sabahleyin serbest bırakılmışlardı. Bu, tabiî Sultan Hamid'in huzurunu kaçırmış ve o gece Ali Şamil Paşa başta, bütün Bedirhanîleri yakalamışlar, Ali Şamil'in eline zincir vurularak o gece Trablusgarp'a sürmüşlerdi.

Ali Şamil Paşa'nın konağının yanında Mahmure ablanın oturduğu ev de abluka[483] edilmişti. Kapısında daima bir polis bekliyor ve kimseyi içeri sokmuyordu. Bütün ömründe eczacılığından başka bir şeyle meşgul olmayan zavallı enişte de aynı vapurda, elleri zincirler içinde nefyedilmişti[484]. Hulâsa, on iki yaşında çocuklar da dahil, İstanbul'da tek erkek Bedirhanî kalmamıştı. Bunların bir çoğu meseleden haberdar bile değildiler. Zavallı Ali Şamil Paşa bu kavgayı tasvip etmemiş[485], fakat bir taraftan ailesinin tesiri, bir taraftan da bir nev'î irsî derebeylik gururu ile başını belâya sokmuştu. Bundan sonra tabiî hiçbirimiz Mahmure ablanın evine gidemiyorduk. Haydarpaşa'dan kalkan tren onun evinin bulunduğu yüksek sırtın önünden geçerdi. Herhangimiz oradan geçsek, kalkar onu görmek ümidiyle gözlerimiz bu evin penceresine saplanırdı. Bu günlerde Ali Şamil Paşa'nın bizim eve sık gelmesi dolayısıyla babamın da sürüleceği söyleyip duruyordu. Çünkü, aylığını hak etmek veya yeniden Sultan Hamid'e sokulup bir şeyi elde etmek için önüne geleni jurnal eden bir hafiye ordusu vardı. O hafiye sistemi maalesef memleketimizde bir

türlü temizlenemeyen bir salgın hâlini aldı. Abdülhamid'den sonra dahi her rejimde hür fikirli vatandaşlar bu hafiyelik yüzünden rahat yüzü görmediler.

Mahmure abla o zaman en büyüğü dokuz yaşında, en küçüğü on bir aylık dört çocuğu olduğu gibi, beşincisine de gebe idi. Oradan geçerken hiçbir zaman trenden onu görmek nasip olmadı. Yalnız bir defa baş örtüsünü balkonda asılı gördüm ve sabaha kadar uyuyamadım.

Bu günlerde babam da büyük bir ıstırap içinde idi. Mahmure abla kurtulduktan sonra demiş ki: "Bir gün beybabayı trende görünce polis yasağını unuttum, gözleri bizim pencerede ayakta duruyordu. Balkona koştum, ellerimi salladım. Birdenbire ellerini yüzüne kapadı, ağlamaya başladı."

Evet, eve geldikten sonra babam, annemin öldüğü akşamki gibi ağladı, ağladı. Saray'da bütün tanıdıklara müracaat ediyor eniştemi kurtarmak için çabalayıp duruyordu.

Sultantepesi'nde başka bir evde Teyze ile beraber oturan Haminne de mutlak Mahmure ablayı görmeye gideceğini, polislere yalvarıp, hiç olmazsa kapıdan konuşmak için izin alacağını söylüyordu.

Bir gün, tek atlı bir arabanın içinde siyah çarşafı ile geçerken manalı bir şekilde bana elini salladı. Derhal Abla'ya gittiğini anladım. O akşam gelmeyince fena halde korkmuştum, fakat ertesi gün ağlayarak ve gülerek çıktı geldi. O gece Mahmure ablada kalmıştı.

Anlattığına göre arabasını uzakta bırakmış, eve gitmiş ve bir polisle karşılaşmışlar. Anlaşılan umumiyetle iki polisin beklediği bu kapıda tesadüfen bir tek polis bulunuyordu. O güzel, temiz, karışık yüz, o dişsiz, pembe dudaklar, o yalnız beş vakit namazını kılan değil, içi de temiz olan bu ihtiyar kadın telâşsız sesiyle polise yalvarmış:

— Yukarıdaki evde torunum var evlât. Benden başka kimsesi yok. Dört çocuk, beşincisi de hemen hemen doğacak. Yanında tek adam yok; senin de çoluğun çocuğun yok mu? Merhamet et evlâdım," demiş.

Anlaşılan polisin üzerinde bu çok tesir yapmış. Etrafı gözleri ile tetkikten sonra:

— Gir içeri nine. Ama yarın öteki arkadaşlar gelmeden ben gelir seni erkenden çıkarırım. Fakat sakın hızlı konuşmayın haa. Haber alırlarsa beni de sürgün ederler," demiş.

Haminne bu vak'ayı anlatırken dedi ki:

— En çok korktuğum şey, Mahmure'nin benim polisle konuştuğumu görmesidir. Çünkü mutlak aksilenirdi. Beni görünce ilk sözü, niye polise o kadar yalvarıyorsun, oldu. Ama ikimiz de birbirimize sarılarak ağlaştık.

Abla'nın doğurmasına üç ay kalmıştı. Daha evvel çıkarılmazsa yardımsız, ilâçsız ve kimsesiz kendi kendine kalacaktı. Bunu düşünürken Mahmure ablayı her gece rüyamda görürdüm. Kimsesiz ve dört çocuk arasında doğum ağrısını yapayalnız geçiriyor gibi tahayyül ettiğim zamanlar, içim sızlar dururdu.

Fevkalâde bir mahkeme kararıyla enişteyi Trablusgarp'dan Kudüs'e gönderdiler. Fakat Ali Şamil Paşa ölünceye kadar ailesiyle Trablusgarp'da kaldı.

Mahmure abla çocuğunu bizim yanımızda doğurdu, biraz sonra Kudüs'e kocasının yanına gitti.

Bütün bu sıkıntılar sonraları da zaman zaman gelen ve uzun süren bir uykusuzluk hastalığı yaptı. Beni, sıcak bir yere, bilhassa Beyrut'a hava tebdiline göndermeye karar vermişlerdi. Fakat İstanbul'dan ayrılmak için resmî izin bir türlü çıkarılamadı.

Nihayet Burgaz'da bir ev tuttuk, gittik. Ev, eski biçim geniş sofalı, mor salkımlı, bahçesi gül, hanımeli kaplı bir yerdi. Orada hayat benim için tamamen değişti. Âdeta Beşiktaş'daki evde yaşıyor gibi olurdum. Dik bir sırtın üstünde idi. Önü denize kadar çamlık, aşağısı kumluk, pencerelerinin önünden mavi denize bakar dururdum.

Oraya hasta gittim orada yalnız maddî değil, manevî muvazenemi[486] de buldum. Hilkatin insanlara tabiat sayesinde verdiği güzellik ve günlük hazlar içerisinde yaşadım. Sabahleyin çocuklar dadıları ile ben de ahçıyı da alarak eşeklere binip tepedeki çamlığa çıkıyor, akşama kadar orada yiyor, içiyor, yaşıyordum.

Reşe, büyük oğlumun dadısı idi. Artık şık bir Habeş güzeli olmuştu. Yüzünü daima örttüğü için sokakta dikkati celbeder, erkekleri peşine düşürürdü. Küçük oğlumun dadısı Adalı bir Rum kızı

idi. Artık bütün gün bir hamakta yatıyordum, denizin tuzlu harareti, çamların tatlı korkusu beni afiyete[487] kavuşturmuştu.

Bu günlerde etrafımızda birçok dost ve ahbap hasıl olmuştu. Benim de içimde Shakespeare merakımın yanında bir de sırf uyuyabilmek için okuduğum Nâimâ[488] ile başlayan vakayi'namelere[489] şiddetli bir alâka uyanmıştı.

Bizim edebiyatımızda hakikî dâhiler hiç şüphe yok ki üslûplarının demir leblebi gibi çetin olmasına rağmen, bu vakayi'namelerdir. O hamakta bu vakayi'namelerin içindeki fertleri ve kalabalığın inanılmayacak bir realizmi ile canlandığını hissediyorum.

İşte kendi içine bu kadar kapanmış olmamdan dolayı gerek Makedonya'daki siyasî depremlerden, gerekse yeni bir rejim hazırlayan hareketlerden haberdar değilim diyebilirim. Bu 1907 senesine tesadüf eder. 1908'de tekrar Burgaz'a gittiğim zaman 24 Temmuz'da ilân edilen Meşrutiyet hemen hepimizde az çok sâkin bir havaya düşen ve beklenilmeyen bir yıldırım tesiri yaptı.

458. Ahmed Malik (Sayar) (1892 – 1965), Türk jeolog.

459. Uymak.

460. Dengesizliğine.

461. On iki ciltten oluşan eserin ilk iki cildi 1315/1897 tarihinde İstanbul'da Karabet Matbaası'nda basılmıştır. "Elif" harfindeki maddeleri kapsayan 400 sayfa metin ve açıklamalardan oluşan eserin ilk cildinin geliri, Darüşşafaka Cemiyeti'ne bağışlanmıştır. Yazarın el yazısıyla olan diğer ciltler İ.Ü. Kütüphanesi, T.Y.908 – 919'da kayıtlıdır.

462. Sir Artur Conan Doyle (1859 – 1930), İngiliz yazar. İlk eserleri tarihî romanlar olup, sonraları yazdığı polisiye türündeki eserleriyle tanınmıştır. Ayrıca Boer Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili eserleri vardır.

463. Conan Doyle'un polisiye romanlarının başkahramanı Holmes, özel hafiyedir.

464. Esvapçıbaşı İsmet Bey (1843-1906), II. Abdülhamid zamanında tanınmış Saray adamlarındandır. II. Abdülhamid'in süt kardeşi ve Fehim Paşa'nın da babasıdır.

465. Burada adı geçen çeviriler İ.Ü. Kütüphanesi, T.Y.7421 – 8824 arasında kayıtlıdır.

466. Sanatçının görüş, duyuş, anlayış ve anlatışındaki özelliği veya bir türün, bir çağın kendine özgü anlatış biçimi, tarz, stil.

467. Düşkünlüğünden.

468. Alphonse Daudet (1850 – 1897), Fransız yazar. Eserlerinden bazıları: *Taraskonlu Tartaren*, *Değirmenimden Mektuplar*, *Bir Edebiyatçının Hatıraları*, Jack...

469. Émile Zola (1840 – 1902), Fransız romancı. Eserlerinden bazıları: *Thêrèse Raquin, Meyhane, Nana, Germinal, Toprak, Hayvanlaşan İnsan...*

470. Eğitimcisi.

471. Ödün.

472. Kutsal.

473. Louis Pasteur (1822 – 1895), Fransız kimyacı ve biyoloji bilgini, mikrobiyolojinin kurucusu.

474. Gücü bir işe yetmez olanın durumu.

475. Yazgıda var olan.

476. Kaynağından.

477. Anlama bir şey katmayan, bir anlam bildirmeyen ama kulağa hoş gelen, gösterişli.

478. Bağıntılı.

479. (Fr.) *sonnet*: İki dörtlü ve iki üçlüden oluşan, on dört dizeli bir Batı şiir türü.

480. Belediye başkanı.

481. İsmail Rıdvan Paşa (1855-1906), II. Abdülhamid zamanında on beş sene İstanbul Şehreminliğinde bulunmuş bir vezirdir.

482. Alışılmıştan.

483. Bir yerin dışarıyla olan her türlü bağlantısını, kuvvet kullanarak kesme, kuşatma.

484. Sürgüne gönderilmişti.

485. Uygun bulmamış.

486. Dengemi.

487. Sağlığa.

488. Naima, (asıl adı Mustafa Naim) (1655-1716), 1591-1659 arasındaki döneme ilişkin Osmanlı tarihiyle tanınır. *Naima Tarihi* olarak bilinen *Ravzatü'l-Hüseyn Fi Hülasatı Ahbar'il-Hâfikeyn* adlı eserini Amcazade Hüseyin Paşa'ya sunmuştur.

489. Günlük vaka ve hadiselerin kayıtlı bulundukları eser.

7

Meşrutiyet ilânı

Meşrutiyet ilân edildiği gün, mor salkımlı evin Burgaz'daki geniş sofasında, bizde misafir olan Peyker (hala) ve eşi Hamdi Efendi ile oturuyorduk. Oğulları zabit çıktıktan sonra Genç Türk[490] hareketine karışmış, memleket haricine kaçmaya mecbur olmuş. Oğulları ile benim tanıdığım bir Amerikalı vasıtasıyla muhabere ettikleri[491] için bize sık gelir ve mektubunu alırdı. Bu iki ihtiyar ana babanın dünya gözü ile oğullarını görmek ümitleri kalmamıştı. Esasen kimse böyle bir vaziyeti beklemiyordu. İyi hatırlarım, sofadaki iki büyük köşe minderinin birine onlar, birine de Haminne oturmuş dikiş dikiyordu. Sofada mutlak sükûn hâkim olduğu bir anda, Salih Zeki elinde bir gazete ile geldi. Gazetenin baş taraflarına bakar bakmaz gözlerimde birdenbire bir hayret, bir şaşkınlık peyda oldu. Sultan Hamid, 1908 Meşrutiyeti'ni ilân ediyordu.

Bu satırları Salih Zeki yüksek sesle okurken, yeşil çamların tepesinde uzanan mavi denizi sükûn içinde seyreden bizler, şaşırdık kaldık.

İki ihtiyar, tek kelime söylemeden, buruşuk yanaklarına mütemadiyen yaşlar akıyordu. Bu yaşların arkasında iki ihtiyarın gözlerinde de oğullarını tekrar görmek ümidi, bir sevinç şimşeği gibi çakıp duruyordu. Haminne gözlüğünün üstünden bana baktı.

— Bu ne demek oluyor Halide?

Evet, ne demek oluyordu? Türkiyemizde cennet ve cehennemden muhtelif sahneler oynayacak, bizim gibi evinden ve fikir hayatından ayrılamayanların kafaları hayat realitelerine çarpacak, sonu gelmeyen facialar görecekler, ister istemez hâdisat[492] onları sürükleyip götürecekti.

O gün, değil gazetelerden, hatta lügatlerden[493] silinmiş olan "meşrutiyet"[494] terimi bize çok garip geldi. Anladık ki insan

sürülebilir, hatta imha edilebilir, fakat fikir öyle değil. Fikir kafadan kafaya, devirden devire atlar geçer ve kendini gösterir.

Abdülhamid, Midhat Paşa'nın katli[495] ile fikir denilen kuvvete ağır bir darbe vurmuş, inkılâb, fikir ve söz hürriyetini doğurmuştu. Paris'deki Genç Türkler müspet bir şey yapamamışlardı. Makedonya'nın merkezi olan Selânik'deki hususî idare fikir hürriyetinin zincirlerini gevşetmişti.

1906'da orada bir teşekkül vücut bulmuş, İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuştu. Üçüncü Ordu zabitlerinden Enver, İsmail Hakkı, Niyazi, Mustafa Kemal, Eyüp Sabri, Cafer Tayyar'lar faal azaları[496] idi. Fakat o gün, ön safta en fazla Niyazi, Enver ve Fethi görünüyorlardı. Tek kadın aza, kadın muharrirlerimizden Emine Semiye Hanım[497] idi.

Abdülhamid'in bu hareketi bastırmak için aldığı tedbirler fayda vermemişti. İzmir'den gönderilen askerî kuvvet dahi ihtilâf[498] saflarına geçince vaziyet çok ciddîleşmişti.

15 Temmuz'da Resne, Üsküp ve Manastır'da Meşrutiyet ilân edilmiş, Abdülhamid'e çekilen bir telgrafta, şayet Meşrutiyet resmen ilân edilmezse Üçüncü Ordu' nun İstanbul üzerine yürüyeceği bildirilmişti. İşte 24 Temmuz'da Meşrutiyet ilânı bunun neticesi idi.

Evvelâ İstanbul, gökten iner gibi bir tebliğ ile ilân edilen Meşrutiyet'e tereddütle baktı. Orada burada halk toplanıyor, alçak sesle konuşuyor, bunun bir tuzak olup olmadığını birbirlerine soruyorlardı.

Ertesi gün, *İkdam* ve *Sabah* gazeteleri bundan bahsetmişlerdi. O gece sabaha kadar uyumadım. Konuşuyor, durup düşünüyorduk. O sıcak, tatlı temmuz akşamında mis gibi kokan bahçede dolaşıyorduk. Hepimizin kafasını, ihtilâlleri takim eden[499] tedhiş[500] ve kıtal[501] haberleri tazip ediyordu[502].

Tanzimat'ın, hürriyet, müsavat[503], adalet, kelimelerine bir de, Hıristiyan vatandaşları da içine alacak olan "Uhuvvet"[504] ilâve edilmişti. Zavallı Haminne: "Sizin Meşrutiyet dediğiniz şeyi bize Midhat Paşa verdi, verdi amma kafası ile ödedi," diyordu.

O gün gazeteler altın yazılarla yazılsa millet değerini ödeyip alacaktı. Bir dostumuz, herkesin sokaklarda birbirine sarıldığını bize

haber verdi. Diyordu ki: "Babıâli' de hiç yüzlerini görmediğim adamlar bana sarıldılar, ihtilâllerin kanlı ve çirkin tarafı bizim bu mübarek ihtilâlimizi kirletemez."

Ertesi gün İstanbul'a indim. Köprü üzerinde kadın erkek herkesin göğsünde kırmızı beyaz kokartlar, bir insan denizi gibi bir taraftan öbür tarafa akıp gidiyordu. Yüzlerce yılın biriktirdiği her nev'î gayz ve garaz[505] ortadan kalkmış, hatta şahsî veya cinsî insiyakler de kayboluvermişti. Heyecan dalgası hâlinde geçen halkın içlerinden her nev'î kötülük, her nev'î çirkinlik birdenbire ilâhî bir dezenfekteye tâbi olmuş gibi idi.

Her resmî dairenin önünde muazzam, fakat sâkin bir kalabalık karşısında nazırlar yeni rejime sadakat[506] yemini ediyorlardı. Bindiğimiz araba Babıâli'den geçerken, kapısından beyaz gömlekli bir kasap kitlesinin çıktığını gördüm. Onlar bile bu hayata katılmışlardı.

Üç ay içinde İmparatorluk baştan başa bu huşuu[507] paylaşıyordu. Belki neden ve niçin olduğunu bilmiyorlardı. Fakat bu hareketin sembolü olan, Selânik'den gelmiş bulunan birkaç zabitin ismini bağırarak anıyor, tesit ediyorlardı[508]. Halkın şuurunda[509] her halde böyle bir his vardı: Zulüm, işkence ve korku ifade eden bir rejim devrilmiş, yerine hürriyet, saadet ve emniyet ifade eden bir rejim gelmişti.

O hafta iki defa İstanbul'a indim. Başka zamanlarda kıyafetleri yağma ve yıkma ifade eden en aşağı tabaka dahi bu kutsî heyecan dalgasına tutulmuş ağlayarak dolaşıyordu. O hafta İstanbul'da bir tek cürüm vak'ası[510] olmadığını söylediler. Devrin iki yakışıklı hatibi[511], Rıza Tevfik ve Selim Sırrı[512] halka her yerde uzun nutuklar çekiyorlardı.

Bir köşe başında bir adamın nutkunu dünkü gibi hatırlarım. Diyordu ki: "Çok sevdiğim bir karım, beş çocuğum var. Nasıl onları vaktiyle Efendimiz'e fedaya hazır idiysem bu gün de bu mukaddes maksada[513] fedaya hazır olduğuna yemin ederim."

Sadece kendisi değil, fakat çocuklarını fedaya hazır olmasının sebebini bir türlü anlayamadım.

O günlerde Abdülhamid'in polisi sinmiş olduğu için kalabalığa tek hâkim olan Rıza Tevfik idi. Bütün hafta gece gündüz haykırarak o kadar nutuk vermişti ki sesi tamamen kısılmıştı. Burgaz'a, bizi o hafta sonunda görmeye geldiği zaman sesi bir fısıltı hâlinde çıkıyordu.

Yine o hafta Rıza Tevfik'i iyi taklit eden bir genç dostumuz, onun Kürt hamallarına nutuk verdiğini dinlemiş, şöyle anlatıyordu:

Hamallar:

— Söyle bize, meşrutiyet ne demektir?

Rıza Tevfik:

— Meşrutiyet öyle büyük bir şeydir ki onu bilmeyen eşektir.

Hamallar:

— Biz hep eşeğiz.

Rıza Tevfik:

— Babanız da bilmiyordu. Siz eşek oğlu eşek olduğunuzu söyleyiniz bakalım!

Hamallar hep bir ağızdan:

— Hepimiz eşek oğlu eşeğiz.

Benim yazı âlemine resmen girişim bu günlerde başlar. Hep zihnimde, Tevfik Fikret'in[514] meşhur *Sis*'ini tekrar ediyor, İstanbul'un üstünü saran o inatçı, o mütemadiyen artan sisin savrulup gittiğini tahaylül ediyordum[515]. Evet ruhlarımız yeniden doğmuştu. Tevfik Fikret'in başında olduğu *Tanin* gazetesi o zaman çıkmaya başladı. Bu gazete, Edebiyat-ı Cedide[516] muharrirlerinden en meşhurlarını toplamıştı. Salih Zeki de oraya ilmî şeyler ve makaleler yazıyordu. Ben de o gazetenin edebiyat kısmında yazı yazmaktan büyük bir haz, hatta gurur duyuyordum.

1908 ile 1909 yılları arasında *Tanin* koleksiyonunu okuyanlar o tarihte memleket içinde ve dışında vak'a ve gidişler hakkında esaslı bir malûmat edinebilirler.

Genç Türk iktidarından "hasta adam" denilen ve mirası üzerinde bütün büyük devletleri birbirine katan, gizli muahedeler[517] imza ettiren, aynı zamanda memleketimizin içinde kanlı isyanlara sevkeden âmilleri *Türkiye'de Şark, Garb ve Amerikan Tesirleri* adlı eserimde

tarafsız ve taraflı ecnebi eserleri de dikkate alarak tahlil etmiş olduğum için burada onlardan bahsedecek değilim.

Meşrutiyet ilânının bal ayı geçer geçmez birbirine zıt fikirler ortaya atan, iyi ve kötü neticelere sebebiyet veren birtakım gazeteler çıkmaya başladı. En kuvvetli muhalefet yeni rejimin “Kadın” hakkında koyu muhafazakârları memnun etmeyen ileri adımları olmuştur. Bu arada ben de şahsen sık sık yazı yazdığım için mektuplarla hücumlara maruz kalıyordum. Bu imzasız mektuplar hep kadınların cemiyette bir mevki almalarına ve fikir sahibi olmalarına karşı şiddetle itiraz ediyor ve bunu dinimize mugayir add ediyordu[518].

Yeni iktidarın siyasî başları, bir taraftan müdemadiyen kabine değiştiriyor, diğer taraftan da zararını hâlâ ödeyemediğimiz bir çığır açıyordu. O, imparatorluğun içindeki yakın, uzak bütün idare cihazlarını[519] iktidar partisine bağlamaktı.

Gerçi zahiren[520] cihazı hükûmete bağlı idi, fakat hükûmetin kendisi tamamen fırkanın[521] elinde idi. İşte her yerde parti diktatörlüğünün temeli bu esasa dayanır. Tabiîdir ki, her demokraside iktidar partisinin memlekete tatbik etmek salâhiyetini[522] taşıdığı birtakım malî, iktisadî ve sair esaslar vardır. Fakat idare cihazının cürüm, cinayet, yağma, herhangi insan münasebetlerini altüst eden ayaklanmalara karşı, otomatik bir şekilde harekete geçmesi, ancak ve ancak bu yerlerde istikrar ve huzuru idâme ettirebilmiştir. Her demokraside sivil idare âmirleri baştan ayağa kadar hiçbir yerden emir beklemeden cemiyet içindeki ayaklanmayı veyahut insan münasebetlerindeki yolsuzlukları hiçbir siyasî tesire tâbi olmadan önlemek mecburiyetindedirler.

1908 yılının Birinci Teşrininde[523] Burgaz’dan şehre döndük. Bu defa Salih Zeki Bey Profesörlük ettiği Üniversite karşısında, gerek mektebe yakınlığı, gerek basın bakımından bir merkez olan, Nuruosmaniye’de bir eve taşındık.

Bu üç ay içinde benim yazı faaliyetim arttı. Muhtelif mevzular üzerinde muhtelif mektuplar alıyordum. Burada imzalıları kastediyorum. Bir taraftan evim ve çocuklarımla meşgul, bir taraftan da bu mektuplara cevap verilmesi istenilen mevzulara dair yazılar yazmaya çalışıyordum. Bunların arasında içtimaî, hatta siyasîleri

olduğu gibi, bir de şahsî hayatlarının problemleri hakkında sualler soranlar da vardı. Diyebilirim ki herhangi Katolik papazı kadar, hiç tanımadığım insanların şahsî sorularına âgâh[524] oluyordum. Tabiî bu sırlar bende mahfuz[525] kaldı ve mektuplar ortadan kaldırıldı.

Birçok tanımadığım ve muhtelif sınıflara mensup kadınlar beni görmeye geliyor, dertlerini döküyor, hususî hayatlarına dair akıl danışıyorlardı. Bunlardan bazıları sadece benden büyük değil, hatta anam yaşında kadınlardı. Halbuki ben, hayat alanına gireli çok zaman geçmemişti. Onlara akıl verebilecek tecrübeden çok uzaktım. Maamâfih bunların hepsine karşı içimde daima bir minnet hissi vardır. Çünkü kadının aile ve cemiyete karşı vaziyetindeki güçlüklerin ne kadar geniş cepheli olduğunu o zaman idrake başladım. Bunlar yazılarımın realist taraflarına çok hizmet ettiler. İhtilâl ve siyaset safhaları gelir geçer, fakat millet hayatının içtimaî ve insanî bakımdan içinde döndüğü girdap[526] daimîdir.

Birinci Teşrin başlarında seçimler yapıldı. Bu, yeni rejimin İmparatorluğun yıkımını haber veren kötü alâmetlere karşı tek çaresi gibi görünüyordu.

Yeni parlamentomuza bir millî grup, en meşhur ve başta sîmâlarını[527] gönderdi, tabiî onların birleşmesi birçok şahsiyetler ve ideallerin çarpışmasını mûcib oldu[528]. Hepsinin iyi niyetle geldiğine İttihatçıların çökmekte olan İmparatorluğa sağlam direkler temin etmeye çalıştıklarına eminim. Fakat bu direklerin boyları ve enleri o kadar birbirinden ayrı idi ki desteklemek istedikleri İmparatorluk binası yıkıldı gitti.

Nuruosmaniye'de penceremin önünde:

"Ey vatan, ey ümn-i müşfik
Şâd u handân ol bu gün"

şarkısını söyleyerek geçen kalabalıktaki samimî heyecan, insanın gözlerini yaşartıyordu. İntihâb sandıkları[529] çiçekler ve bayrakla süslü, arkalarında papazlarla imamların yan yana oturmuş olduğu arabalar, etraflarında Rum, Türk, Müslüman bir sürü çocuk, aynı şarkıyı söyleyerek sokakları çınlatıyorlardı.

Haminne, bu kalabalığın üzerinde yaptığı tesiri anlatır dururdu. Derdi ki: “Galiba kıyamet günleri yaklaştı Halide, ağlamaktan kendimi alamıyorum. Âdeta *Mevlid* dinliyor gibi oluyorum.”

Fakat bu *Mevlid*’in işaret ettiği çocuk, gerçi kutsî bir mana ve his veriyorsa da yazık ki yürümeye başlamadan göçtü gitti.

O günlerde aldığım bir imzasız mektup, bir resim hâlinde hâfızamda kalmıştır. Bu, hayatımın tehlike işaretlerinin ilk ve belki de en korkuncu idi. Daha evvel söylediğim gibi, yazılarım sadece içtimaî, edebî ve fikrî meselelerle alâkadardı. Birdenbire karışan parti siyasetinin fırtınasından daima uzak kalmıştım. Fakat bu dahi bana çok görülmüştü. Çünkü *Tanin* gazetesine yazıyordum. Ve bu gazeteye mutaassıplar, hatta İttihat ve Terakki’ye düşman olan haklı veyahut haksız muhalifler[530] düşman idiler.

Bahis mevzuu olan bu mektup, küçük bir zarf içinde beyaz ve küçük bir karttan ibaretti. Yanında boş bir kâğıt parçası vardı. Bir tarafında: “Tanin’e bir daha yazı yazmayacaksın?”, arkasında, “Bu emre itaat etmezsen cezan müthiş olacak! Ölüm” yazılı idi. Beni idama mahkûm eden bu kâğıt parçası, içimde bu gün tarif edemeyeceğim bir nefret uyandırdı. Dizlerimin titrediğini, parmaklarımın ucuna kadar ter döktüğümü biliyorum. Şimdiye kadar evinin haricinde hiçbir faaliyete iştirak etmeyen ben, neden bu tehlikeye maruz kalmıştım[531]? Bilemem.

Fakat bu müthiş korkaklık hissinin pençesinde kıvrandığım o an içimde, gariptir ki, aynı zamanda bu hissin tamamen zıddı, aynı derecede kudretli manevî bir cesaret uyandırdı. Bunu yazanlar sadece parti muhalifleri değil, hiç şüphesiz herhangi sahada herhangi yeni ve ileri fikirleri boğmaya ahdetmiş[532] insanlardı. Evet, tehdit edilen sadece benim aciz hayatım değildi, bu biçim adamlar kimbilir daha ne kadar yeni şeyleri icraya[533] karar vermişlerdi. Kendimi âdeta Ortaçağ’da sokakta parçalanan, yakılan, ileri ideal asisi insanların vaziyetine düşmüş gibi gördüm.

Bunları düşünürken gözlerim, yerde tahta oyuncaklardan ev yapan iki küçük yavruma ilişti. Büyük, başını kaldırmış derin gözleri yüzümde, küçüğün o zaman uzattığım altın saçlı başı yerdeki

oyuncaklara dalmıştı. İşte yirmi beş yaşından evvel, birkaç ay içinde vâsıl olduğum[534] edebî şöhretin mükâfatı bu olmuştu.

Ben hem *Tanin*'e, hem de bazı başka gazetelere yazı yazmakta devam ettim. Salih Zeki de bu hareketimi –ona da gönderilen, beni yazı yazmaktan menetmesi için yapılan tehditlere rağmen– bütün kuvveti ile teşci etti[535]. Şuna eminim ki, gençlik için ölüm, yanlışların tasavvur edemeyeceği kadar korkunçtur. Fakat aynı zamanda gençliği sindirmek ve susturmak aynı derecede müşküldür.

Bu aralık, bütün ömrümde dost kaldığım Isabel Fry' la şahsen tanıştım. Benim bir İngiliz gazetesine yazmış olduğum bir mektup dikkatini çekmiş, bana mektup yazmaya başlamıştı. Salih Zeki o günlerde Londra'ya gitmişti. Miss Fry'ı görmüş ve onun hakkında bana fikirlerini şöyle ifade etti:

— Çok iyi yetişmiş bir kadın, fakat korkarım ki buraya gelir de seni görürse hayal inkisarına uğrayacak.

— Neden?

— Çünkü onun kafasında sen yaşlı başlı bir kadınsın. Buraya gelip de karşısında bu kadar genç ve bu kadar süslü bir kadın görürse şaşıracak.

Hiç unutmam bunu söylerken arkamdaki nar (çiçeği) renkli kadife fistanı[536] işaret ediyordu. Gerçi hiçbir zaman sokakta açık renkli çarşaf veya esvap giymiş değildim. Fakat evde parlak renkli esvaplara çok düşkündüm. Bu itiyat[537] da çok geçmeden zail olmaya başladı. Maamâfih bana orta yaşlı gibi görünen ve o zaman kırk üç yaşında bulunan Miss Fry, İstanbul'a geldiği zaman yaşıma ve ev kıyafetlerimin rengine rağmen benimle anlaştı ve dostluğumuz ondan sonra da devam etti.

Miss Fry, 1909 yılı Şubatı'nın başında Türkiye'de üç hafta kaldı. İleri düşünceli bir hayli Türk kadını ile görüştü, bazı mektepleri ziyaret etti. Üsküdar'da Kız Koleji'nin misafiri olmuştu, fakat en fazla vaktini benimle beraber geçiriyordu. Kadın tahsili hakkında da çok ciddî bir makale yazmıştı.

1909 Martı'nda Hasan Fehmi[538] isminde bir muhalif gazeteciyi Köprü[539] üzerinde öldürdükleri zaman, siyasî ihtiras[540] son haddini

buldu. Bu hâdise yeni rejimin ilk siyasî katli[541] idi ve herkesin üzerinde çok derin bir tesir yaptı.

Evimin penceresinden cenaze alayını gördüm. Âdeta o beyaz sarıklı muazzam kalabalık hareket hâlindeki bir papatya tarlasını hatırlatıyordu. Ortalıkta herhangi bir gürültüden daha korkunç bir sükût hâkimdi. Bana bu, irticaın[542] başlangıcı gibi geldi. Salih Zeki, "İttihatçıların Selânik'den getirdikleri Avcı Taburu, Meşrutiyet'in bânîsidir[543]. Bir şey olamaz," diyordu.

31 Mart sabahı uzaktan gelen silâh sesleri ile uyandığım zaman bilmem neden Shakespear'in *Jül Sezar*'ındaki "Martın 15'inden sakının" –*Beware the Ides of March*– cümlesini kendi kendime tekrar ettim. Bizim sokakta da 31 Mart'ın güneşli, o parlak göğünün altında, aralıklı gelen silâh sesleri hâkimdi.

Biraz sonra yıllardan beri evimizde çalışan Hüseyin geldi, yatak odamızın kapısını vurdu. Benden çok yaşlı olmasına rağmen okumayı ona ben öğretmiştim. Her nedense okumak, onda politikaya karşı büyük bir merak uyandırdı. Fakat bütün bu ilerlemelerde bazı dine mugayir şeyler olduğuna inandığı için İttihat Terakki Cemiyeti'ne karşı büyük bir kin beslerdi. Ondan dolayı İttihat ve Terakki rejiminin önderlerini parçalasalar memnun olacaktı. Biz onun bu hisleriyle daima alay eder dururduk.

Yatak odamızın kapısını o tarihî günde vurduğu zaman sesinde saklayamadığı bir sevinç vardı:

— Kalkın efendim, ordu ayaklandı, kan gövdeyi götürüyor. Ayasofya'nın önünde iki büyük adam öldürdüler.

O, bize bunlardan birinin komşumuz, *Tanin* gazetesinin sahibi Hüseyin Cahit[544] olduğunu söyledi. Fakat Hüseyin Cahit zannı ile Lübnanlı bir mebusu öldürmüş olduklarını çarçabuk öğrendik.

Bundan sonra Hüseyin, irticaın başı olan Derviş Vahdetî'den[545] bahse başladı. Heyecandan kendinden geçmiş gibi idi. Hüseyin anlaşılan Vahdetî'nin askerlere hitabelerini takip etmişti. Vahdetî, bütün inkılâbcılarla inkılâba taraftar genç talebeyi İslâmiyetin düşmanı olarak tanıtmış ve onların katledilmelerinin farz olduğunu söylemişti. Bununla da kalmayıp, Rusya'nın ve İngiltere' nin, İttihatçı hükûmetten daha fazla şeriatın[546] muhafızları[547] olduğunu söylemiş.

Belki Vahdetî sadece kara bir taassuba[548] dayanmakla kalmıyor, aynı zamanda ecnebilere ajanlık da ediyordu.

Doğru yahut yanlış, o zaman İngiltere Sefareti Baş Kâtibi Mr. Fitzmaurice'den[549] para aldığı da rivayet edilirdi. Vahdetî aleyhine olan vesikaları tetkik etmemiş olduğumdan bunun doğru olup olmadığını bilemem çünkü Vahdetî muhakeme edildiği zaman ben memleketten uzakta idim.

Fi tarihinden[550] beri memleketimizde –tıpkı vaktiyle Hıristiyan kilisesi tarihinde olduğu gibi– vatan ve millet deyince din ve ekseri dinin ruhuna mugayir, fakat katılaşmış bir anane ile memleketi felâkete sürükleyenler yok değildi.

Salih Zeki bu ayaklanmanın mahiyetini tahkik için hemen sokağa fırladı. Biraz sonra babam Sultantepesi dostlarımızdan Doktor Cemal'le beraber bana geldi. Onların Lübnan mebusu Mehmed Aslan'ı, Hüseyin Cahit zannederek linç ettiklerini, diğer bir paşayı da Ahmed Rıza[551] zannıyla Adliye Nezareti'nin önünde vurduklarını söyledi. Artık bundan sonra ileri düşünceli herhangi zabiti veya inkılâb taraftarlarını vurmaya karar vermişler ve bir de liste yapmışlardı.

Aynı zamanda, Peyker halanın oğlu, benim adımın da kara listede olduğunu ve mutlak ortadan kaybolmam lâzım geldiğini annesi vasıtası ile babama bildirmişti. Peyker halanın oğlu Meşrutiyet Devri'nin başında memlekete Avrupa'dan dönmüş, fakat yeni rejimin icraatını beğenmeyerek muhalefete geçmişti. İleri fikirli bir adam olmasına rağmen İttihatçılara muhalif olan her zümre ile teması vardı. Esasen aynı gün *Tanin* Matbaası'na hücum edilerek matbaa parça parça edilmişti. Parçalanan kâğıtlar arasında benim yazmış olduğum *Kösem Sultan* adlı piyes de vardı. Buna çok acırım, çünkü o devri uzun uzadıya tetkikten sonra o piyesi yazmıştım.

Doktor Cemal'le babam, İstanbul'un vaziyetini emin bulmadıkları için, beni hemen çocuklarla beraber Üsküdar'a geçirmeye karar verdiler. Çocuklarla beraber Babıâli'nin önünden araba ile geçerken, hâlâ ateş devam ediyor, asker veyahut sivil bir sürü insan oraya buraya koşup duruyorlardı. Sirkeci'de bulduğumuz bir kayığa atlayarak Üsküdar'a geçtik.

Üsküdar İskelesi'nde kayıktan çıkar çıkmaz, çocuklarımın elinden tutmuş yürüyordum. Birdenbire bir insan kasırgası ortalığı darmadağın etti. Bunlar, Selimiye Kışlası'nda, zabitleri vurduktan sonra irtica kuvvetlerine katılmak için coşup giden askerlerdi. Ben önünde bulunduğum bir dükkânın duvarına yapışmış, çocuklarımın biri kahvehaneye fırlatılmış, öteki de bir duvara yapışmış kalmıştı. Her nasılsa, tir tir titreyen bu iki yavruyu, o korkunç insan salgınından Allah muhafaza etmişti. İşte bu, benim sokak kalabalığı denilen korkunç kuvvetle ilk temasım oldu.

Babam, alelâde bir İttihat ve Terakki azası idi. Fakat, o civarda bazı İttihatçıların evlerine hücum edilmiş olduğundan babamın evi de pek emin bir yer değildi. Bütün gün ve gece o sakin ve sessiz yeşil Sultantepesi, davul, tüfek sesleri, karmakarışık isyan kitlelerinin naraları ile çın çın öterken, İstanbul'dan dahi silâh sesleri işitiliyordu. Kalabalık, ellerinde fenerler, davul çalarak bütün gece Sultantepe meydanında tezahürat yaptı. Ben, sabaha kadar oturdum, yavrularım, ateş ve naralar köşkün duvarlarına vurdukça, yataklarından fırlıyor, dizlerime sarılıyorlardı.

Ertesi sabah, acayip kılıklı iki kişi köşkün kapısında durmuş, girip çıkanları gözden geçiriyordu. Bizim arkadaki büyük bahçenin duvarının karşısında Özbekler Tekkesi vardı. Şeyh Efendi ve ailesi çok yakın dostumuzdu. Karanlık basınca, o duvardan Tekke'ye mensup bir adam atlayarak kapıda bekleyenlere görünmeden bize geldi. Dedi ki:

— Asiler arasında mühim bir mevkii olan bir akrabamız, Edib Bey'in kızının köşkte olup olmadığını soruyordu. Eğer burada ise hemen başka bir yere, daha doğrusu Tekke'ye gelsin.

Ben de gece yarısı çocuklarla beraber, arka kapılardan birinden, biri kucağımda, öteki elimde Tekke'ye geçtim. Tekke'nin gençleri o gece sabaha kadar ellerinde silâh nöbet beklediler, ben de rahat uyudum. Ertesi sabah şehirdeki isyan ve kargaşalık artmış, katil hâdiseleri çoğalmıştı. Tekke'nin akrabası olan asi, benim Tekke'ye iltica[552] edip etmediğimi sorduğunu işitince çocuklarla beraber Amerikan Kolej'ine gittim.

Bunu yapabilmek için hayli ihtiyat tedbiri[553] almak lâzım geliyordu. Çocuklarım orada doğmuş, ben de orada büyümüş olduğum için kıyafetimizi değiştirmek icap etti. Ben, Haminne'nin çarşafını giydim, yüzümü örttüm, yavrularıma da bahçıvanın çocuklarının en eski esvaplarını giydirdim.

Sultantepesi'nin arka sırtlarında çocuklarla beraber tırmanırken, o zaman Kolej'de talebe bulunan kardeşim Nigâr da bizimle beraber geliyordu. Hiç unutmam, iki kılıksız herifin yanımızdan koşarak geçtiğini görünce, zavallı kız korkudan âdeta bir deve gibi birdenbire yere çöktü, ben de gayri ihtiyarî[554] her şeyi unuttum, bu garip hâlimize gülmeye başladım.

Amerikan Koleji'nde o günlerde, İstanbul'da bulunmayan Dr. Patrick'e, Dr. Vivian adında bir profesörümüz vekâlet ediyordu. Ancak orada emniyet içinde olduğum an, memleketin içinde bulunduğu tehlikeyi olanca kuvveti ile sezdim. Bu afetin[555] başladığı günden beri ilk defa olarak memleketim için hıçkıra hıçkıra ağlamaya başladım.

Kolej'de dört gece kaldık. Miss Dodd'un bana küçük bir kız iken ders verdiği yukarı kattaki bir odada bizi misafir etmişlerdi. O devir, şimdi ne kadar uzak görünüyordu. Sabah gazetelerini okurken hâlâ şehirden ateş sesleri geliyordu.

Ağızdan ağza şöyle bir rivayet dolaşıyordu: İstanbul'daki irticaı ve ayaklanmayı bastırmak için Selânik'den bir ordu geliyormuş... Ne garip bir tarih tecellisi. Yüz yıl evvel de yine Makedonya'dan, Alemdar Mustafa Paşa[556] kumandasında bir ordu, Üçüncü Selim'in inkılâbları aleyhine ayaklanan kuvvetleri ve isyanı bastırmak için gelmişti. Acaba tarih, başka isim ve kılıklarla daima bir tekerrürden[557] ibaret mi, diye düşündüm.

Genç Türkler, o günkü Rus Sefareti'ne iltica etmişler ve himaye edilmişlerdi[558]. Rus Sefareti, hem İttihatçıları, hem de daha sonraları asileri himaye etmişti.

Kolej'de çok acı bir tesir yapan havadis, Adana'daki Ermeni kıtalidir. Ortalıkta dönen rivayet, İstanbul'da Genç Türkleri öldüren mürtecilerin[559] bir kısmının, Adana'daki Ermenileri öldürdüğünü ileri sürüyordu. Fakat, Ermeni ve umumiyetle ecnebî kaynakları bu kıtalin Genç Türkler tarafından hazırlandığını ileri sürüyorlardı. Fakat,

başlarını sokacak delik arayan Genç Türklerin böyle bir kıtal hazırlaması acaba mümkün mü idi? Her halde Adana kıtalinin sebepleri daha derin ve karışık, aynı zamanda birbirine benzemeyen sebeplere dayanıyordu.

İttihatçılar iktidara gelmeden evvel, Ermenilerin Taşnak Cemiyeti[560] liderleri ile anlaşmış bulundukları biliniyordu. Esasen İttihat ve Terakki, programı ekalliyetten[561] ecnebi devletlerle anlaşmış olmayanları desteklemişti. Fakat, bazıları hâlâ ecnebî devletlerin, bilhassa Rusya ve İngiltere'nin siyasî oyunlarına kapılarak, aynı zamanda hakikaten müstakil bir Ermeni Devleti idealine inanarak, Avrupa efkârını[562] Türkiye aleyhine çevirmek için bahane arıyorlardı.

Genç Türkler, Taşnaklarla ilk anlaşmalarında, yeni rejim kuvvetle yerine oturuncaya kadar silâhlarını muhafaza etmelerini kabul etmişlerdi. İşte Adana'daki mukatelenin[563] birçok âmilleri[564] arasında bunun da bulunduğu söyleniyordu.

Kolej'de geçen dört gün zarfında, sokak hâkimiyeti o kadar tehlikeli bir dereceyi bulmuştu ki, hem ailem, hem de Amerikalı dostlar beni bir zaman için memleketten uzaklaştırmaya karar verdiler ve lâzım gelen tedbiri[565] aldılar. İşte bu suretle 1909 irtica hareketinin tam ortasında iki küçücük yavrumla Mısır'a gittim.

490. Jön Türkler.

491. Haberleştikleri.

492. Olaylar.

493. Sözlüklerden.

494. Hükümdarla yönetilen bir ülkede hükümdarın başkanlığı altında parlamento yönetimine dayanan hükümet biçimi.

495. Öldürülmesi.

496. Aktif üyeleri.

497. Emine Semiye (1886 – 1944), Tarihçi Cevdet Paşa'nın kızı, ilk kadın romancımız Fatma Aliye Hanım'ın kız kardeşi, yazar.

498. Aykırılık.

499. Sonuçsuz bırakan.

500. Yıldırma.

501. Vuruşma.

502. Üzüyordu.

503. Eşitlik.

504. Kardeşlik.

505. Öfke ve kin.

506. Bağlılık.

507. Gönlü korku ve saygıyla dolu olma.

508. Kutluyorlardı.

509. Bilincinde.

510. Suç olayı.

511. Konuşmacısı.

512. Selim Sırrı (Tarcan) (1854 – 1956), Türk spor eğitimcisi, yazar, hatip.

513. Kutsal amaca.

514. Tevfik Fikret (1867 – 1915), Türk şairi. Eserlerinden birkaçı: *Rübab-ı Şikeste*, *Halûk'un Defteri*, *Şermin*.

515. Hayal ediyordum.

516. Türk Edebiyatında Batı medeniyetinin etkisiyle meydana gelen yenilik akımı (1896 – 1901). Temsilcileri haftalık *Servetifünun* dergisinin çevresinde toplandığı için "Servetifünun Edebiyatı" da denir.

517. Antlaşmalar.

518. Aykırı sayıyordu.

519. Aygıtlarını.

520. Görünüşte.

521. Siyasi partinin.

522. Yetkisini.

523. Ekiminde.

524. Haberdar.

525. Saklı.

526. Tehlikeli yer veya durum.

527. (Burada) Kimselerini.

528. Gerektirdi.

529. Seçim sandıkları.

530. Karşıtlar.

531. Bir olay veya durumla karşı karşıya kalmak.

532. Yemin etmiş.

533. Yapmaya.

534. Ulaştığım.

535. Cesaretlendirdi.

536. Giysiyi.

537. Alışkanlık.

538. Hasan Fehmi (1874 – 1909), Türk yazar ve düşünür. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşıt fikirleri vardı. *Serbestî* gazetesinde, İttihatçıları yeren yazılar yazdı. Bunun üzerine, kimliği belirlenemeyen bir kişi tarafından vuruldu.

539. Galata Köprüsü.

540. Siyasal tutku.

541. Siyasal cinayeti.

542. Gericiliğin.

543. Kurucusudur.

544. Hüseyin Cahit (Yalçın) (1874–1957), Türk yazar ve gazeteci. *Tanin* gazetesinin kurucusu. *Fikir Hareketleri* dergisini çıkardı. Eserlerinden birkaçı; *Nadide*, *Hayal İçinde*, *Hayat-ı Muhayyel*, *Niçin Aldatırlarmış,* Hikâyeler; *Talât Paşa* biyografi.

545. Derviş Vahdetî (1869 – 1909), 31 Mart Vakası'nın tertîb ve teşvikçilerinden.

546. Ayet ve hadis esaslarına dayanan din kaideleri.

547. Koruyucuları.

548. Bağnazlığa.

549. Gerald Henry Fitzmaurice (1865-1939), İngiliz Büyükelçiliği birinci kâtibi ve tercümanı (1908-1914).

550. Oldukça eski bir zamandan.

551. Ahmed Rıza (1859 – 1930), İkinci Meşrutiyet'i hazırlayan siyasi hareketin önderi, gazeteci ve politikacı.

552. Sığınma.

553. İlerisi düşünülerek alınan önlem.

554. Elimde olmayarak.

555. Felâketin.

556. Alemdar Mustafa Paşa (1765 – 1808), Osmanlı sadrazamı.

557. Tekrardan.

558. Korunmuşlardı.

559. Yeni düzene karşı direnenler, gericiler.

560. Osmanlı Devleti zamanında kurulan Ermeni İhtilâl Komitesi (1889).

561. Azınlıktan.

562. Kamuoyunu.

563. Karşılıklı kıyımların.

564. Etkenleri.

565. Önlemi.

8

Memleket haricine ilk gidiş

Bindiğim vapurun adı İsmailiye idi. İkinci sınıfta altı yataklı bir kamarada güçlükle yatak bulunmuştu. Miss Prime bizi bu garip kıyafetimizle vapura getirdi. Şehirdeki anarşi artmış, polis kimseyle alâkadar görünmüyordu. Miss Prime o gün bana her renk tireli[566] ve bütün levazımı[567] ile bir dikiş çantası hediye etti. Otuz sene evveline kadar bu çantanın ne kadar işime yaradığını tarif edemem. Vapura bir de büyük sandık sokmuşlardı. Ben, koltuğumda kıyafetimle mütenasip[568] bir bohça ile vapura girdim. Salih Zeki, bir Ermeni profesör arkadaşından İskenderiye'de tanınmış bir Ermeni'ye bir tavsiye mektubu verdi. Vapur hareket etti.

Ben aşağıdaki kamara yatağında oturmuş, iki çocuğum da bana sımsıkı sarılmışlardı. Üstümdeki yatak onlarındı. Kamaranın ortasına eşya yığılmış, karanlık, havasız ve kokulu bir yerdi. Belki bir saat bir şey düşünemez bir hâlde oturdum. Elimde az para, yanımda iki yavru, bütün ailem arkamda, neticesi tahmin edilmeyen bir vaziyette idiler. Bununla beraber asabımda bir gevşeme hissettiğimi de itiraf ederim. Artık yavrularımın gözü önünde, vahşî bir kalabalık tarafından parçalanmak yahut çocuklarımın Üsküdar İskelesi'nde olduğu gibi, çiğnetmek tehlikesinden kurtulmuştum. Biraz sonra kamara tamamen karanlık oldu. Işıklar yanmadan evvel kamaranın kapısı açıldı, şişman bir kadın İngilizce olarak yarı kendisine, yarı bana hitaben, "O siyah bohça da ne oluyor?" dedi.

Siyah bohça, Haminne'nin bol siyah çarşafının içinde büzülmüş olan bendim. Kalktım çarşafı çıkardım. O sesteki alâka beni teselli etmişti. Ben de İngilizce, "Akşamlar hayırlı olsun," dedim.

İngilizce bildiğimi anlayınca çok sevindi. Işık yanınca bizim yeni ahbabın şık giyinmiş, yuvarlak yüzlü, çikolata renginde bir zenci kadın olduğunu gördüm. O da başı üstündeki yatağa çarpmasın diye iki büklüm oturan garip bir insan görüyordu.

Galiba bir asır kadar uzak gelen, geçen haftadan sonra yüzüm bir mezar kaçkını[569] kadar perişan idi. Aynı zamanda, saçlarımla uğraşmaya zaman olmayacağını tahmin ettiğimden dibinden kesmiştim. İşte bu kısa saçlar birdenbire onu önümde diz çöktürdü. Kollarını belime doladı:

— Ah, ah Susie'nin resmi gibisin, o da böyledir. İncecik yüz, kederli gözler, kısa saçlar. Susie benim kızımdır –birdenbire sesi mağrur– fakat Susie senin gibi beyaz, babası Fransız, dedi.

Susie'nin beyaz Fransız babası ve kendisi hakkında bir hayli teferruatlı[570] konuşmadan sonra başımı okşamaya başladı. On dakika içinde hâl tercemesini[571] tamamen öğrenmiştim.

Beyoğlu'nda "Cataculum" denilen bir yerde şarkı söyleyen bir sanatkârmış. İsim çok garip olduğu için hâlâ hatırımda kalmıştır. 31 Mart Hâdisesi'nin dehşeti, onu çok büyük bir kontratı reddetmeye, İstanbul'dan uzaklaşmaya mecbur etmiş. Bana benzettiği kızı on altı yaşında ve Amerika'da imiş. Susie'nin Fransız babası onu nikâh etmeyi va'd etmiş, fakat ömrü vefa etmemiş[572]. Şimdi yine bir Fransız âşığı varmış.

Sahnede görünen renkli Amerikan kadınlarına yaraşır derecede şen, şık ve hayatla dolu idi. Bana onda, bizim Reşe'nin rengi ile Nevres Bacı'nın sıcak kalbi yerleşmiş gibi geldi. Süründüğü kuvvetli lavanta o dar, havasız kamaraya garip bir koku yayıyordu.

Çocuklar bu sevimli ve müşfik[573] kadına, âdeta elinde büyüdükleri bir dadı, aynı zamanda bir arkadaş gibi ısındılar. Gülüyorlar, oynuyorlar, boynuna sarılıp duruyorlardı. O da çocukları kucaklıyor, yukarıya götürüyor, koşturup oynatıyordu.

Geceleyin altı kişilik kamarada kokudan ve horultudan uyunamıyordu. Fakat bu renkli artist uyanır uyanmaz hava değişiyordu. Her sabah tuvaletini yaparken, Amerikan zencilerinin yarı hüzünlü, yarı alaylı şarkılarını söyler, bana da Mısır'da mülâki olacağı[574] sevgilisini anlatır dururdu. Fransız şakalarını, bir Amerikan zencisinin telâffuzu[575] ile taklit ederdi. Kendi tuvaleti bitince çocukları yıkar giydirirdi.

İskenderiye'ye beş günde vasıl olduk. İstanbul'dan telgraf almış olan Ermeniler bizi vapurdan aldılar, Muhammed Ali Meydanı'nda,

Madam Bonnard adlı bir Fransız kadının işlettiği bir otele götürdüler.

Bu Ermenilerin başında Şinorkyan vardı. Bu adam Abdülhamid devrinde İstanbul'u terk etmişti. Tavır ve hisleri tamamen Osmanlı Türkü'nün efendiliğini ifade eden bir vatandaş, güvenilir bir insandı.

İskenderiye'de hiçbir zaman unutamayacağım bir günah işledim. Bu, yukarıda vapurda kamarada bana ve çocuklarıma bir dostluk ve şefkat göstermiş olan, o renkli artiste karşı oldu. Bundan sırası geldiği zaman bahsedeceğim.

Otelin önünde mütemadiyen laternalar[576] çalınıyor, başlarında beyaz veya renkli mendiller bağlı İtalyan kızları, ellerinde birer tabak, geçenlerden para topluyorlardı. Parlak pabuçlu, ipekli entarili, feslerinin püskülü bir tarafa inmiş Araplar meydanda dolaşıyorlardı. Oteldeki bir odanın sağ tarafındaki bir pencere İskenderiye'nin Avrupalaşmış bir sokağına bakıyor, sol tarafındaki pencereden mavi suların kıyıları yıkadığını görüyordunuz.

Gece yaklaşınca sokağın gürültüsü son dereceyi buluyordu. Her halde Mısır'ın Türkiye'ninkinden bambaşka olan, renkleri, sesleri, karışık kalabalıktan gelen neşeli türküleri, hepsinin her an hareket hâlinde olan canlı tavırları bana yepyeni bir şey gibi geldi.

İstanbul'daki son haftanın korkulu günlerinden sonra bu yepyeni âlem çocukları avuttu, meşgul etti. İstanbul'dan mektuplarım Amerikan Konsoloshanesi vasıtasıyla geldiği için oraya sık sık gidiyor, fakat mektup bulamamak beni büyük bir endişeye düşürüyordu.

Orada kitaplardan öğrenilen Arapça, halkın dilini anlamaya kâfi değildi. Kimse İngilizce konuşmuyordu. İskenderiye'de o günlerde en fazla konuşulan yabancı dil Rumca idi. Bereket versin ki ben de henüz, çocukluğumdan beri konuştuğum sokak Rumcasını unutmamıştım.

Kötü bir tesadüf olarak İskenderiye'de kızıl ve kızamık salgını vardı. Aynı zamanda çocuk ölümü çok yükselmişti. Mısır'a vardığımızın haftasında küçük oğlumun ateş gibi yandığının farkına vardım. Vücudundaki kırmızı lekeleri de görünce aklımı kaybedecek dereceyi buldum. Hemen oteldeki bir Rum doktoru çağırdım.

Muayeneden sonra kızıl olduğunu ve derhal hastaneye kaldırmak mecburiyetinde olduğunu söyleyince kafama demir sopa inmiş gibi

sandalyeye çöktüm, kaldım. Benim bu yeisim[577] ihtiyar doktorun merhametini celb etti, gözlerinin yaşardığını hatırlıyorum. Omzumu okşadı ve şefkatle titreyen bir sesle:

— Korkma kızım, merak etme, enflüanza derim, sen de çocuğu yataktan çıkarma, öteki yavruyu da yanından uzak tut, dedi.

Yapayalnız ve ailemden uzak bulunduğum bu yabancı ilde, bir otel köşesinde bundan daha müthiş bir şey olamazdı. Fakat bu insaniyetli ihtiyar doktorun, hastalığı saklaması haber alınırsa ceza görmesini mûcib olacağını[578] bilerek, bu fedakârlığı yapması ne büyük bir teselli oldu.

O hafta endişe içinde geçti. İstanbul'dan haber yoktu. Yanımdaki parayı bitirmemek için çamaşırları kendim yıkıyordum. Acaba İstanbul'dakileri öldürdüler mi? diye gözüme uyku girmiyordu. Hasta olmayan minimini yavrum çamaşırları yatakların üstüne serer, büyük gözleri yüzümden ayrılmazdı. O günlerde o, bana âdeta minyatür bir baba gibi görünüyordu. Sabahları biraz hava alsın diye otelin önüne çıkardığım vakit bir düziye elimi çeker, hasta kardeşinin yanına gitmek isterdi. Odada, uzakta bir sandalyeye bağdaş kurar, küçük kardeşine masala benzer bir şeyler uydurur ve söylerdi.

Oğlum biraz iyileşince Amerikan Konsoloshanesi'ne kadar gittim, mektup sordum, yoktu. Konsoloshane kâtibi beni kapıya kadar indirirken, gemideki zenci dostumuzun yanında bir beyaz adamla kapıdan girdiklerini gördüm.

Acaba yanındaki erkeğin biraz külhanbey tavrı mı, kahverengi dudaklarına biraz mübalâğa ile sürülen kırmızılık mı, yoksa benim ömrüm boyunca kurtulmaya çalıştığım, fakat kurtulamadığım sınıf muhafazakârlığı[579] mı, nedir bilemem, bir şey, beni onu tanımamazlığa sevk etti[580]. Siyah gözleri birdenbire bana acı acı baktı. İçlerinde: “Galiba artık dostluğuma ihtiyacın kalmadı,” der gibi bir mana vardı. Yanındaki adamın kolunda merdivenlerden çıkarken ben kapıda buz gibi dondum kaldım. Arkasından koşup bu küçük hareketimden dolayı affını dilemek, gönlünü almak istiyordum. Fakat kâtibin yanında utandım, kapının yanından bir zaman ayrılamadım. Maamâfih, içimdeki utanç, kendi gözümde beni küçük düşüren bu hatıra daima bir ibret olarak unutulmayacaktı.

Tam üç hafta sonra evden mektup geldi. O kadar perişan bir vaziyette idim ki Salih Zeki'ye bir telgraf çekerek çocuğumuzun hastalığını bildirdim ve hemen Mısır'a gelmesini söyledim.

Salih Zeki, 1 Mayıs'da geldi. Küçük hâlâ yatakta, fakat tehlikeyi atlatmış ve kardeşine de bir hastalık geçmemişti. Bilhassa hastalığın kızıl olmayıp da kızamık olduğunu anlamak da bize biraz ferahlık vermişti.

İstanbul'dan gelen haberler şu idi:

Mahmud Şevket Paşa[581], Makedonya'dan ordusu ile gelmiş, Abdülhamid'in ordusunu kolaylıkla yenmişti. Abdülhamid tahttan indirilmiş, yerine Sultan V. Mehmed geçirilmişti. Abdülhamid, Selânik'e nefyedilmiş, Hüseyin Hilmi Paşa'nın[582] riyasetinde yeni bir kabine kurulmuş, bu kabineye Talât Paşa Dahiliye, Cavit Bey[583] Maliye Nazırı olarak girmişlerdi. Aynı zamanda örfî idare[584] ilân edilmiş, mürteciler şiddetle ceza görmüşlerdi.

Bu günlerde benim Mısır'da olduğumu haber alan Isabel Fry'den bir mektup aldım. Beni İngiltere'ye davet ediyordu. Bu memleket beni çok alâkadar etmekle beraber, biraz yalnız seyahat etmek korkusu, fakat en fazla, çocuklarımdan ayrılmak beni bu daveti kabul etmemeye sevkediyordu.

Salih Zeki Bey, çocuklara bir ana gibi bakmayı va'd ediyor, sıhhatim ve maneviyatım için bu daveti kabul etmemi istiyordu. Uzun süren bir münakaşadan sonra kabul etmeye razı oldum.

On beş gün için Kahire'ye gidip Ehramları gördükten sonra, Port Said'den yapayalnız, İngiltere'ye giden bir vapura bindim. Bana zor gelen şeylerden biri de o günlerde şapka giymek idi.

Eğer o seyahati teferruatıyla nakl edebilsem[585] bu gün on iki yaşında bir kız çocuk hiç şüphesiz benimle eğlenir. O kadar sıkıntılı geçti. İngiltere sahillerine yaklaşıp da beni Miss Fry tarafından gönderilen bir kadın vapurdan almaya gelinceye kadar, her dakika bana bir asır kadar uzun geldi.

Şimendifere bindik, Londra'ya gittik Miss Fry'ın o zaman Londra'da oturduğu Marylebone Street'deki evinde misafir oldum. Dostları ile beraber, İngiltere'yi görmemiş bir kadın için hakikaten dikkate değer bir program hazırlamışlardı. Gerçi ben İngiltere'yi

bilmiyordum ama, benim İngiliz gazetelerinde çıkmış olan makalelerim beni o muhitte epeyce, ismen, tanıtmıştı.

Bu ilk ziyaret esnasında, burada ancak hafızamda en fazla yer etmiş olanlardan bahsedeceğim. Yani bunlar sıraya konmuş değillerdir.

Londra'da ilk günlerde o devrin ateşli ve tanınmış sanatkârlarının başta gelenlerini görmek nasip[586] olmuştu. Beni aralarındaki toplantılara davet ediyorlar ve sayıları mahdut dahi olsa orada ilk defa topluluğa hitap eden konuşmalar yapıyordum. Londra'da, gerek bu toplulukta, gerek Miss Fry'ın evinde tanımış olduklarım arasında üzerime ilk büyük tesiri yapan, muharrir Nevinson'du[587].

Daima doğru bildiğinden ayrılmaz, kendi memleketini de harici de en açık bir tarzda tenkit ederdi. Hayatımda karşılaştığım idealistler arasında, inandığına her şeye rağmen sadık kalan iki kişi, hayat arkadaşım Adnan Adıvar[588] ile Nevinson idi.

İdealizm kadar, maddî bakımdan olduğu kadar manevî bakımdan da insanı daimî bir yalnızlığa sürükleyen şey yoktur. Bazan bu yalnızlıktan da çok öteye gider, hatta insanın değil sükûn ve tabiî hayatına, hatta yaşamasına bile mani olabilir. Bu, tabiî İngiltere'de, Türkiye' deki kadar tehlikeli ve müşkül değildir. Fakat memleket haricinde idealistlerin hareketlerini gözden geçirdiğim zaman Nevinson'unki kadar sadece imana dayanana hiç tesadüf etmedim. Edebî bakımdan bana o günlerde en fazla tesir yapan Miss Fry'ın dostları arasında bulunan meşhur sanatkâr Masefield'dir[589]. Onların köydeki evlerine birkaç gün misafir oldum. Bu adam henüz o kadar meşhur değildi. Maamâfih bir hayli yıl sonra İngiltere'nin resmî büyük şairi oldu.

Sonraları, dünyaca tanınan *Pompey* adlı eserini yazmış, fakat henüz neşretmemişti. Ziyaretim esnasında bana bu eseri baştan başa okudu. Bu beni hayran etti. O günlerde Masefield'in sanatkârlığı ile alay edenlere ben, *Pompey* basıldıktan sonra okumadım. Bu gün bana ne tesir yapacağını bilmem, fakat İngiltere'de basıldığı zaman muazzam bir şöhret yapmıştı.

İngiltere'deki hatıralarım arasında, Cambridge'de Profesör Browne'un[590] evine misafir olduğum günler başta gelir. Profesör Farsça ve Türkçe dillerinde ve kültüründe zamanın en büyük bir âlimi idi. Gibb'in[591] *Osmanlı Şiir Tarihi*[592] adlı eski edebiyatımız hakkında en metotlu ve faydalı büyük eserin yaratılmasında da tesiri olmuştu.

Profesör, beni bir gün üniversiteye götürdü. O günlerde İrlanda henüz muhtar[593] değildi. Fakat o gün İrlanda muhtariyeti hakkında çok mühim ve tarihî bir münakaşa yapılıyordu. Tabiî ben, o münakaşayı bir misafir sıfatı ile geriden dinledim. Uzun bir masada, üniversitenin en büyük profesörleri ile bir de İrlanda muhtariyetini müdafaa eden (Mr.) Dillon[594] adlı o günün en meşhur bir hatip ve milliyetçisi vardı. İhtiyar bir adamdı. Evvelâ samimiyeti ve sevimliliği bende heyecan uyandırdı. Âdeta gözlerimden yaş geldi. Yanımdakilerden bu yaşları saklamak için önüme eğildiğimi hatırlıyorum, maamâfih aynı zamanda böyle bir mevzuun bir üniversitede serbestçe münakaşasına meydan veren İngiltere'nin iç idare sisteminin hususiyetlerini de gösteriyordu. Zannediyorum ki, İngiltere'den başka bir yerde, hatta Fransa'da bile Dillonları taşlayabilirler.

Parlamentoyu ziyaretim de bende derin bir intiba[595] bıraktı. Dünyanın en eski parlamentosu ister istemez benim gibilerde büyük bir hürmet ve taktir uyandırır. İnanıyorum ki parlamenter sisteme doğru gidenlerin onu kendilerine misal olarak almaları doğru olur. İngiliz sistemi halk arasında her zaman kanlı çarpışmalara mani olmuş, bilhassa idare mekanizmasını şahsî tesirlerden uzak tutmak sureti ile memleketlerinin istikbalini korumuştu. Bu parlamento aynı zamanda memleketlerinin temeli olan millî ananelerini söküp atmayan bir müessesedir.

Diğer mühim bir hatıra da Oxford Üniversitesi'ne dairdir. Orada B. Russell'ın[596] evinde bir hafta misafir kaldım. Salih Zeki, bana ondan, zamanımızın en büyük ilim kafası diye bahseder dururdu. Bir taraftan hususî bir kadın toplantısına davet edildiğim için orada yapmaya mecbur olduğum konuşmayı, korka korka kafamda hazırlarken, bir taraftan da bu büyük ilim adamını merak ediyordum.

Russell, Üniversite'nin tedris unsurları[597] arasında idi. Birinci karısı olan sevimli ve ciddî bir Amerikalı kadınla evli idi. Bu Russell'ın kendisi, o günlerde, hiç de Salih Zeki'nin çizdiği büyük âlim portresine benzemiyordu.

Kendisi, o tarihte ilk heyecanlı devrelerini yaşayan kadın hareketine kendini tamamen kaptırmıştı. Evinde bir sürü genç veya yaşlı Amerikalı kadın misafir etrafını alır, kendisi de bütün gün kadın erkek müsavatını[598] âdeta bir papaz gibi büyük mitinglerde vaaz eder dururdu.

O evde geçen hafta da tamamen şahsî olan, beni âdeta gülünç denecek derecede üzen bir meseleden burada bahsetmeden geçemeyeceğim.

İngiltere'ye gelirken yanımda olan para tükenmişti. Londra'dan ayrılırken Miss Fry'den bana İstanbul'dan gelecek herhangi mektubu hemen Oxford'a göndermesini rica etmiştim. Çünkü bana zarf içinde para gönderiyorlardı. Şayet İstanbul'dan para gelmezse Londra'ya dönmek için tren param yoktu. Bu bir hafta bir kâbus gibi kafama hâkim oldu. Ev sahiplerinden ödünç olarak yol parası istemek bana o kadar ağır geliyordu ki şayet hareket sabahına kadar para gelmezse intihar etmeye kadar vermiş bulunuyordum. Geceleri sabaha kadar uyuyamıyordum. Nihayet hareket sabahı bir zarf içinde bana İstanbul'dan beş İngiliz lirası geldiği zaman âdeta yeniden doğmuş gibi oldum.

Burada biraz istitrâd[599] yaparak Russell ile daha sonraki karşılaşmalarımdan bahsedeceğim.

1927'de Londra'da yaşarken, en eski dostumuz Raymond Swing, Russell, Lord Luu ülkesindeki muhtelif evlerden birinde oturuyordu. Ben de onun evine zaman zaman misafir olurdum.

Lordluk ünvanını henüz hayatta olan kardeşi taşıyordu. Fakat bu Russell'da ikinci eşi ile beraber, bu malikânenin köşklerinin birinde, yepyeni ve şahsî bir nazariyeye[600] dayanan bir çocuk mektebi açmıştı. Swing'lerin çocukları da o mektebe gidiyor, Russell'ın kendisi de akşamları bize geliyor ve geceleri uzun uzun konuşuyorduk. Ben

şahsen, o mektebin tuttuğu yolun, gerek çocuk terbiyesine, gerek aile bütünlüğüne mazur[601] olduğuna inanmakla beraber diğer fikirlerinden çok istifade ettim.

Russell'ın dinsiz olduğu söyleniyordu. Çünkü, Rusya'da dinin yasak edilişi, o günlerde köylünün boynuna Meryem Ana resmi yerine, bir makine resmini (takmalarının) kudsiyet ve tapınmak alâmeti hakkında ne düşündüğünü sordum. İnsanların mutlak insandan başka bir şeye tapınmak ihtiyacının önüne geçilemeyeceğini söyledi.

Bu gün dünyanın en büyük ilim adamlarında dahi insanlardaki bu ruhî ihtiyacın sönmemesi ve şayet sönerse insanları hayvan yapacağı hakkında bir kanaat hâsıl olmaktadır.

Daha sonraları B. Russell'ı bir zamanlar İngiltere'de posta nazırı olan bir dostun evinde de görürdüm ve bu sahada derin bir tekâmül[602] geçirdiğine kani olmuştum[603]. Russell'ın içinde büyük ilmî dehâsı yanında, daima derinleşen manevî bir gelişmenin devam ettiği göze çarpıyordu. Her halde Russell'ın fikir ve ilim ve dünyasında büyük önderler arasında kalacağına şüphe yok. Şimdi de tıpkı vaktiyle feminizm meselesinde gösterdiği samimî kanaatle dünya sulhü için çalışmaktadır.

566. Dikiş ipliği.

567. Gerekli olan şeyleri.

568. Uygun.

569. Bir ölü gibi, beti benzi atmış.

570. Ayrıntılı.

571. Özgeçmişini.

572. Ömrü yetmemiş.

573. Sevecen.

574. Buluşacağı.

575. Söyleyişiyle.

576. Kolu çevrilerek çalınan, sandık biçiminde bir tür org.

577. Üzüntüm.

578. Sebep olacağını.

579. Tutuculuğu.

580. İtti.

581. Mahmud Şevket Paşa (1856-1913), Hareket Ordusu Komutanı, Harbiye Nazırı ve Sadrazam sıfatlarıyla Meşrutiyet devrinin ünlü kişilerindendir.

582. Hüseyin Hilmi Paşa (1855-1921), Osmanlı İmparatorluğu'nun son sadrazamlarındandır.

583. Mehmed Cavit (1875-1926), Meşrutiyet'ten sonra maliye nazırlığında bulunmuş, ekonomiye ait eserleri ve kuvvetli hitabetiyle tanınmış ilim ve siyaset adamıdır.

584. Sıkıyönetim.

585. Ayrıntılarıyla anlatabilsem.

586. Fırsat.

587. Henry Wood Nevinson (1856 – 1941), *More Changes More Chances* (Daha Çok Değişim, Daha Çok Şans) adlı eserin yazarıdır. H. Edib *Akşam* gazetesinde yayımlanan İngiltere anılarında (*Akşam*, Sene 21, No. 7428, 27 Haziran 1939'da bu serinin beşinci yazısı olan "İnsan ve Zihniyet Portresi") Nevinson'dan ve İngiltere'yle ilgili gözlem ve düşüncelerinden daha ayrıntılı olarak bahseder.

588. Abdülhak Adnan (Adıvar) (1881 – 1955), Meclis-i Mebusan'da İstanbul mebusu olarak görev yapmış, ilk TBMM'de Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye vekilliğine seçilmiş, tanınmış bilim ve siyaset adamlarımızdandır. *Osmanlı Türklerinde İlim*, *Tarih Boyunca İlim ve Din* gibi çok önemli kitapları vardır.

589. John Edward Masefield (1878 – 1967), İngiliz şairi, roman ve oyun yazarı.

590. Edward G. Browne (1862 – 1926), İngiliz Doğubilimcisi. Bugün bile değerini koruyan *A Literary History of Persia* (İran Edebiyatı Tarihi) adlı eserin yazarıdır.

591. Elias John Wilkinson Gibb: (1857 – 1901), İskoçyalı Doğubilimci ve Türkolog. Başlıca eserleri: *Otoman Literature: The poets and poetry of Turkey*, *A history of Otoman poetry*. *A history of Otoman poetry*'nin birinci cildi Gibb hayatta iken basılmıştır.

592. E.J.W. Gibb, *Osmanlı Şiiri Tarihi*, Cilt I, Kitap I, İ.Ü. Yayınları 207, Edebiyat Fakültesi İngiliz Edebiyatı Şubesi, İstanbul 1943. Önsöz: Halide Edib Adıvar.

593. Özerk.

594. John Dillon (1851 – 1927), İrlandalı hekim ve siyaset adamı.

595. İzlenim.

596. Bertrand Russell (1872 – 1970), İngiliz filozof ve yazar, matematikçi. 1950 Nobel Edebiyat ödülü sahibidir.

597. Öğretim elemanları.

598. Eşitliğini.

599. Söz arasında, sırası gelmişken, antrparantez.

600. Kişisel bir kurama, teoriye.

601. (Burada) Sakıncası.

602. Gelişme.

603. İnanmıştım.

9

1909 ile 1912 yılları arasında geçen hâdiseler

Birinci teşrinde[604] İngiltere'den İstanbul'a döndüm. Doğru Sultantepesi'ne gittim. İki küçük yavrum, el ele tutuşmuşlar, arkaları duvara dayalı beni bekliyorlardı. Bana küçük oğlumun pembe yanakları solmuş ve çökmüş gibi geldi. O akşam, kanlı ve korkunç bir ihtilâlin[605] küçük bir çocuğun sinir sistemi üzerindeki tesirinin ne kadar sarsıcı ve yıpratıcı olduğunu anladım.

O gece uykudan yavrumun sayıklaması ile uyandım. Mütemadiyen kelimeye sığmayan bir ıstırapla askerlere yalvarıyordu: "Annemi öldürmeyin, annemi öldürmeyin, bizi çiğnemeyin, bizi çiğnemeyin."

Ertesi sabah kırk derece hararetle uyandı, tifoya tutulmuştu. Onun hastalığı bana etrafımdaki dünyayı unutturdu.

Seviye Talip adlı romanımı çocuğumun hastalığı esnasında uykusuz geçen gecelerde yazmıştım. Her ne kadar doktorlar hastalığının pek o kadar tehlikeli olmadığını söylüyorlardıysa da asabının uğradığı sarsıntı onu kötü bir hâle sokmuş, her gece geçirmiş olduğu acı günleri bağıra bağıra sayıklamaları ile canlandırıyordu. Bu acı sayıklamalarında yatağın üzerine kapanır, konuşur, onu teskine çalışırdım.

Seviye Talip kışın basıldı. Salih Zeki Bey'in daha evvel bahsetmiş olduğum (oğlu) Malik, onu Bursa'da bastırdı. Bu roman içtimaî aksaklıklara temas etmesi neticesi ile çok tenkide maruz kaldı[606]. Bu gün eserin mevzuunu da unutmuş ve elimde bir kopyası olmadığı için onun üstünde dönen kavganın mahiyetini[607] de pek hatırlayamıyorum.

Oğlum iyileştiği zaman, Çamlıca'da bir köşkte oturan Şehzade Abdülmecid Efendi'den bir davetiye aldım ve icabet ettim[608]. O günlerde, şehzadeliğinden ziyade bir bestekâr ve ressam sıfatı ile tanınan bir şehzade idi, aynı zamanda Şark ve Garb edebiyatını tetkik

etmiş, kültürü yüksek bir insandı. Her halde tahta çıkabilmesi imkânı çok uzaktı.

Bu davet sadece bir muharrire hitap etmiyordu. Haminne'nin anlattığına göre, beni çok küçükken Saray'a götürürlermiş, dizine oturturmuş, oynatırmış.

Çamlıca'daki köşke gittiğim zaman bütün sarayların verdiği huzursuzluğu ilk defa duydum. Saray bende deniz tutmasına benzer bir his uyandırır.

Mecid Efendi ve güzel hanımı uzun zamanlar hariçle temastan alıkonulmuş olduklarından dolayı biraz asabî idiler. Mecid Efendi yeni rejimi, istediği insanla görüşmek ve herhangi bir insan gibi yaşamak hakkını verdiğinden dolayı övdü. O devre kadar kütüphanesinin içinde yaşamış, köşk veya sarayların duvarlarını aşmamıştı.

"Ben, kendimi bir kutudan çıkarılmış bir bebek gibi hissediyorum," diyerek güldü. Evet, bir insanın, ne kadar büyük olursa olsun, cemiyet ve cemaatten[609] ayrı düşmesinin, onlarla tanışmamasının, onda en kötü bir tesir bırakacağına inanıyorum.

Daha sonraları onları Dolmabahçe'de ziyaret ettim, fakat velîahd olduktan sonra bir hayli yıl onları görmedim.

Hemen aynı tarihte, çok alâkadar ve üzerinde tetkikler yapmış olduğum pedagoji mevzuuna[610] dair makaleler yazıyordum. Bu, o günlerde, Maarif Nezareti[611] Müsteşarı olan Said Bey'in[612] dikkatini çekmiş ve beni ziyarete gelmişti. Salih Zeki Bey'in bazı arkadaşlarını, tıpkı babamın evinde olduğu gibi ben de kabul eder, görürdüm. Benden, Dâr-ül-muallimât[613], gezmemi, tetkik etmemi, ne gibi değişmeler lâzım geldiğine dair bir rapor hazırlamamı rica etti. Münevver kadın sınıfının tedris meselesine[614] yabancı kalmasını şiddetle tenkit ediyordum.

Nakiye Hanım[615] ile beraber Dâr-ül-muallimât'ı ziyaret ettim ve imkân dairesinde tetkik ettim. Nakiye Hanım ve diğer hocaları dinledikten sonra bir rapor hazırladım. Nakiye Hanım mektebe müdür oldu.

Aksaray'daki eski Dâr-ül-muallimât, o devirde en fazla Arabî[616], Farisî[617] ve din dersleri ile meşgul oluyordu. Bunların ipkası zarurî[618] olmakla beraber, yeni bir ilmî görüşle, yaşayan bir Garb diline, modern tedrisata ve tedris usulüne[619] ihtiyaç vardı. Talebenin yeni bir görüşle, yeni dünyaya ayak uydurabilmesi için yepyeni bir talim ve terbiyeden geçirilmesi hayatî bir mesele idi. Talebede bir mesuliyet hissi, hoca ile işbirliği etmeyi, aynı zamanda hocanın da daha açık fikirli olması, ifrada[620] kaçan otoritesinin yumuşatılması lâzım geliyordu.

Zaman, bize hoca ile talebe arasındaki muvazenenin ölçülü olmasının ne kadar elzem[621] olduğunu ispat etmişti. Eğer bu tedris terazisinde hocanın otoritesi mutlakıyete ve talebeye hiçbir hak vermemek şekline kaçarsa genç nesilleri istibdada[622] alıştıran bir sistem yaratırdı. Aksi olarak talebenin hürriyeti ve hakları ölçüyü kaçırır, terazinin gözünde ağır basarsa o zaman da fikir ve hareket sahasında talebe arasında bir anarşi husule getiriyordu. Bu hakikati bu gün sadece biz değil, Amerika dahi tamamıyla idrak etmemiştir. Hulâsa, tedris sisteminin temelinin sağlamlığı tamamen bu muvazeneye bağlıdır.

O yıl, kadın maarifi bakımından çok hareketli geçti. Ben Dâr-ül-muallimât'a tedris usulü hocası olarak girmeyi kabul ettim; gerek hoca gerek talebe sınıfı ile yakın temas benim için büyük bir ders oldu. Talim ve terbiyeye dair olan bir kitabımı[623] ondan sonra yazabilmiştim.

İki sene sonra Maarif Nezareti, kızlara bir idadî[624] açtı ve aynı zamanda geceli[625] olarak yeni bir Dâr-ül-muallimât tesis etti[626]. Biraz bu Dâr-ül-muallimât'da, sonra da beş sene müddetle idadîde hocalık ettim. Bilhassa talebe sınıfının her çeşidi ile yakın temas, hatta en yakın zamana kadar kendi memleketimde, Suriye'de, Hindistan'da ve Amerika'da, talebe hoca münasebetinin ölçüsünü az çok tespit etmekte bana bir rehber oldu. Başka bir mevzua geçmeden evvel burada Maarif Nezareti Müsteşarlığı, hatta Nezaret'in başında bulunan, İstanbul Üniversitesi' nin kıymetli profesörleri arasında yer alan Said Bey'in hatırası önünde hürmetle eğilmek isterim. Çünkü

Türkiyemizde kadın tahsilinin modernleşmesinde başrolü oynayan odur.

İrticaın acı ve kanlı hâdiselerinden sonra, ihtilâf ve anlaşmaya hasret çeken zihniyet[627], Hakkı Paşa'yı sadrazam olarak iktidara getirdi. Milletler hukukunun en kudretli âlimi ve hocası olan bu adama karşı her fert hakikî bir itimat beslerdi. Geniş manada İslâmiyet'in temelini teşkil eden adalet ve merhamet mefhumunu[628] "Âdil ve İhsan" vecizesi[629] ile kabinesine mal etmiştir.

Fakat bu vecizeyi henüz lâyıkıyla tatbik edebilecek zemini bulamadı. Trablus'un İtalyanlar tarafından ânî olarak zaptından, daha evvel tedbir alamadığından dolayı umumî efkâr[630] aleyhine döndü[631].

Türkiye'de samimiyetle karşılanan reformların nasıl Garb devletleri tarafından, Hasta Adam'ın dirilmesinden korkarak mallarını sağlığında ele geçirmek üzere harekete geçildiğini yakında neşredilecek olan *Türkiye'de Şark, Garb ve Amerikan Tesirleri* adlı kitabımda tarihî vesikalara, dünya tarihçilerinin eserlerine dayanarak zikr etmiş olduğumdan burada tafsilâta girişecek değilim.

Esasen Avusturya, Bosna ve Hersek'i ilhak ederek[632] mirasa konmak salgınına başlamış bulunuyordu. Onu Girit'in işgali takip etmişti. Nihayet Trablus'un işgali ortalığı altüst etti.

Bosna-Hersek'in işgalinde, Türkiye'de Avusturya malları boykot edilmiş, fesler umumiyetle Avusturya malı olduğu için, herkes fes yerine yerli başlıklar giymeye başlamıştı. Tabiî bu, yerli fes fabrikaları açılmaya sebebiyet verdi. Şimdi de İtalyan olan her şeyi boykot edecektik. Herkes "Makarna yemeyin, İtalyan malı almayacağım, İtalyanca konuşmayacağım," diye and içip duruyordu. Bu da tabiî Türkiye'de makarna fabrikalarının inkişafına yol açtı. Bu devirde benim *Handan* romanımda bir karakterin, Verdi'den bir hava çalmış olmasından dolayı Selânik'den bir hayli şiddetli mektuplar aldım.

Bundan sonraki darbe, tabiî Balkanlardan bekleniyordu. Fakat bir hayli idealist asker, doktor veya sivil genç Trablusluların büyük bir kahramanlık gösterdikleri mukavemete[633] yardım için o diyara akın ettiler. Enver ve Fethi Beyler[634] bunların başındadır. Enver Paşa'nın[635]

daha sonraları Panislamizm[636] idealinin bir sembolü olması bu tarihte başlar. O zaman henüz tanımadığım Doktor Adnan da Hilâl-i Ahmer'in[637] mümessili olarak Trablus'a gitmişti.

Yine bu devirde bir "Galatasaray Hâdisesi" vardır ki bu da epeyce neşriyatı ve münakaşayı mûcib oldu.[638] Esası şu idi:

Galatasaray'ın başında bulunan Tevfik Fikret ile zamanın Maarif Nazırı Emrullah Efendi[639] arasında bir ihtilâf baş göstermiş, nihayet Tevfik Fikret'in çekilmesi ile neticelenmişti.

Emrullah Efendi, Salih Zeki Bey'den bu yeri almasını rica etti, o da kabul etti. Bütün münakaşa mevzuu bir yeri şair mi, yoksa âlim mi daha iyi doldurabilir etrafında dönüyordu. Salih Zeki, Darülfünun'a[640], aynı zamanda Maarif Nezareti Müsteşarlığına gelinceye kadar o yeri muhafaza etti.

1910'da benim aile hayatımda büyük bir değişme olmuştu. Salih Zeki Bey ikinci defa evlenmeye karar vermişti. Taaddüdi zevcât[641] aleyhine hiçbir zaman değişmeyen ve taassup[642] derecesini bulan bir kanaatim vardı. O zaman Yanya'da bulunan babamı çocuklarımla beraber ziyarete gittim. Salih Zeki Bey'e karar vermeden evvel düşünebilmesi için zaman vermek istedim. Döndüğüm zaman, bu meselenin kapanmasının mümkün olmadığını görerek ayrıldım. Yani dokuz senelik hayat arkadaşlığımız sona erdi.

Uzunca süren bir hastalığımın ilk günlerini Nakiye Hanım'ın Fatih'deki evinde geçirdikten sonra, babamın Fazlıpaşa Yokuşu'nda bulduğu ve hazırladığı bir eve taşındım.

Fatihte, Nakiye Hanım'ın geniş saçaklı, çok pencereli evi sakin bir arka sokakta idi. Fazlıpaşa'ya nakl edinceye kadar, yatakta geçen (günlerde), üst kattaki odadan, uzun bir servinin tepesinden Fatih Camii minarelerinin, mavi göğe saplanmış gibi duran uçlarını seyrederdim. Karşıdaki bahçelerde bir bostan dolabı mütemadiyen döner dururdu. Bu garip ve iptidaî seslere, beş vakit de Fatih minarelerinden gelen ezan sesleri karışırdı. Bunu düşünürken kendi kendime şunu derim:

Çifte değirmenler gibi dönerler,
El ele vermişler Hakk'a giderler.

Fazlıpaşa'ya nakl ettikten sonra dahi uzun süren hastalığım esnasında yatakta kaldım. Maamâfih yattığım yerden başımı kaldırmadan, akşamları masmavi sakin bir su ovası gibi uzanan denizi ve güneşin ufuklara yayılan kızıl gölgesini seyredebiliyordum. Hastalığım uzadıkça uzadı. Göğsümün vaziyeti bir hayli ciddî idi, fakat iyileşmek için o kadar mücadele ettim ki nihayet üç ay sonra yataktan kalktım. Çocuklarımla yaşayabileceğim normal bir ev hayatı kurmaya azmetmiştim[643].

Bu satırları yazarken o günlerde makalelerini ve hikâyelerini yatağının içinde yazan kadın, bana yabancı gibi geliyor. Çocuklar akşamüstü Gedikpaşa'daki Amerikan Mektebi'nden gelince bu kadın onlara, içindeki çocuklarına sarılmak arzusuna, sırf öksürüğünü geçirmemek için gelebe çalmaya[644] çalışır dururdu. Nihayet çocuklar Haminne'yle yemek yerlerken o kadın, o hüzünlü loşlukta bütün maddî ve manevî acıları garip bir iç tebessümü ile seyreder dururdu. Biraz sonra akşam satıcıları, kadayıfçı, yoğurtçu ve sonra dilenciler Fazlıpaşa Yokuşu'nun kaldırımlarından Kumkapı'ya inerken ayak sesleri birbirine karışır ve o tenha yokuşta çocukların mektepten dönüşü, o uzun güne son verirdi.

Sokak seslerine karşı zaafım[645] o günlerde başlar. Benim en fazla hoşlandığım ses, cuma akşamları geçen bir kör dilencininki idi. Yataktan kalkıp bakmadan, bir eli yanağında, başı bizim evin duvarında olduğunu, âhenkli bir inilti ile "Ya Resulullah, ya Resulullah," diye başladığı zaman sezerdim. Hep sabâ makamından[646] söylerdi; "Allah" (kelimesi) en güzel, en uzun ve boğazındaki nefes tükeninceye kadar sürerdi.

İtiraf ederim ki, bütün hayatımda hiçbir musiki sanatkârı ile bu kadar tabiat üstü bir ruh birliği hissetmiş değilim. O dahi kendini dinleyen biri ile bu birliği tesis ettiğini sezmiş gibi idi. Çünkü zaman zaman değneğini taşlara vurarak âdeta "Dinliyor musun? Orada mısın?" der gibi biraz durur, sonra o garip dinî ilâhisine devam ederdi.

Oradan, altı ay sonra seyahate çıktığım zaman evde olmadığım ilk cuma akşamı, aşçıya, “O yukarıda değil artık,” demişti.

1910 yılının sonunda mektepteki derslerime başlamış, hararetim ve öksürüğüm kesilmiş, bunlardan başka konferanslar vermeye başlamıştım.

Nihayet Balkan Harbi geldi çattı. O harp içinde “Teâli-i Nisvan Cemiyeti”[647] hastabakıcılık ve yardım faaliyetine girişmişti. Bu devir içine Türk Ocağı[648], Ziya Gökalp[649] ile yakından tanışmak, Yusuf Akçura[650], Ahmed Ağaoğlu[651], Hamdullah Suphi[652], *Genç Kalemler*[653] vesaire de girer.

Ziya Gökalp o günlerde Fazlıpaşa’daki evimde beni sık sık ziyarete gelirdi. 1915’den sonra milliyetçilik sahasında görüşlerimizdeki başkalık bir zaman için bizi ayırdı.

Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki’nin belki de büyük mütefekkiri[654] ve Partinin felsefesini kendisine göre tespit etmiş bir şahsiyetti. Panturanizm[655] hareketi de onunla başlar. Fakat kanaatimce o zaman Ziya Gökalp yanlış tefsir edilmişti[656]. Çünkü o, “Dünya-Türk Birliği”ni siyasî olmaktan ziyade kültürel olarak telâkki ederdi. Kendisi, memlekete en mühim düşünen kafalarını veren Diyarbakır’ın tanınmış bir ailesindendi. Abdülhamid zamanında İstanbul’a gelmiş, Parti’nin hareketli bir ferdi olmuş, sonra da Selânik’de mühim bir mevki edinmişti.

Bunları yazarken karşımda oturuyor gibi görüyorum:

Şişman, kısa, esmer ve alnında yıldıza benzeyen bir marka[657] vardı. Yirmi yaşında iken intihara teşebbüs etmiş, fakat ölmemiş, kurşun sadece alnında bir yara bırakmıştı. Etrafındakilerin ötesini, bütün muhitinin[658] hududunu geçen bir dünyaya bakar gibi duran dalgın ve garip gözleri vardı. Âdeta muhitinde kendini yabancı buluyormuş hissini verirdi. Türkolojinin esasını Türkiye’de o kurdu. Son içtimaî reformlarımızın fikir bakımından bir nev’i izcisi sayılabilir. O zamanlar neşrettiği *İslâm Mecmuası*’nda Kur’an’ın güzel bir tercümesi verilmişti. Dinî reform meselesinde Musa Bikiyeff ’in[659]

tesiri altında idi. Fakat aynı zamanda İslâmî bir Protestanlık, yani zamana göre şekil alabilecek bir reforma taraftar idi.

Bence en güzel eseri *Çocuk Dünyası*'dır. Orada, lâtif bir vezinle o zamana kadar ehemmiyet verilmemiş olan eski halk masallarına dair çok güzel parçalar bırakmıştı.

Ekseri, Yusuf Akçura ile beraber gelirdi. Akçura'nın sert tenkitlerini, müsamahalı[660] bir tebessümle dinler, daima Türk kadını ve çocukları için –ancak o öldükten sonra tahukkuk eden– hülyalar kurardı.

Onun, başta *Yeni Turan* olmak şartıyla ilk eserlerimin üzerinde tesiri vardır.

Kendisi evvelâ Garb filozof mütefekkirlerinden Durkheim[661], sonra da Bergson'un[662] tesiri altına girmiştir. Belki fikirleri başka tesirlere müsait olan bu büyük Türk münevverinin[663] hiç aksamayan bir istikameti, Osmanlı Türklerinin mutlak Garblılaşmalarına iman etmiş olmasıdır.

Burada bu devre ait fikir hareketlerinin Türk Ocağı'nda ve matbuatta[664] nasıl tecelli ettiğini[665], ne şekil aldığına dair uzunca izahat, yukarıda zikr etmiş olduğum yakında çıkacak kitapta vardır: *Türkiye'de Şark, Garb ve Amerikan Tesirleri*.

1911'de Türk Ocağı açılmış, 1924'e kadar ilk prensiplerini az çok muhafaza etmiştir. En hararetli ve faal zamanı Hamdullah Suphi'nin reis olduğu devre tesadüf eder.

604. Ekimde.

605. Devrimin.

606. Eleştiriye uğradı.

607. İçyüzünü.

608. Çağrı üzerine gittim.

609. Toplum ve kişilerden.

610. Eğitim Bilimi konusuna.

611. Millî Eğitim Bakanlığı.

612. Kemalpaşazade Said Bey: Ünlü gazeteci-yazarlarımızdan. *Tarîk* ve *Vakit* gazetelerinde "İcmal-i Ahval" başlığı altında siyasi makaleler yazdı.

613. Kız Öğretmen Okulu.

614. Öğretim konusuna.

615. Nakiye (Elgün) (1880 – 1954), Sultanahmet Mitingi konuşmacılarından. Cumhuriyet'le birlikte İstanbul Kız Lisesi müdürlüğüne tayin edildi. Erzurum milletvekilliği yaptı.

616. Arapça.

617. Farsça.

618. Yerinde bırakılması zorunlu.

619. Öğretim metoduna.

620. Aşırılığa.

621. Vazgeçilmez.

622. Uyruklarına hiçbir hak ve özgürlük tanımayan sınırsız monarşi, despotluk.

623. Halide Edib, *Talim ve Terbiye*, 1911.

624. Eskiden lise derecesinde okullara verilen ad.

625. Yatılı.

626. Kurdu.

627. Düşünüş biçimi.

628. Kavramını.

629. Özdeyişi.

630. Halkın, genelin düşüncesi.

631. Karşı duruma geçti.

632. Katarak, bağlayarak.

633. Direnişe.

634. Ali Fethi (Okyar) (1880 – 1943), Türk siyaset adamı. 1934'te Londra Büyükelçiliği yaptı. Daha sonra milletvekilliği ve adalet bakanlığı görevlerinde bulundu.

635. Enver Paşa (1881 – 1922), Türk general ve devlet adamı.

636. İslamiyet.

637. Kızılay'ın.

638. Sebep oldu, gerektirdi.

639. Emrullah Efendi (1858 – 1914), Türk maarifçi ve siyaset adamı. 1908'de Galatasarayı Lisesi müdürlüğüne, 1909'da Millî Eğitim Bakanlığı'na getirildi. Liselere ilk olarak felsefe derslerinin konulmasını sağladı.

640. Üniversiteye.

641. Bir erkeğin birden fazla kadınla evli olması.

642. Bağnazlık.

643. Bir işteki engelleri yenmeye karar vermiş olmak.

644. Üstün gelmeye.

645. Düşkünlüğüm.

646. Türk müziğinde birleşik makam. Çargâh'ta Hicaz Zengûle dizisi ile Sabâ dörtlüsünün birleşmesinden oluşur.

647. Halide Edib başkanlığında kurulan bir cemiyet. Bu cemiyete üye olabilmek için İngilizce bilmek şarttı. Erleri tedavi etmek amacıyla açılmıştı. Cemiyetin hastanesinde Halide Edib de hastabakıcılık yapmıştı.

648. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde etkinlik gösteren Türkçü siyasal dernek.

649. Ziya Gökalp (1876 – 1924), Türk yazar, şair ve sosyolog.

650. Yusuf Akçura (1876 – 1935), Türk siyaset adamı, tarihçi ve yazar. İstanbul Darülfünunu ve Deniz Lisesi'nde bir süre hocalık yaptı. Kitap haline getirilerek yayımlanmış eserlerinin birkaçı. *Ulûm ve Tarih*, *Şark Meselesi'ne Ait Tarihî Notlar*, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri*.

651. Ahmed Ağaoğlu (1869 – 1939), Türk gazeteci ve siyaset adamı. Gazete ve dergilerde yayımlamış olduğu sayısız yazılarından başka kitap hâline gelen eserlerinden birkaçı: *İslâm'a Göre ve İslâm Âleminde Kadın*, *Üç Medeniyet*, *Hukuk Tarihi*, *İhtilâl mi Inkılâb mı*, *Serbest Fırka Hatıraları...*

652. Hamdullah Suphi (Tanrıöver) (1886 – 1966), Türk yazarı ve devlet adamı. Özellikle hitabet gücü ile tanınan Tanrıöver'in eserleri: *Dağ Yolu*, *Günebakan*.

653. 1910 – 1912 yıllarında Selanik'te yayımlanan milliyetçi bir fikir dergisi.

654. Düşünürü.

655. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında, Osmanlılık ve İslamcılık akımları karşısında bütün Türklerin tek vatanda ve tek bayrak altında birleşmesini amaçlayan akım, Türkçülük.

656. Yorumlanmıştı.

657. (Burada) İz.

658. Çevresinin.

659. Musa Carullah Bigi (Bikiyeff), Tanınmış İslam modernisti. *El-Tilmiz* gazetesinin yanı sıra sayısız bilimsel yapıt ortaya koydu.

660. Hoşgörülü.

661. Emile Durkheim (1858 – 1917), Fransız sosyolog. Başlıca eserlerinden birkaçı; *İçtimaiyat Usulünün Kaideleri*, *Din Hayatının İptidaî Şekilleri...*

662. Henri Bergson (1859 – 1941), Fransız filozof.

663. Aydınının.

664. Basında.

665. Meydana çıktığını.

10

Balkan Harbi'ne doğru

Bundan bahsedebilmek için iki sene geriye dönmek mecburiyeti vardır. Daha evvel zikr ettiğim[666] ailevî bir meseleden dolayı bir müddet için çocuklarımla beraber Yanya'da Reji'nin başında olan babama 1909 yılının sonunda gitmiştim.

Babam bizi Pire'den almıştı. Oradan Yanya'ya gidiş, bana ilk defa Yunanistan'ı, kısmen dahi olsa, göstermişti. Gerçi, Pire'de vapur beklediğim için bu defa Atina'ya gidememiş ve bu tarihî memleketi görememiştim. Fakat, Pire'de dahi tesadüf ettiğim tek tük Atinalının Rumcası –daha doğrusu– Elenikasının[667] ahengi kulaklarıma bir ses ziyafeti oldu. Tevekkeli[668] iki bin yıl evvel dünyaya örnek olan yüksek felsefe, fikir ve sanat mahsullerini vermemişti.

Pire'den Yanya'ya gidişte bana ilk defa, Akdeniz adalarının arasındaki emsalsiz[669] mavi suların bazan hırçın, coşkun ve vapuru altüst eden, bazan birdenbire mutlak bir sükûta kavuşturan munis[670] ve dalgasız bir göl hâlini alan safhalarını[671] gösterdi.

Vapur, bir adadan öbür adaya giderken, Yunan köylüleri ve diğer yolcular kamarada veyahut güvertede yere serilmişler, ortalıkta bir öğürmek, bir gaseyan[672] sesleri konseri dalgaların hışırtısına karışıyordu. Babam ve çocuklarımla Eleni adlı Rum dadılarını fena hâlde deniz tutmuş, yatmışlardı. Kamarada benden başka ayakta hiç kimse yoktu. Fakat ben deniz tutmasını daima ayağım topraktan kalkınca duyduğum huzursuzluğa tercih ederim. Akdeniz dalgaları vapuru sadece sağa sola yalpa vurduran cinsten değildi. Beklemediğiniz bir anda vapur havaya kalkar inerdi. Akdeniz nereden hücum edeceği, nerenize çelme atacağı bilinmeyen bir yaramaz çocuğun azgınlığına benzer.

Fakat iki ada arasına girer girmez ortalık süt liman olur, o zaman herkes ayağa kalkıyor, ada önünde vapur dolup boşalıyor, horozlar

ötüyor, köylüler bağıra çağıra vapura girip çıkıyorlardı. Kaptan her halde yalnız Makedonya'nın yetiştirebileceği, yaman bir tipti. Köylüler denizin azgın anlarında, "Papa, Papa, Talasam ti furtuna,"[673] diye haç çıkarır dururlardı.

Yanya'da babamın evine sık sık gelen Sabit Bey adlı bir Türk zabitini tanıdım. Babamın iman ettiği İttihat ve Terakki'nin en çetin aleyhtarlarından biri olmasına rağmen, yine de babamın en yakın dostu ve arkadaşı idi.

Onun bu İttihat ve Terakki düşmanlığı sırf, yeni rejimin Arnavutluk'daki bir isyanı bastırırken gösterdiği kanlı şiddetten doğmuştu. Damarlarındaki kana ne karışmış olursa olsun Osmanlı İmparatorluğu Türkünün gerek adalet ve gerekse ölçülü bir insaniyet bakımından en güzel bir örneği idi. Zulümden olanca kudreti ile nefret ederdi. Uzun boylu, esmer bir adamdı. Maddî olduğu kadar manevî bakımdan da hem cesur hem de selim[674] düşünceli bir insandı. İnsan münasebetlerindeki ölçüyü daima muhafaza etmişti. İşte Makedonya'da, Arnavutluk'da bir Balkan Harbi'ne müncer olacak[675] tohumları yeni rejimin diktiğini ilk defa o söyledi ve bunun üstünde durdu.

Fakat, bunun yanında kabul edilmesi lâzım gelen başka mühim âmiller[676] de vardı. Çünkü, Balkan Harbi'nin saikleri[677] arasında, harp devletlerinin haricî politikası da büyük bir rol oynamıştı. Nihayet bütün bunlar 1911'de yeni rejimin iç meseleleri ile karışarak, Sabit Bey'in iki yıl evvel haber verdiği Balkan felâketi ortaya çıktı. Kendisi de Balkan Harbi'nin şehitleri arasındadır.

1911'de İttihatçılar Meclis'de ekseriyeti[678] kaybetmeye başlamışlardı. Aynı zamanda da Meclis haricindeki ekseriyet, onları farmason[679] veyahut Radikal[680] diye isimlendiriyor ve yeni seçimi kaybetmeleri ihtimalini kuvvetli görüyorlardı. Bunun en acil çaresi, Meclis'i hemen dağıtmak, İttihat ve Terakki kuvvetlerini artırmak ve muhalefete karşı gelmek için tedbir almaktı.

Bu çare tabiî 1908 Anayasası'nın esaslarına aykırı düşüyordu. İttihatçılar, 1908'de 1876 Anayasası'nın 35. maddesine 13. maddeyi ilâve etmek suretiyle tadil etmişlerdi[681]. Şimdi bu ilk tadil maddesini kaldırmak istiyorlardı. Yani, 1876'da padişaha Meclis dağıtmak

selâhiyetini[682] veren maddeyi olduğu gibi iade etmek istiyorlardı. Kısaca tadil selâhiyetini tekrar Sultan Reşad'a iade etmek fikrinde idiler.

Parlamento, 35. maddenin muaddel[683] şeklinin ilgasına[684] rey vermedi. Fakat, meseleyi Âyan'a[685] götürerek ve onların selâhiyetinden istifade ederek, Meclis'i Birinci Kânunun[686] 5'inde lağv ettiler[687]. Fakat, bu geriye dönüş kendilerine pahalıya mal oldu.

Yeni Meclis toplandıktan sonra, üç ay geçmeden askerliğin "Halâskârlar Cemiyeti" Maltepe'de toplandı, yeni Meclis'in dağılmasını ve tarafsız şahıslardan müteşekkil[688] bir kabine kurulmasını talep etti.

Âyan, tekrar Meclis'i dağıttı, Gazi Muhtar Paşa'nın[689] riyasetinde[690] İttihatçılara muhalif[691] bir hayli mühim isimleri içine alan meşhur Büyük Kabine kuruldu. Gazi Muhtar Paşa'yı, Kâmil Paşa[692] kabinesi takip etti. Fakat, ikisi de kısa bir müddet için iktidarda kaldı ve bir hayâl inkisarı[693] uyandırdı. Onlar da siyasî rakiplerinde tenkit ettikleri bütün hataları tekrar ettiler, bütün hareketlerinde sadece İttihat ve Terakki düşmanlığı hâkimdi.

Haziranda ikinci defa İngiltere'ye gittim. Miss Fry kısa bir müddet için İrlanda'ya gitmişti. Cambridge'de bir müddet için iki odalı bir daire tuttum ve orada bütün gün yazı yazardım. İngiltere'nin o loş havasında ve sessiz muhitinde insan daima verimli çalışabiliyor. Londra'da trafik sesi de ölçülüdür. Sizin kulağınıza gelmeden evvel âdeta gizli bir el onu ayarlar gibidir. Herhangi genç ve yeni muharrir bundan daha müsait bir muhitte çalışamaz. Muhitinizden uzaklık ve sükûnet sizi ister istemez kendi kafa ve ruhunuzun derinliğine gömüyor.

Her gün öğle vakti çıkar sokaklarda dolaşırdım. Şehrin içinde kendimi açık denizlerde bir damla yağ gibi hissediyordum.

Yeni Turan, ecnebî matbuatının[694] o zaman çok şiddetli tenkitlerine maruz kalmış[695], İttihat ve Terâkki'nin taşkın milliyet heyecanlarının bir fikir âmili diye vasıflandırılmıştı[696]. Maamâfih bir hayli ecnebî dile tercüme edilmişti. 1926'da Chattam House'da

Türkiye'ye ait yazıları gözden geçirirken nihayet İngilizlerin bu eserin siyasî bir Panturanizm olmadığını ifade eden pasajlara tesadüf ettim.

Yeni Turan hiç şüphesiz bir ütopya[697] idi ve ütopyalar gibi tahakkuk ettirilmesi[698] mümkün olmayan gayeleri[699] vardı. Bu eser, kadınların rey sahibi olacağı, hayat ve insan münasebetleri makul ve muntazam olabileceği bir devri tahayyül ediyordu. Bilhassa Türk kadını, kafa ve kalbindeki itidal[700] ve cemiyete karşı muhabbetle dolu olduğu bir zamanın hasretini çekiyordu. Bilhassa, Osmanlı devrinin Bizanslaşan intihâb[701] devrinde, süs, israf, gösterişe kaçan kadın sınıfını şiddetle tenkit ediyordu.

Liberal ve demokratik Türkiye, emek ve sadeliğe doğru giden idare sisteminde şovenliğe[702] yer vermeyen, Yakın Şark'da bir nev'i birleşmiş milletler şeklini istihdaf eden[703] bir Türkiye bu kitabın baş gayesi idi. Tabiî aşk hikâyesi, sırf roman diye oraya sokulmuştur.

Burada bu kitabın üzerinde tesiri olduğu için Quaker'lerden[704] bahsedeceğim. Bu mezhebe[705] mensup[706] olanlar arasında biraz yaşamış ve onlardan da bazı noktalarda ilham almıştım.

Isabel Fry, bu mezhebe mensup bir ailenin kızı idi. Babası o günün en meşhur milletlerarası hukukçularının başında bulunan Sir Ed. Fry idi. Isabel, babasının malikânesini bırakmış, Londra'ya gelerek küçük ve hususî bir mektep açmıştı. Bu mektepte sayıları az dahi olsa büyük aile kızlarına cemiyetsever, basit ve ciddî bir hayat terbiyesi vermeye çalışıyordu.

Asıl bu mezhebin havasını, Isabel'in babasının Bristol'deki şatosuna misafir olduğum zaman aldım. Sir Ed. Fry o vakit seksenlik bir ihtiyardı. Karısı, kızları ve bütün hizmetçileri hep aynı ailenin sadece vazifeleri ayrılmış birer fertleri gibi idiler.

Sabah duasını hep birlikte yaparlardı. Aralarında daima kurşunî, fakat ipekli olmayan gayet sade esvaplar giyenler vardı.

Pazar günleri, diğer Hıristiyan kiliselerinden başka olan sade ve sakin bir binadaki mabetlerine[707] beni de götürürlerdi. Papaz yoktu. Herkes yerinde oturur, içinden dua eder, herhangi bir fert içinden doğarsa kürsüye çıkar, İncil'den bir pasaj okur; onun duasına bütün "Cemiyet" iştirak ederdi. *Yeni Turan*'daki gri giymeleri, yüzleri açık,

fakat başlarındaki beyaz örtüler galiba biraz buranın ilhamı ile olmuştu.

Türkiye'ye döndükten sonra, 1912 Ağustosu'nda Türkiye, Balkan Harbi'ne girdi. Harbi ilân eden Büyük Kabine'dir. Aynı zamanda Asquith[708] Kabinesi, harbin neticesi ne olursa olsun, statükonun[709] muhafaza edileceğini ilân etmişti.

Türkiye yenildi, Makedonya Türk ve Müslümanları'ndan üç bin kişi katledildi[710].

Anlaşılan, Mister Asquith'in bu ilânı sırf Türklerin galebesi ihtimaline karşı bir tedbirden ibaretti. Garbın, Türkiye'deki Müslüman Türklerle, herhangi bir cinsten Hıristiyanları bu suretle ayırt etmesi Türkiye'deki milliyetçilik hissinin ölçüyü aşan feveranının[711] başlıca sebeplerinden biri olmuştur. Âdeta Türklerin, bazılarına kendilerinin intihâb edilmemesi, ancak aralarında Müslüman ve Türk olmayanları imha[712] ile mümkün olabileceği hissini şuuraltı dahi olsa aşıladı.

Bu harp kadar fena idare edilmişi tarihimizde görülmemiştir. Makedonya muhacirleri[713] panik içinde İstanbul'a iltica ettiler, camilere doldular. Aynı zamanda ordu da dahil ortada bir kolera salgını başladı. O kışın İstanbul'daki sefalet inanılmayacak kadar korkunçtur.

Haminne, Kâbe toprağı diye Üsküdar'a geçti. Mahmure abla da çocukları ile beraber Üsküdar'da idiler. İstanbul'dan birçok aileler ayrılıp gidiyorlardı. Çünkü Bulgar Ordusu'nun İstanbul'a girmesi gibi korkunç bir ihtimal ağızdan ağza dolaşıyordu.

Ben, Nakiye Hanım'ın Fatih'deki evinde "Teali-i Nisvan Cemiyeti"nin yardım ve hastabakıcı kolunu tanzim etmeye çalışıyordum.

Bu ilk kadın kulübü bazı münevver kadınlar ve hocalar tarafından kurulmuştu. Gaye daha fazla fikrî inkişaf[714] istikametinde idi. Küçük merkezinde Fransızca, İngilizce dersleri verildiği gibi, aynı zamanda çocuk bakımı ve ev bakımı hakkında da malûmat veriliyordu.

Gedikpaşa Amerikan Mektebi'nde Mrs. Marden ve Mrs. Bowen, İngilizce derslerini deruhte ettikleri[715] gibi, mektebin salonunu da kadınlara umumî konferanslar verilmek için açmışlardı. Burada müfrit[716] feminizme[717] kaçan bir temayül[718] olmakla beraber,

gürültüden şöhret avcılığından çekiniliyor, ölçülü bir orta yol tutuluyordu.

İşte bu kulüp otuz yataklı küçük bir husûsî hastahane tesis etti. Evi bize azamız Mihri Pektaş temin etmişti. İki kadın kulüp azasının eşleri olan bir cerrah[719] ile bir eczacı da gönüllü olarak bize yardım ediyorlardı. Buraya sadece neferleri alıyorduk. Çünkü Türk kadınının bu nev'i hastabakıcılığı ilk defa o günlerde başlıyordu. En küçük dedikodu en büyük skandala yol açabilirdi.

Ben her sabah Fatih'den yürüyerek Sultan Ahmed civarındaki bu hastahaneye geliyor ve akşamları geç vakitlere kadar burada kalıyordum. Issız ve çamurlu sokakların köşelerinde duvarlara dayanarak yürüyen yaralı askerler ve tir tir titreyen muhacirlerden başka kimseyi göremiyordum.

Milletime ve memleketime herhangi bir vaziyet içinde kalbimdeki muhabbetin[720] hakikî mahiyetini[721] o günlerde anladım. Bu muhabbetin siyasî düşünceler, ideolojiler ile ilgili münasebeti yoktu. Bu muhabbet, herhangi ananın iptidaî[722] ve tabiattan gelen elde olmayan kudret ve hâkimiyetini ifade ediyordu.

Arkamda Haminne'nin bol çarşafı, hastaneye gelirken tek başıma Sultan Ahmed Meydanı'nda durur, içimde sonsuz bir hüzünle minarelere bakar, bir yabancı ordusunun bu diyara girmesi ihtimali kalbimde öyle bir acı uyandırırdı ki, yüz üstü yatıp taşları öpmek isterdim. Evet, beni bu yerden hiçbir yabancı kuvvet ve tehlike ayıramazdı. Bu toprakların mukadderatını[723] daima paylaştık ve paylaşacağız.

Hastahaneye gelirken aldığım gazetelerde her sabah yeni bir hezimet[724] haberinden başka bir şey yoktu. Fakat hastaların yanına sakin bir yüzle gidiyordum. Yanlarına gitmeden evvel Anadolulu hasta neferlerin bana birer çocuk gibi gelen yüzlerinde, haber soran endişeyi görür gibi olurdum.

— Merhaba hemşire. Bu gün nasılsın, ha?

Bu, "Nasılsın?" sualinin arkasında hiç şüphesiz, "Cepheden ne haber var," suali vardı. Verilecek cevap yoktu, fakat doktorla beraber güler yüzle aralarında dolaşır, ağır yaralıların yaralarını sarar dururdum.

Hastaların bazıları hâfızamda yerleşmiş kalmıştı. Bir tanesi Anadolu'nun sembolü gibi görünen Ankaralı bir neferdi. Her halde insan cinsinin en güzide[725] bir örneği idi. Koyu yeşil gözlü, uzun boylu, muntazam yüzlü bu adam, şimdi bir insan iskeleti hâline gelmişti.

İlk askerliğini Arnavutluk'da yaptıktan sonra Yemen'e yollamışlar ve orada yedi sene kaldığı zaman zarfında geçirdiği meşakkatli[726] hayat ve mütemadî[727] sıtma, zekâsını hemen hemen kaybettirmişti. İşte bu, üç ay evvel, binbir zahmetle İstanbul'a gelir gelmez, hemen Balkan cephesine gönderilmişti. İki ayağı da yaralı, ikisi de kangren[728] tehlikesine maruzdu.

Onu, ötekilerden ayırmak icap ediyordu. Cerrah, ayaklarını kesmeden evvel birkaç ameliyat yapmak istiyordu. Belki de bunların sayesinde bacaklarını kurtaracağını ümit ediyordu. Kalbi de kloroforma[729] tahammül edemeyeceği için bu ameliyatları bayıltmadan yapmak icap ediyordu.

İşte o zaman hâfızasını ve zekâsını kaybetmiş dahi olsa, hakikî bir askerin nasıl bir metanetle[730] acıya tahammül ettiğine şahit oldum. Doktor bu ameliyatlar esnasında[731] bacağını kımıldatmamasını ihtar etmişti. O da demir gibi hareketsiz, acıya tahammül ediyordu.

Yemen'de ana dilini hemen hemen unutmuş, Arapça'yı da pek öğrenememişti. Hiç ses çıkarmıyor, gözleri sımsıkı kapalı, dişleri kısılmış, bir ölü gibi kaskatı duruyordu. Sadece bu ameliyatlar esnasında bir elini uzatır, elimi tutmak ister, ben de ameliyatın sonuna kadar elini tutardım. Acının derecesini bu zavallı iskelet elin, benimkini koparacak gibi sıkmasından ancak anlıyordum.

Bir hafta sonra doktorun tahmin etmiş olduğu gibi kangren tehlikesi zail oldu[732]. Öteki arkadaşlarının yattığı odaya nakl ettik. Fakat bu defa da sıtma nöbetleri ile mücadeleye mecbur kaldık. Nihayet hâfızası düzeldi, hayata karşı alâkası uyandı. Bana köyüne mektuplar yazdırıyor, döndüğü zaman tarlalarını arpa ekimi için hazır bulmak istiyordu.

İçimde yer eden ikinci bir hâdise, bir Makedonyalı ile ilgilidir. O da iki bacağından yaralı ve kırılmış kolunu yanlış düzeltmiş oldukları için çok büyük bir ıstırap içinde idi. Yatağında oturuyor, mütemadiyen

sallanıyor ve inliyordu. Biraz sonra bu inilti ve sallantının aynı zamanda manevî bir acıya dayandığını öğrendim. O da şu idi:

Bulgarların işgal etmiş olduğu İskeçe'de[733] karısını ve çocuğunu bırakmıştı. Bulgar işgali esnasında ortada dolaşan kıtallere ve diğer korkunç vak'alara dair rivayetler[734] onu çileden çıkarıyordu. Çünkü ailesinden şimdiye kadar hiçbir haber alamamıştı.

Belediyede o zaman bir "Muhacirin Komisyonu" vardı. Her gün oraya arkadaşlarından biri gidiyor, dört yaşındaki Hatice adlı yavrusu ile yirmi beş yaşında Emine adlı karısı hakkında haber olup olmadığını soruyordu. Ve ben, her sabah yaralı odasına girdiğim zaman gözündeki yeis ile karşılaşıyor, her defasında:

— İskeçe uzak, daha gelmeleri ümidi var. Çocuklu kadın herkes gibi yürüyemez ki, diyerek teselli etmeye çalışıyordum.

O da dişlerini sıkarak: "Öküz arabası vardı," dedikten sonra sallanmasına, iniltisine devam ediyordu. Bu isimsiz asker kütlesinin sabrı, ıstırap karşısında muhafaza ettikleri vakar[735] söze sığmayacak kadar büyüktü. Aynı zamanda onları hezimet o kadar utandırmıştı ki, en küçük yardım ve alâkaya karşı büyük bir minnet[736] hissediyorlardı.

Mağlûp Türk Ordusu'nun, Makedonya'nın düşman muhiti içinden, aç, susuz ve titreyerek İstanbul'a gelişleri hâlâ kafamda bir kâbus[737] gibi yaşar.

Yeis içinde geçen günlerin bir akşamında, Derne' den[738] bir mektup aldım. Bu mektup bizim oradaki tek makineli tüfek birliğinin altı zabiti tarafından "Yeni Turan zabitleri" diye imza edilmişti.

Baştaki imza Işıldak'dı.

Bu anavatana âdeta coşkun bir muhabbet mektubu idi. Mektup âdeta bir sevgilinin ıstırabına karşı duyulan acıyı ifade ediyordu. Onlar da tıpkı Sultan Ahmed'de anavatanın çamurlu topraklarını öpmek istediğim anların hislerini ifade ediyorlardı. Nihayet onlar da çöldeki uzun mihnetten[739] sonra ana topraklarındaki mücadeleye katılmaya geliyorlardı. Bu mektup bende o kadar derin bir tesir yaptı ki, Gelibolu seferi esnasında "Işıldağın Rüyası" diye bir yazı yazdırmıştı. En fazla o zaman *Yeni Turan*'ın ne kadar büyük bir tesir uyandırmış olduğunu hissettim. Bazı mağazalara bu isim konuyordu. Ve bana da

yalnız kendi memleketimizden değil, Taşkent'den ve Kazan'dan *Yeni Turan*'a dair mektuplar geliyordu.

Sonraları Işıldak'ın Türk Ocağı'nın ilk azalarından biri olduğunu bana söylediler. Fakat kendisi ile hiç karşılaşmamıştım. Bana son mektubu, daha doğrusu vasiyeti Irak'dan geldi. Eğer şehit olursa, *Yeni Turan*'ın on kopyasını, on genç zabite dağıtmamı rica ve vasiyet ediyordu. Sonradan Irak'da şehit olduğunu öğrendim.

Trablus'dan gelip İstanbul müdafaasına katılan genç unsur[740] hiç şüphesiz ordumuza can verdi. Bulgar Ordusu' na İstanbul'a girmek imkân ve düşüncesini kaybettirdi.

Millî izzet-i nefsimizin[741] aldığı yaraya merhem olan şey, Hamidiye'nin bütün Avrupa matbuatında hayranlık uyandıran kahramanlık macerasıdır. Ona, ecnebi matbuatı "Hayal Gemi" adını vermişti. Bu kruvazör[742] Varna'yı harp başında bombalarken yanından bir yara almış, geri dönmüştü. Batmak vaziyetinde İstanbul'a dönmesi esasen büyük bir bahrî hâdise[743] idi. Ve kimse onun Haliç'de bir müddet kaldıktan sonra tekrar harp sahnesine döneceğine ihtimal vermemişti. Fakat dört ay geçmeden ve herkes Yunan Filosu'nun Boğazlarda toplanmakta olduğundan bahis ederken, birdenbire Hamidiye'nin Şira Adası'nı[744] bombardıman ettiği haberi yayıldı.

Hamidiye'nin Boğaz'ı gözetleyen Yunan Donanması'nı atlatmasını bir mucize kabul etmek tabiî idi. Bundan sonra Yunan Filosu peşinde iken yine de Hamidiye, Yunan adalarını bombardıman ediyor, Yunan nakliye gemilerini batırıyordu. Fakat batırdığı nakliye gemilerinin tayfalarını kurtarıyor ve her türlü tehlikeyi göze alarak Yunan sahillerine bırakıyordu. Teknikte ve cesarette olduğu kadar, insanî ve medenî bahriye ananelerinde[745] başta gelen ve ne kadar iftihar etsek yeri olan bir deniz harbidir.

Bu geminin kumandanı Kaptan Rauf [746] hiçbir zaman bir kahraman rolü oynamamış, bilâkis büyük bir tevazu[747] ile bu şerefin kendisi ile birlikte çalışan küçük bahriyelilere ait olduğunu iddia etmiştir. Kaptan Rauf, belki şuur altı dahi olsa insanların kahramanlara tapmak temayülünün bazan milletleri nerelere sürüklediğini hissetmiş

olması, şahsî şöhretinin yayılmasında elinden geldiği kadar mani olmasında büyük bir âmil olmuştur.

Bu aralık Teali-i Nisvan Cemiyeti, hastahanelere yardım ve aynı zamanda Makedonya'daki sivil Müslüman Türklere revâ görülen[748] zulüm ve kıtali protesto etmek maksadıyla büyük bir salonda bir miting tertîb etmişti.

Salon hıncahınç dolu idi. Altı tanınmış kadın şair ve muharrir konuştu. Bunların en kuvvetlisi, merhum Celâl Sahir'in[749] annesi Fehime Nüzhet[750] Hanım'dı. Miting sona ermeden kadınlar kalkıp elmaslarını ve kürklerini masanın önüne yığdılar. Aynı zamanda miting, iki kadın delege seçerek Beyoğlu'ndaki sefarethaneler vasıtası ile Türk kadınlarının protestolarını kraliçelere göndermişti.

Bütün bu hâdiselerden sonra o kadar yorgundum ki, nihayet bir zaman için 1913 İlk kânunda[751] Alman Hastahanesi'ne yattım. 10 Kânunuevvel gününde baş hemşire telâşla odama geldi, odanın önündeki balkondan İstanbul'a bakıyor, kendi kendine bir şeyler konuşuyordu. Yataktan "Ne oluyor, ne oluyor?" diye seslendim.

— İttihatçılar, Babıâli'yi basmışlar, Nâzım Paşa[752], yaveri ve Necib[753] isminde biri bu mücadelede vurulmuş, dedi.

Babıâli Baskını'nın kısaca âmili şu idi:

Babıâli'ye nota verilmiş, Edirne'nin Bulgaristan'a ilhak edilmesini talep etmişler. Kâmil Paşa kabinesi bunu kabule taraftar olmuştu. Umumî efkâr Edirne henüz kendini kahramanca müdafaa ederken şehrin düşmana terk edilmesine muhalifti.

İttihatçılar, umumî efkâra dayanarak, Edirne'nin teslim edilmesine mani olmak için tedbir almışlardı. Enver ve Talât paşalar yanlarında üç yüz kişi ile Babıâli'ye girerek Kâmil Paşa'ya istifa teklif etmişlerdi. Fakat umumî heyecan arasında Mustafa Necib ve Yakub Cemil[754] ateş açmış, Nâzım Paşa ile yaveri de mukabele etmişlerdi. Bu hâdiseyi muhalefet ve İttihat ve Terakki birbirinden hayli başka surette halka izah ettiler, Mahmud Şevket Paşa kabinesi o zaman iktidara geçti.

Maamâfih, Edirne düştü. 30 Mayıs 1913'de Londra Konferansı'nda İttihatçılar şehrin düşmesini kabul ettiler.

2 Haziran 1914'de[755] Mahmud Şevket Paşa muhalefet tarafından öldürüldü. Bu kabiliyetli, imanlı ve büyük askerin öldürülmesi çok

büyük tesir yaptı. Bu vesile ile İttihatçılar on iki kişi idam ettiler ve aralarında Padişah'ın damadı da bulunan bir hayli adamı Anadolu'ya nefy ettiler[756].

Anlaşılan muhalefet de bu devirde bile *Coup d'état*[757] hazırlanmıştı. Fakat Mahmud Şevket Paşa'nın katli münasebetiyle İttihatçıların aldığı sıkı tedbir buna mani olmuştu. Bu meseleyi İttihatçıların tanınmış sîmâlarından Rıza Nur Bey[758] de 1918'de hürriyet ve itilâfın esrarını açıklayan eserinde anlatır. Celâl Paşa[759] merhumun hatıratında da bu meseleye dair izahat vardır.

Bu aralık, Balkan devletlerinin kendi aralarındaki ihtilâftan faydalanarak Türk Ordusu 1913 Temmuzu'nda Edirne'ye yürüyerek şehri istirdat etti[760]. Böylece Balkan Harbi sona erdi.

666. Andığım.

667. (Yun.) *Hellen*'den. Modern Yunanca.

668. Boş yere değil.

669. Eşsiz.

670. Uysal.

671. Evrelerini.

672. Kusma.

673. Aman, aman denizim bu ne fırtına.

674. Doğru.

675. Dönüşecek.

676. Etkenler.

677. Sebepleri.

678. Çoğunluğu.

679. (Fr.) *Franc-maçon*: Mason. Birtakım kardeşlik ilkelerini benimseyen, birbirlerini parola ve işaretlerle tanıyan, loca denilen bölümlere ayrılan kimselerden kurulu derneğin üyesi. Franmason da denir.

680. Köktenci.

681. Değiştirmişlerdi.

682. Yetkisini.

683. Değiştirilmiş.

684. Kaldırılmasına.

685. Senatoya.

686. Aralık ayının.

687. Hükümsüz kıldılar.

688. Oluşmuş.

689. Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1839-1918), Son Osmanlı – Rus Harbi'nde yararlılığıyla ün kazanmış, Meşrutiyet Devri'nde sadrazamlıkta bulunmuş ve bilimsel eserleriyle de tanınmış değerli askerlerimizdendir.

690. Başkanlığında.

691. Karşı olan, aykırı olan.

692. Kıbrıslı Mahmed Kâmil Paşa (1832-1913), Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında dört defa sadrazamlıkta bulunmuş vezirlerindendir.

693. Düş kırıklığı.

694. Yabancı basının.

695. Karşı karşıya kalmış.

696. Nitelendirilmişti.

697. (Yun.) *Utopia*. Gerçekleştirilmesi imkânsız tasarı veya düşünce.

698. Gerçekleştirilmesi.

699. Amaçları.

700. Ölçülülük.

701. Yağmalama, talan etme.

702. (Fr.) *Chauvinisme*: Değişik ırk ve uluslar arasında düşmanlık yaratmayı amaçlayan ve bu yolda kışkırtmada bulunan aşırı ulusçuluk akımı.

703. Amaçlayan.

704. Anglo-sakson Protestanlığının bir kolu. *Dostlar Derneği* adıyla da anılır. Kendilerine "kutsal ruh"un yol gösterdiğine inanırlar.

705. Bir dinin görüş ve anlayış ayrılıkları sebebiyle ortaya çıkan kollardan her biri.

706. Bir yer veya kimseyle bağıntısı olan, ilişkili.

707. Tapınaklarına.

708. Herbert Henry Asquith (1852 – 1928), I. Oxford ve Asquith kontu, İngiliz siyaset adamı.

709. Yürürlükte bulunan antlaşmalara göre olması gereken veya süre gelen durum.

710. Öldürüldü.

711. Birdenbire öfkelenmesinin, parlamasının.

712. Yok etme.

713. Göçmenleri.

714. Düşünceyle ilgili gelişmeler.

715. Üstlendikleri.

716. Aşırı.

717. Toplumda kadının yararlanacağı hakları çoğaltmak ve erkeğinkine eşit kılmak amacını güden düşünce akımı.

718. Eğilim.

719. Operatör.

720. Sevginin.

721. İçyüzünü.

722. İlkel.

723. Alın yazısını.

724. Bozgun.

725. Seçkin.

726. Zorlu.

727. Sürekli.

728. (Fr.) *gangrène*: Vücudun herhangi bir yerindeki dokunun ölmesi.

729. (Fr.) *chloroforme*: Renksiz, hoş kokulu, daha çok anestezide kullanılan, yatıştırıcı ve uyuşturucu bileşik.

730. Dayanıklılıkla.

731. Bir işin yapıldığı an.

732. Ortadan kalktı.

733. (Günümüzde) Yunanistan'da Türklerin çok yoğun olduğu bir şehir.

734. Söylentiler.

735. Ağırbaşlılık.

736. Gönül borcu.

737. Karabasan.

738. Libya'da liman şehri.

739. Sıkıntıdan.

740. Eleman.

741. Ulusal onurumuzun.

742. (Fr.) *croiseur*. Deniz yollarını gözetleme, deniz ve hava filolarına kılavuzluk etme amacıyla topla silahlandırılmış hızlı savaş gemisi.

743. Denizcilik olayı.

744. Syra veya Syros. Kyklades Takımadaları'ndan Yunan adası.

745. Denizcilik geleneklerine.

746. Hüseyin Rauf (Orbay) (1881 – 1964), Türk amiral ve devlet adamı.

747. Alçakgönüllülükle.

748. Uygun görülen.

749. Celâl Sahir (Erozan) (1883 – 1935), Edebiyat-ı Cedide grubuna, daha sonra Fecr-i Âti grubuna katılarak bu topluluğun başkanı seçilen şairimiz. Şiir kitapları; *Beyaz Gölgeler*, *Buhran*, *Siyah Kitap*. Hakkı Nâşir takma adıyla da basılmış şiirleri ve bir kitabı vardır.

750. Fahime Nüzhet. Şair Celal Sahir Erozan'ın annesi, şair.

751. Aralık ayı. Kânûn-ı evvel de denir. (Bâbıâli Baskını, 23 Ocak 1913'te gerçekleşmiştir).

752. Nâzım Paşa (? – 1913). 1882'de kurmay yüzbaşı olarak Harbiye'den çıkmış, çeşitli görevlerde bulunmuş, 1908'de ilk defa Harbiye Nazırlığı'na getirilmiş, fakat Kabine'nin düşmesi üzerine Bağdat Valiliği'ne gönderilmiş. Balkan Harbi'nde tekrar Harbiye Nazırlığı'na getirildi. Babıâli Baskını sırasında Yakub Cemil tarafından vuruldu.

753. Mustafa Necib (1879 – 1913), II. Meşrutiyet'te yararlıklarıyla tanınmış subaylarımızdandır. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olarak bu partinin fikirlerini yaydı. Selânik'te II. Abdülhamid idaresine ilk karşı çıkan Mustafa Necib oldu. Babıâli Baskınında öldürüldü.

754. Yakub Cemil (1884 – 1916), İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ünlü kişilerinden. Babıâli Baskınının elebaşılarındandır.

755. Mahmud Şevket Paşa'ya düzenlenen suikast, 11 Haziran 1913 tarihindedir.

756. Sürdüler.

757. Hükümet darbesi.

758. Doktor Rıza Nur (1879 – 1942), Türk siyaset adamı ve yazar. Askerî Tıbbiye'yi bitirdi. *Hayat ve Hatıratım*, *Hücumlara Cevaplar*, *Türk Tarihi* basılmıştır. Sinop'taki evini ve zengin kütüphanesini, Millî Eğitim Bakanlığı'na bağışlamıştır.

759. Kast edilen Cemal Paşa (Ahmed) (1872 – 1922), Büyük Türk kumandan ve devlet adamı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. 1914'ten sonra Nafıa ve Bahriye Nazırlığı, Birinci Dünya Savaşı sırasında İkinci Ordu Kumandanlığı'nı da üstlendi. Askerî ve siyasi hayatını anlatan iki eser yazdı: *Plevne Müdafaası* ve *Cemal Paşa Hatıratı*. Bu eserler oğlu Behçet Cemal tarafından yeniden gözden geçirilerek Latin harfleriyle basıldı; *Hatıralar*.

760. Geri aldı.

11

1913-1914 yılları arası

1913 ile 1915 yılları (arasında), İttihatçılar, memleketteki yapıcı faaliyetlerini kaybeder. Doğru ve yanlış birçok tecrübeleri onlarda da idare kabiliyetini yükseltmiş ve sonraki inkılâbların temellerini atmışlardır.

En esaslı değişmeler ve ilerleme, maliye ve orduda kendini gösterdi. Aynı zamanda gümrüklerde de çok ciddî bir hareket başladı. Bunların üçünde de Fransız, İngiliz ve Alman, en kudretli ecnebi mütehassıslar bulunduğu gibi, başlarında da kuvvetli ve yetişkin adamlar vardı.

Maarif Nezareti'ni de birbiri ardınca tanınmış adamlar işgal etmiş olmalarına rağmen, hiçbirinin ortaya attığı esas ve planda kâfi derecede vuzuh[761] vardı denilemez. Emrullah Efendi'nin bu husustaki fikri belki en açıktı. O, en fazla yüksek tahsil ve üniversitelere ehemmiyet veriyordu. Aynı zamanda da Avrupa üniversitelerine bir hayli talebe göndermişti.

Said Halim (Paşa)[762] Kabinesi'nde, Emrullah Efendi' nin halefi Şükrü Bey'in[763] de kendine mahsus fikirleri ve onları tahakkuk ettirebilecek iradesi[764] vardı. Ben Şükrü Bey'le Maarif meselesinde anlaşamadım ve ondan dolayı çekildim. O keyfiyetten[765] fazla kemiyete[766] ehemmiyet verirdi. Maamâfih hizmeti büyüktür ve ilk tahsil sahamızı genişletti.

Merhum Şükrü Bey'de beni istifaya sevkeden fikir ayrılığı meselesinin başka cephelerinde duracak değilim. Çünkü maarif sistemimizin aksayan tarafları hakkındaki kanaatlerimi –bu gün çok ileri gitmiş olmamıza rağmen– değiştirmiş değilim. Bu husustaki fikirlerimi esasen muhtelif yazılarımda ifade etmiş bulunuyorum. Fakat bu istifa meselesiyle alâkadar olan bir hâdiseden bahsedeceğim:

İstifamı verdikten bir hafta sonra, Talât Paşa, Dr. Nazım[767] ve Ziya Gökalp beni ziyarete geldiler. Talât Paşa'yı ilk defa görüyordum. Sadeliği, mizahî görüşü, muamelesindeki samimiyet bende büyük bir tesir yaptı.

Evvelâ, muhtelif gümrük mevzuları üzerinde uzunca durduktan sonra, çok ince ve nazik bir şekilde ziyaretinin asıl maksadına intikal etti[768]. İstifamı geri almamı istiyordu. Bunu çok mahirane[769] bir şekilde yaparak, maarife yapmış olduğum veya yapabileceğim hizmetler üzerinde durarak, herhangi bir mesele için talebimi[770] feda etmenin bana yakışmayacağını söyledi. Nihayet istifamı cebinden çıkardı, gülerek: "Pulu eksik," dedikten sonra tekrar bu mevzu üzerinde uzun uzun konuştu. Tabiî bu mevzu yalnız maarife değil, memleketin diğer bütün meselelerine de temas ediyordu.

Talât Paşa, çarçabuk kudrete erişen siyasîlerimiz arasında her halde nadir görülen bir örnekti. Onda, kudret mudillesinden[771] doğan şahsî gurur kat'iyen yoktu.

Bundan sonra her bayram muntazam ve bayramlar arasında da zaman zaman beni görmeye geliyordu. İşin dikkatte değer tarafı, partisini ve hatta siyasetini çok acı bir şekilde tenkit ettiğim zamanlarda da bu devlet adamı dost tavrını hiç değiştirmedi.

Talât Paşa'nın hemen herkesin sevgisini çekmesinin sebebi, sade ve mütevazı[772] bir hayat yaşaması ve hakikî demokrat ruhu taşımasıdır. İnsan onu ne kadar tenkit ederse etsin vatanseverliğin güzide bir örneği diye kabul etmeye mecburdur. Yanlış olanları dahi hiçbir hareketi şahsî[773] bir kazanç veyahut kudret insiyakına[774] dayanmamıştır. Fakir bir insan olarak yaşadı ve fakir bir insan olarak öldü. Vatanı için elzem[775] telâkki ettiği[776] herhangi meselede en büyük eziyet ve fedakârlığa katlanırdı.

Birinci Dünya Harbi patlayıncaya kadar Talât Paşa, iyi bir iş idaresi tesisine çalıştı, suistimale[777], kudret istismarına[778] karşı amansız bir mücadele açtı. O günlerde hep, "Biz ihtilâlci olarak kudreti ele aldık, fakat artık memlekette kanunu hâkim kılmak zamanı gelmiştir," der dururdu.

Maalesef, bu "kanunu hâkim kılmak" meselesi, Birinci Dünya Harbi'nin son yıllarında zaafa uğradı. Herkesin fikri ne pahasına olursa

olsun zafere ulaşmak üzerinde duruyordu. Maamâfih, harpte yeni dünya devletleri için de aynı şey söylenebilir. Bu devirleri bilmeyen hiç kimse, harbin ne kadar insanî hisleri körleştirdiğini ve her harpten sonra yeniden kalkınmanın milletlere ne kadar maddî ve manevî fedakârlıklara mal olacağını ölçemez.

Talât Paşa, bana istifamı geri aldırdıktan üç ay sonra, ikinci ve son istifamı verdim.

Nakiye Hanım da birkaç ay sonra çıktı.

O günlerde İttihat ve Terakki'nin en büyük Şeyhülislâm'ı Hayri Efendi[779], Evkaf mekteplerinde[780] çok esaslı ve ciddî reformlar yapmaya başlamıştı. O günün medreseleri[781] kız, erkek karışık, iptidaîleri[782], hulâsa hepsi geri ve skolâstik[783] zihniyetin tesiri altında idiler. Bunların hepsini Hayri Efendi kökünden ıslaha[784] karar vermişti.

Camilere merbut[785] iptidaîler o zaman hemen hemen sadece Kur'an okuturlar ve mekteplerin kendileri de oldukça harap ve izbe[786] bir hâlde idi.

Bunların modern işlemesi için, evvelâ on iki tanesini birleştirerek mektep denilecek bir vasıfta ve merkezî bir semtte bir tek binaya aldılar. Bunlardan biri erkek, diğeri kızlar içindi. Başlarına oldukça ileri görüşlü ve kabiliyetli bir zat getirdiler. Kızlarınkinin müdürü Nakiye Hanım'dı. Ben de kız mekteplerinin umumî müfettişi olmayı kabul ettim.

Kız mekteplerinin merkezi Sultan Ahmed civarındaki bir binada idi. Arasına epeyce kolej mezunu ve çekilmiş olduğum Kız İdadîsi'nde[787] yetişen talebelerimden birkaçı, kabiliyetli bir hoca grubu teşkil ediyorlardı. İşte bu iptidaîlere modern olan ve hoca yetiştiren merkez evkaf kız mekteplerinde, kanaatimce maarifinkini dahi geçkin bir nizam[788] koydu ve kabiliyetli hocalar yetiştirdi.

Sultan Ahmed merkezi tam manası ile modern bir yer olmuştu.

Talim ve terbiye meselesini, muhtelif ilim şubelerine mensup, mektep idaresi denilen şeyi Garb'da[789] görmüşlerden bir hayli tanınmış sîmâlar[790] bu mektebe haftada bir defa gelir, diğer Evkaf iptidaîlerinden toplanan hocalara sıra ile konferans verirlerdi. Bunların

arasında Doktor Adnan, Akçura vesair bu sahada tanınmış selâhiyetli[791] sîmâlar vardı.

Ziya Gökalp bu müessesenin başta gelen dostlarından biri idi. Maamâfih merhum Şükrü Bey, bütün mekteplerin maarif tarafından ele alınmasını, yani merkezîleştirme fikrini ortaya atınca, Ziya Gökalp da bu fikre taraftar oldu. Evkafa mensup mekteplerin sadece bir din müessesesi[792] olduğunu ortaya atarak "lâik"liğin ilk adımını atmak isteyenler bu hususta yanılıyorlardı. Çünkü Hayri Efendi'nin Evkaf mektepleri o günlerde fikir ve ilim sahasında cidden modern ve ileri bir yol tutmuşlardı. Müslüman cemaatinin[793] elinde böyle bir teşkilâtın kalmış olması bizim için çok hayırlı olur, hiç olmazsa Müslüman olmayan cemaatlerden geri kalmazdı.

Evkaf kız mekteplerinin umumî müfettişliği bana, halkı ve muhtelif semtleri içinden görmek için bir vesile oldu. Her hafta İstanbul'un hiç bilmediğim arka sokaklarına, fakir muhitlere giderdim ve buralarda sadece Evkaf mekteplerini değil, çocuk ailelerini de tanımaya muvaffak oldum. Kasımpaşa ve Sinekli Bakkal, bilhassa Sinekli Bakkal en fazla dolaştığım yerlerdi.

Bu aralık evimde de bazı değişmeler oldu. Mahmure abla ve enişte artık benimle oturuyorlar, Nakiye Hanım'ın mektebinde hoca olan kardeşim Nigâr da akşamları bizde kalıyordu. Artık ufaklı büyüklü yedi çocuğun getirdiği canlı, coşkun, neşeli ve eğlenceli bir çocuk dünyası havası esiyordu.

Haminne de tabiî benimle beraberdi. Fakat onunla temas biraz azalmıştı. Gündüzleri ders veya konferans veyahut ta kulüp[794] ekseri vaktimi alıyor, evde olduğum günlerde de birçok dost veya arkadaş geliyordu. Bu yeni dünya gençlerini, bilhassa kadınlarını fena hâlde yadırgıyordu. Giyinişleri, tavırları, bütün hareketleri Haminnenin zevkine, insan münasebetlerine dair kanaatlerine hiç uymuyordu.

Haminne'nin içinde âdeta bu acayip yeni dünyaya istiskale uğramış[795], fazla oturmuş bir misafir hissi hâsıl olmuştu[796]. Bu, kollarını sallayarak yürüyen, erkeklerle konuşan ve arkadaşlık eden, ellerinden sigara düşmeyen kadınlar, hep ona yabancı geliyordu.

İşte ben, geceleri herkes yattıktan sonra odamda yazı yazarken – daha evvel de bahsetmiş olduğum gibi– Haminne yanıma gelir,

konuşmak isterdi. Fakat ben konuşmazsam odasına boynu bükük döner, benim de onu kırmış olmak acısı içimi yakardı. Ertesi akşam, başını kapıda görür görmez hemen yazımı bırakır, içeriye çağırır ve uzun uzadıya konuşurdum.

Bu günlerde her halde seksen yaşını bulmuştu. Fakat hâlâ sıhhati yerinde, her zaman temiz ve zarif, her zaman entarileri ütülü idi. Ve beş vakit namazının hiçbirini geçirmezdi.

Bu konuşmalarda onun Beşiktaş'daki Mor Salkımlı Ev'e karşı duyduğu hasretten doğan mevzular beni en fazla sürüklerdi. Çünkü benim de içimde, derhal Mor Salkımlı Ev hatıraları uyanır, baştanbaşa pencerelerini, geniş odalarını beyaz perdelerini, uzun minderini görür gibi olurdum. Birdenbire küçük yazı odamın kalın perdelerini yadırgar gibi olurdum.

Fazlıpaşa'daki evi değiştirmek imkânı olmadığını ikimiz de bildiğimiz hâlde, ikide birde büyük bahçeli, eski biçim bir ahşap ev aramaya çıkardık. Ev gezmek onun en büyük zevki idi. Bir gün beraber ev gezerken, Sultan Ahmed civarında ikimizin de muhayyilesini[797] okşayan bir tanesine tesadüf etmiştik.

Sultan Ahmed Camii'nin arkasındaki dar bir sokakta idi. Onun da çifte merdivenleri, mor salkımlı pencereleri, mermer kurnalı[798] bir hamamı vardı. Evi tutmadık. Maamâfih Sultan Ahmed minarelerinin ışıkları yandığı, ezan sesleri geldiği, Ramazan günlerini o evde yaşıyormuş gibi hissederdik.

Bize gelen misafirler arasında, Haminne'nin tek konuştuğu erkek, eski İstanbul tavrını taşıyan ve artık aile doktorumuz vaziyetine girmiş olan Dr. Adnan'dır. O zaman kendisi Hilâl-i Ahmer'de idi. Nuruosmaniye'de Dr. Hikmet'le müşterek bir yazıhanesi vardı Haminne onu bilhassa merhum Kemal dayıya benzetirdi.

Bir sabah yatak odamın kapısında garip bir ses duydum. Kapıyı açınca Mahmure ablayı sofada yerde yatan Haminne'nin üzerine eğilmiş bir vaziyette buldum. Ne konuşabiliyor, ne kımıldanıyordu. Fakat gözleri her zamankinden daha derin bir anlayışla bize bakıyor, âdeta vaziyetini anlayamadığımdan dolayı bize acıyor gibiydi. Bu gözlerdeki her zamanki ince, mizahî bakışla gözlerimin içine bakarken henüz hareket eden sağ elinin üç parmağını kaldırdı. Derhal onun,

“Ben hasta olursam üç günden fazla yatmam,” dediğini hatırladım. Bir an için ikimizin de içini âdeta dinî bir huşua[799] benzeyen bir rikkat[800] sarmıştı. Onu bazan üzmüş olmamı düşünerek içimde acı bir nedamet[801] hissi uyanmıştı. Odasından çıkarken gece yarısı konuşmalarımız esnasında vaktiyle söylemiş olduğu bazı sözleri hatırladım. Çünkü her nedense o gün Haminne’nin artık başka bir âleme göçeceğini sezmiş gibi idim. Demişti ki:

— Ben ölümden değil, ama topraktan korkuyorum. Her nedense Sultantepesi’ndeki Özbekler Tekkesi’nin yanındaki mezarlıkta yatmak beni korkutmuyor. Ben mezarlıkta bile kalabalıktan, gürültüden nefret ederim.

Haminne’nin o mezarlığı istemesinin sebebini herkesin anlaması zordur. Çünkü orada ailesinden kimse gömülü değildi. Bir avuç içi kadar küçük mezarlıkta, birkaç şeyh, Taşkent’den, Buhara’dan gelmiş birkaç garip Özbek’den başka kimse yatmıyordu.

Haminne’nin odasından çıkar çıkmaz doktora telefon ettim. Fakat bulmak kolay değildi. Edirne’den döndükten sonra Enver Paşa birbirini takip eden iki ağır ameliyat geçirmişti. Dr. Adnan, Enver Bey ile yani paşalık devrinden evvel Almanya’da uzun yıllar arkadaşlık etmişlerdi. Hastalığı esnasında Dr. Adnan onu hiç bırakmazdı. Bundan başka da Hilâl-i Ahmer Teşkilâtı ve Tıbbiye’deki dersleri çok vaktini alıyordu. Maamâfih Haminne’nin hastalığına nihayet yetişebildi.

Odaya girdiği zaman, hastanın gözlerinde garip bir rahatsızlık hâsıl oldu. Doktor yanına gitti, ona mahsus anlayışla hastanın başına buz koyduktan sonra, ablamın sabahleyin başından çıkarmış olduğu başörtüyü aldı, Haminne’nin başına örttü. Bu derhal Haminne’nin gözlerine eski dost bakışını iade etti.

Hastalığın üçüncü gününden sonra Haminne’de asabî bir huzursuzluk hâsıl oldu. Daha evvel söylediğim gibi üç günden fazla etrafındakileri kendisi ile meşgul etmeyeceğini söylemiş olmasına rağmen dokuz gün yatakta kalması, her şahsî hizmetinin başkaları tarafından görülmesi ona azap veriyor, gözlerinde âdeta etrafından af dileyen bir mana parlıyordu.

Ben, Haminne’nin ölüm ihtimalinin bende bu kadar derin bir acı yaratacağını hiçbir zaman tahmin etmemiştim. Fakat dokuzuncu günü

hâlâ sağ olması bende yaşaması ümidini uyandırdı, iyileşeceğine dair kanatimi kulağına fısıldadım. Gözlerinde bir sevinç ışığı parladı. Fakat şimdi biliyorum ki iyileşeceği için değil, sıf muhitini sıkmamış olduğu için sevinmişti. Belki de bu garip ve hislerini belli etmeyen, Halide adlı torununun kendisine ne kadar içten bağlı olduğunu anlamak onu çok sevindirmişti. Evet, Haminne benim çocukluğumla acı ve tatlı günlerimle aramdaki son bağ idi.

Beni gözleri ile çağırdı, eğildim, yanağımı yumuşak yanağına dayadı. Onun, o sınıf ihtiyar kadınlarına mahsus temiz ve şahsî kokusu içimi sardı. Gözlerinde ruhu saran mutlak bir sükûn ve güzellik vardı. Bana ölüm meselesini konuştuğumuz akşamları hatırlattı. Birdenbire: "Oraya ben de gelirim. Gece yarısı konuşmaları yaparız Haminne," dediğimi hatırladım.

O akşam sabaha kadar düşündüm, uyuyamadım ve Haminne o gece göçtü. Sultantepesi'ndeki ıssız mezarlığa gömüldü.

Ertesi gün kurban bayramı idi. Dostlar hem taziye[802] hem de bayram münasebetiyle evimize doldular. Ziya Gökalp son ziyaretçi idi. O çıkarken Dr. Adnan girdi. Alman Hastahanesi'nden, Enver Paşa'nın yanından geliyordu. İskemleden kalkmaya çalışırken Haminne'nin hastalığı esnasında sık sık duyduğum bir sancı yanıma saplandı. Kımıldanamadım, inledim. Dr. Adnan "Neyiniz var?" diye sordu, "Yanımdaki sancı," dedim. "Mutlak apandisit olacak, İstanbul'da âdeta bir salgın hâlinde, hastahaneye on kişiden fazla geldi," diyerek güldü.

Hakikaten de ağır bir apandisit başlangıcı idi. Dayanılmaz sancılar ve yüksek bir hararetle yatağa düştüm.

Maamâfih hararetin verdiği dalgınlık, hatta en acı ağrılar, o günlerdeki ruh sancısını ikinci dereceye indirdiği için çok memnun oldum.

Hararetim iner inmez, bir hafta sonra beni sedyeye yatırarak arabası ile Alman Hastanesi'ne nakl ettikleri zaman ölüm diyarının eşiğinde gibiydim. Gözlerim kapalı, kendimden geçmiş, bir hâlde giderken tam Belediye'nin arkasındaki sokakta *Kiria Eleni* günlerini hatırlatan sesle gözlerimi açtım. Arabanın yanından bir Ortodoks cenaze alayı geçiyordu. Belki yarın, imamlı bir Müslüman cenaze alayı bu yerden geçecekti. Evet, hiç yaşayacağımı ümit etmiyordum.

On beş gün sonra iyileşmeye başladım. Doktor Nâzım ile Talât Paşa hastahaneye geldiler. Talât Paşa yeni istirdat edilen[803] Edirne'yi iki gün evvel ziyaret etmişti. Bir çocuk sevinci ile gözleri parlıyordu.

İnsan tabiî vatanını bir bütün olarak sever. Fakat ne olursa olsun, herkesin bir çocukluk hissi ile bağlı olduğu bir köşe vardır. Talât Paşa için de o köşe Edirne idi. Yüreği o kadar Edirne ziyaretinin verdiği heyecanla çarpıyordu ki sözlerini, hatta sesindeki taşkın sevinci olduğu gibi hatırlıyorum:

"Ben Edirne'nin bir köyündenim, babam beni ilk defa şehre götürdüğü zaman Selimiye Camii'nin bana verdiği heyecanı hiç unutamam," diye başlayarak çocukluk günlerini bana tatlı tatlı anlattı. Babasının onu Edirne'ye götürdüğü çocuk, Talât Paşa'nın gözlerinde yaşıyordu.

Bundan altı ay kadar sonra beni evimde ziyarete geldiği zaman gayet memnun görünüyordu.

"Sizi memnun edecek bir haber getirdim," dedi. "Miss Fry'ı kadın mekteplerinin teşkili için davet ettik. Bir karar almadan evvel bir kere vaziyeti tetkik etmek istedi. Yakında geliyor. Maarifte bu işi kabul etmesi için onu ikna etmenizi rica ediyorum."

Ben şahsen Evkaf mekteplerinden o zaman henüz ayrılmış değildim. Maamâfih Miss Fry'ı ikna etmeye çalışacağımı va'd ettim.

Miss Fry bende misafir oldu. Talât Paşa da gelir görüşürlerdi. Fakat Şükrü Bey'le esas meselelerde anlaşamadıkları için, bir ay sonra İngiltere'ye avdet etti[804].

Burada 1914'de Evkaf mekteplerini açtıktan sonra, bazı değişmeler hakkında görüşmek üzere Şeyhülislâm Kapısından[805] Hayri Efendi'yi ziyaret etmiştim.

Şeyhülislâm Kapısı, Haliç'e nazır, eski Türk binalarından en fazla hususiyetini muhafaza edenlerden biri idi. Sofalarında görünen, uzun siyah cübbeli, beyaz sarıklıların, eski Türkiye'nin yüksek "ulema"[806] sınıfının heybetini, aynı zamanda hareketlerindeki sükûn ve nezaketi birer hayal gibi dirilten halleri vardı.

Yerdeki halının kırmızı ve mavi desenlerini hâlâ görür gibiyim. Modern eşya kalabalığına yer vermeyen, bu genişlik, sükûn ve Türk sadeliğini ifade eden muazzam odanın kapıları önünde bir Amerikan

yazıhanesinin başında Hayri Efendi oturmuş çalışıyordu. Kapıdan girer girmez geniş pencerelerin arkasındaki güneşin parlattığı Haliç sularında eski gemi yelkenlerinin ağır bir âhenkle sallandığını gördüm. Uzun cübbesinin içinde ayağa kalkan Hayri Efendi, bu dekora çok yaraşıyordu. Çok uzun boylu, ince esmer yüzlü, kudretli burunlu, parlak siyah gözlü bir adamdı. Fesinin etrafında kendisine mahsus bir zarafetle sarılan sarık, her hareketiyle dalgalanan uzun siyah cübbesi âdeta eski bir tabloya benziyordu. Maamâfih, o yerin nadir güzelliğine, Şeyhülislâm'ın eski bir resme benzeyen kıyafetine rağmen, çok sade ve tabiî bir misafir kabul edişi vardı.

Yazı masasının yanına oturdum, not defterimi çıkardım. O da mütemadiyen not alıyor, notları yüksek sesle okuduktan sonra, bir iş idare adamının vuzuhu[807] ile tekliflerimin hangilerinin tatbik kabiliyeti olduğunu söylüyordu.

Hayri Efendi'nin pratik kabiliyeti, fikir selâmleti[808] ve herhangi karışık meseleyi kavrayabilen zekâsı, bende büyük bir hürmet uyandırdı. Çok yazık ki, o da Partisinin kısa görüşlü cereyanlarına kurban oldu, çekildi gitti.

İnanıyorum ki, eğer Hayri Efendi, Evkaf mekteplerinde başladığı ıslahatı[809] ilerletmeye zemin ve zaman bulsa idi, bu gün hepimizin yürekten bağlı olduğumuz, Cumhuriyet'in "lâik"lik reformu büyük bir sarsıntı yapmadan geçerdi. Çünkü o, kalmış olsa idi, memlekette derin görüşlü, modern kafalı bir din hocası kafilesi bırakmış olacaktı.

Burada bir istitrâd[810] yapacağız. Onu son defa 1922'de Malta'dan döndükten sonra Ankara'da Kalaba köyündeki evimizi ziyaret ettiği zaman gördüm. Aynı kibar ve hususî kıyafeti ile bizim küçük odanın kapısından girebilmek için eğilirken kametinin[811] aynı zarif ve âhenkli tavırları göze çarpıyordu.

Anadolu'ya, doğduğu yerde hayatının son günlerini geçirmek için gidiyordu. Onu hayattan kaçıran mistik[812] bir görüş, dünyadan atılmış gibi idi. Eğer kalmış olsa idi, yeni teşekkül eden hükümete esaslı bir kıymet getirebilirdi. Fakat o, biraz yorgun ve mahzun son kararını vermiş bir insan tavrı ile: "Artık hastayım ve mezarımın kenarındayım," diyordu.

Hayri Efendi ile 1914'de görüştüğüm günlerde, Sultan Ahmed'deki Evkaf mektebinin arkasındaki bir küçük sokaktaki macerayı hiç unutmam. Sokağın adı "Arasta" idi. Evler ve eski duvarlar da bir kovuk gibi, sakinleri şehrin en aşağı ve kendine mahsus tabakasındandı. Mektepten Nakiye Hanım'la biraz geç çıkmıştık. Arasta'dan umumiyetle geçilmez olmasına rağmen, vakit kaybetmemek için bu dar yere daldım.

Belki de şehir halkının umumiyetle geçmekten çekindiği bu yere karşı içimde bir tecessüs vardı.

Evkaf mekteplerini eski mahallelerde teftişe gittiğim zaman, umumiyetle eski, uzun ve bol bir çarşaf giyer, yüzümü açık bulundururdum. Fakat, o sabah Arasta'dan geçmek ihtimali aklıma gelmediği için, biz yaştakilerin bu mahallelerin hoşuna gitmeyen modern kıyafetini muhafaza etmiştim.

O dar sokakta bir alay kız çocuğu, aşağı yukarı piyasa ediyorlardı. Paramparça basma entarili, çıplak ayakları eski takunyalı, ağızları sakızlı, fakat sakızla birlikte kelimeleri de çiğneyerek birbirlerine lâf atan çocuklar.

Bir tanesinin kucağında, kendisinin yarısı kadar bir çocuk. Bir tanesinin elinde –muhakkak çalmış olacak– bir şık şemsiye, o günün sosyete hanımlarını taklit ederek kırıtıyor, süzülüyorlardı.

O günün münevver sayılan kadın sınıfının bu kadar gülünç olduklarını ancak bu çocukları görünce anladım. Anlaşılan o sokağa kendi meskûnlarından[813] başka pek kimse girmiyordu. Beni görür görmez hemen taklide ve alaya başladılar. Şemsiyelisi bağırarak diyordu ki:

— Bak, bak başında bir kazan –saçımın tepeme toplanmış olması– arkasında bir peştamal –bu da çarşafın darlığına işaret– Hah, hah, hah.

Birdenbire hepsi beni taklide, bağırarak bana söz atmaya başladılar. Bu bana realist bir komedi parçası gibi geldi. Mümkün olsaydı modaya uygun çarşafı atar, ayaklarıma takunya geçirir onların alaylarına iştirak ederdim. Fakat bunda alaydan başka bir de tehlike işareti vardı. Yani çarşafımı parçalamaya, beni taşlamaya hazır oldukları yüzlerindeki hınç ifade eden ışıltıdan belli oluyordu.

Hemen peçeyi kaldırdım, onlarla konuşmaya başladım. Herhangi insan sözünün siyah bir peçeden daha büyük bir tesiri vardı. Çünkü gözleri, yüzü kapalı bir insana hücum etmek, hatta parçalamak her halde gözlerini size dikmiş, korkudan yüzünde eser olmayana taarruz etmekten[814] çok daha kolaydır.

Vücudu ile şık hanımların yürüyüşünü taklit için acayip şekilde kıvranan, kırıtan şemsiyeli kızın yanına gittim, arkam duvara dayalı: "Bu ne güzel şemsiye," dedim. Onların alayına iştirak, onlarla beraber gülmek, alay etmek, bu azgın çocuk kafilesini bir an için durdurdu. Fakat dayandığım duvardan uzaklaşmak için en küçük harekete karşı müteyakkız[815] görünüyorlar, elleri taş almak için yere uzanıyordu. Benim yerimden kımıldanmadığımı, ellerindeki taşa ehemmiyet vermeden konuştuğumu, yani kaçmaya niyetim olmadığını görünce duraladılar. Fakat o an, şemsiyelinin düşmanı olduğu anlaşılan, kucağında çocuk taşıyan kız tekrar başladı:

— Kafasında kazan...

Şemsiyeli derhal atıldı:

— Sen sus yüzsüz, arsız. Senin ablanın da çarşafı dar. Hem de kırmızı. Camiye bile öyle gidiyor. Yüzüne düzgün[816] bile sürüyor.

— Sürer ya. O güzel. Senin gibi maymun suratlı değil ya.

Şemsiyeli kabardı.

— Maymun suratlı sensin... Ablanın suratı kapkara. Düzgün sürünce yoğurtlu patlıcana benziyor.

— Hah, ha dostu var. Ondan para alıyor mu? Cevap ver, yoksa taşı kafana indiririm.

Şemsiyeli bana döndü:

— Kucağındaki çocuk bir Çingene'nin piçi.

Artık bu kavga kalabalığın dikkatini benden biraz uzaklaştırmıştı. Ben de arkam hâlâ duvarda yan yan ilerliyordum. Bunu görünce aralarından kurtulmam ihtimali hemen hepsini birden benim aleyhime birleştirdi. Şemsiyeliye bir ağızdan bağırıyorlardı.

— Utanmıyor musun yabancının tarafını tutuyorsun?

Ben artık şemsiyeliyi tutmaktan başka çare olmadığını anladım.

— Ablasının dostu kim? diye sordum.

Çocuklu yüzüme bağırdı:

— Sana ne? Arabacı Nuh, anladın mı? Kırmızı çarşafı da düzgünü de o getiriyor. Sorarım sana, onun ablasının dostu var mı bakayım?

Arabacı Nuh hepsini birbirine kattı. Biz, sokağın sonuna kadar –ben sırtımı duvardan ayırmayarak– kaymıştık. Bu gürültüyü duyan ve kalabalığı gören bakkal ve kasap ellerinde birer sopa ile imdadıma geldiler. Kalabalık onları görünce çığlık atarak dağıldı.

Kasapta Ortaçağ'da bir kadın kurtaran şövalye gururu vardı.

— Bu sokaktan bu kıyafetle geçmeyin ha. Ben birçoğunu taşlanmaktan kurtardım.

Kasabın bu iddiası belki de böbürlenmekten ibaretti. Fakat tavsiyesi pek yerinde idi. Fatih, Cihangir ve Kasımpaşa'da yüzüm açık, bol ve eski bir çarşafla dolaşırken, çocuklar etrafımı alır bana yol gösterir, "hanım teyze," diye bana sokulurlardı.

Ben eski Evkaf mektebinin hocalarını değiştirmeye muhalefet etmiş, sadece onlara kurs açmayı teklif etmiştim. Evkaf da bunu kabul etmişti. Bu usulün iyi netice verdiğini çok geçmeden memnuniyetle gördüm. Bize bağlı Evkaf hocaları arasında sıkı bir vahdet hâsıl olmuş[817], yerlerinden emin ihtiyar genç hepsi kurslara büyük bir hevesle gelmişlerdi.

Bu mekteplerin arasında Cihangir'de, dikkate değer bir hocanın başında bulunduğu bir mektep vardı. Onu hayli sık teftiş ederdik. Her halde kibar bir aile evlâdı, belki sırf maddî ihtiyaçtan, belki de sırf mizacından[818] doğan bir hususiyetle bu mesleğe girmişti. Adı Fikriye Hanım'dı. Arabî ve Farisî bilir, kültürü yüksek ve tarih bilgisi de dikkate değerdi.

Yüzünde hiç unutamadığım, daima ciddî, fakat dikkate değer bir mana ifade eden müsamaha vardı.

Mektebi çiçekle dolu, yerleri daima ovulmuş, pencerelerinde kar gibi beyaz perdeler vardı. Erkek yavruların hepsi birer efendi, kızların hepsi o zamanın tabiri ile[819] birer hanımdı. Çiçeklere onlar bakar, mektepleriyle iftihar eder ve konuşmalarında tabiî bir nezaket hissedilirdi. Bahçeleri, Boğaziçi'nin tepesine bir kartal yuvası gibi kurulmuş, oradan aşağıdaki bahçelere, nihayet Boğaz'ın kıvrılıp giden

mavi sularına bakardı. Bu bahçede bilhassa karanfil ve kıpkızıl sardunya çiçekleri görülürdü. Oğlan çocukların elleri ile yaptıkları küçük tahta iskemlelere oturup oyunlarını seyredebilirdiniz. Gariptir ki, bu gün bütün dünyada çocukları boş saatlerinde elleri ile çalıştırıp onları meşgul etmek bir cereyan[820] hâlini almıştır.

Mektebin programına konulan yeni dersler için oraya bir genç hoca yollandı. Fikriye Hanım da din dersini verir ve mektebin idaresini elinde tutardı. Umumiyetle üç sınıflı kız erkek iptidailerinde bu yol tutulmuştu.

1914'de Nakiye Hanım'ın mektebinin çocukları için *Kenan Çobanları* adlı bir piyes yazmıştım. Bir tek akşamda hazırlamış olduğum bu piyeste Yusuf ile kardeşlerinin maceralarını mevzu diye ele almıştım. Üç prologlu[821], üç sahneli bir piyesti. Tam olarak basılmadı. Fakat Suriye'de meşhur bestekâr Vedi Sabra[822] onu opera hâlinde soktuktan sonra librettosu[823] basıldı.

Yahya Kemal[824], çocuklar meşk ederken[825], Türkçelerinin doğruluğunu tespit için gelirdi. Sahneyi ve dekorları Ertuğrul Muhsin[826] ile hazırladık. Sahne beyazdı ve eski biçim takdan[827] sahneye girilirdi. Ve tek dekor da işte ondan ibaretti. Birinci sahneye bir de palmiyeler ilâve edilirdi. İkincisinde de Firavunlar tahtı vardı.

Küçük aktörler, arkalarında her renkten parlak mantolar, ayakları çıplak sahneye girerlerdi. Bu oyun Türk Ocağı'nda büyük bir kalabalık önünde verildi. Bazı münevverlerin hoşuna gitmekle beraber, sahneye peygamber çıkarmak, bazıları tarafından bir hayli tenkit edildi.

Bu yıllarda Türk Ocağı kürsüsü, her nev'i nutuklara ve hitaplara açık, salonunda da kültürümüzü yükseltecek oyunlar ve konserler verilirdi. Kadın ve erkek beraber iç salonda oyun seyretmeleri yahut nutuk dinlemeleri en evvel Türk Ocağı'nda başladı. Ocak gençlerinin temkini[828] ve dürüstlüğü sayesinde, bu yenilik hiçbir tenkidi mûcib olmadı. Bir sene zarfında bu o kadar tabiîleşti ki, bu erkek ve kadın dinleyici kitlesine[829] ilk defa olarak kadınlar da hitap edebiliyordu. Her halde Türk Ocağı kürsüsü halkın kültürünü genişletecek, konferanslar, piyesler ve konserler tertîb edip duruyordu.

O salonda meşhur bir Ermeni bestekârı ve piyanisti olan Komitas Vartabet[830] adlı bir papazı da dinledim. Bu esnada Ocak'da bu

haftalık programlar hakkında da efkârın[831] ikiye bölündüğünü de gördük. Bir taraf yalnız Türk eserlerini ve Türkler tarafından verilmesini istiyor, diğer taraf da bizimkilerle beraber başka milletlerin de eserlerini tanıtmak kültürümüzü genişleteceği fikrini ileri sürüyordu. Bu taraf galebe çaldı[832].

Maamâfih Komitas bizim memleketin mahsulü idi. Eski Gregoryen[833] musikisine ait parçalar topladığı gibi, yıllarca Anadolu'da halk türkülerini de toplamıştı. Uzun rahip cübbesi, tamamen Anadolu manasını taşıyan esmer, sakin yüzü ve yine Anadolu'ya mahsus hüznü[834] ve daima garip bir hasret ifade eden siyah gözlerini görür, sesinin o kudretli âhengini işitirseniz derhal Anadolu Halk Musikisi ile karşılaştırırdınız.

Havaları, benim lalalardan işittiğim Erzurum ve Kemah türkülerini hatırlatırdı. Fakat o sadece bunları Ermenice olarak söylüyordu. Ben dile pek ehemmiyet vermedim. Yurdumuzun ıssız yaylalarının ifade ettiği o içten gelen rikkat ve hasret nağmelerine bayılıyordum.

Komitas benim evime de gelir, saatlerce çalar, söylerdi. Bu ziyaretler Ermeniler ile Türklerin birbirlerini boğazladıkları zaman dahi devam etti. İkimizin de içinde, bu vaziyet, birbirimize feda edemediğimiz bir acı uyandırmıştı.

Milliyetçiliğinde daima insanî bir ruh taşıyan Yahya Kemal ve Mehmed Emin de onu bazan dinlemeye gelirlerdi.

Yusuf Akçura da bu müzikten bir haz duymasına rağmen Anadolu hocalarının Ermeni olmasına itiraz ederdi. Benim için ister Ermenice ister Türkçe, ister herhangi Anadolumuz'da konuşulan lehçelerden olsun, bu musiki Türk Anadolusu'nun bir aksi idi.

Komitas, Kütahya'nın fakir bir Ermeni ailesinin çocuğu idi. Ana dili Türkçe, fakat Ermeniceyi büyüdükten sonra öğrenmişti. Hatırımda kaldığına göre Komitas uzun yıllar Paris'de Notre Dame Kilisesi'nin organisti[835] idi. Belki ailesi de esasen Türk'dü. Çünkü, Bizans devri istilâlarına karşı koyabilecek aşiret evlâtlarını Hıristiyanlaştırarak hudutlarda isyan etmiş ve cenup[836] sınırlarına yerleştirilen bu Hıristiyan Türkler belki de Anadolu'nun muhtelif yerlerine dağıtılmışlardı.

Merhum Cami Bey[837], dilleri, ırkları ve kültürleri Anadolu Türkü olanların Lozan Konferansı Antlaşması ile nüfus değiştirmek kararına tâbi olmalarına itiraz ederdi. Eğer Hıristiyan Türkleri'nin ayrı bir kiliseleri olsa idi ve milliyetçilik davası dine karıştırılmasa idi şüphesiz ki memleketimiz bir hayli kıymetli insan unsuru[838] kaybetmeyecekti. Çünkü bunlar Ermeni veya Rum kiliselerinin siyasî tesirlerine tâbi oldukları ilk zamanlarda dahi, tam manası ile Türk'düler.

Konya'da, sair yerlerde olduğu gibi, bir hayli Hıristiyan kilisesinde âyin[839], Türkçe olarak yapılırdı. Hatta eskiden tercüme edilmiş bir de Türkçe İncil'leri vardı. Bir genç papaz Atina'da tahsilini yapıp döndükten sonra, kilisede Rumca vaaz vermeye başlayınca bütün cemaat bir ağızdan: "Babanın dilini söyle," diye haykırmışlardı.

Anlaşılan Komitas'ın güzel sesi, Kütahya Ermeni Kilisesi'nin dikkatini çekmiş, genç yaşında Roma'ya tahsile gönderilmişti. Musiki istidadını ailesinden tevarüs etmişti[840]. Bana derdi ki:

— Ailem bana miras olarak bir çift kırmızı pabuç, bir de türkü bıraktı. Pabuçlar babamdan kaldı, türkü anamdan geldi. Sözleri ve havası da anamındır.

Mevzuu iki beyaz güvercin olan bu türküyü tamamen Anadolu lehçesi ile ve Türkçe olarak söylerdi.

İnsan ve sanatkâr olarak Komitas hakikaten dikkate değer bir şahsiyetti. Sadeliği, riyazeti[841], biraz mistik ve içine dalmış gibi görünen tavrı insanı biraz düşündürürdü.

Bir gün, altıncı asırda yapılmış olan[842] bir Ave Maria' yı söyledi. Bu tabiî halk ağzı havalarının hasret ve hüznünden bambaşka, derin ve dinî bir tesir yapıyordu. Birdenbire sordum:

— Mezamirden[843] bir parça bestelediniz mi?

— Evet, dedi.

— Yorgun değilseniz söyler misiniz?

Avea Maria'dan sonra kendini bir koltuğa atmış yüzü yorgun görünüyordu. Hiç kımıldamadan olduğu yerden söylemeye başladı. Fakat bunda dinî bir huşudan fazla garap[844], isyan ve acılık vardı. Son parçasına doğru yavaş yavaş ayağa kalktı, gözleri ateş içinde sesi bir gök gürültüsü gibiydi. Bana âdeta Faust'un[845] Mephisto'su[846] canlanmış gibi geldi.

Söylediği parçayı sonra Mezamir'de okuduğum zaman bunun zalimlere karşı kuvvetli bir isyan olduğunu anladım.

1915'de Ocak, onu tehcir etmekten[847] kurtardı. 1916'da aklî bir muvazenesizlik[848] geçiriyordu. Doktor Adnan, Talât Paşa'ya müracaat ederek, Paris'de tedavi edilmesi için izin aldı. Galiba orada bir akıl hastanesinde öldü.

Ben milliyetçiliğin, muhabbetle, karşılıklı bir anlayışla dolu bir ülke yaratacak zannetmiştim. Fakat milliyetçilik ölçüsünü kaçırdığı zaman yer yer insanları birbirini boğazlamaya, yeryüzünü bir salhaneye[849] döndürdüklerini gördüm. Maamâfih herhangi ölçüsünü kaçıran sağ yahut sol ideoloji de milliyetçiliği gölgede bırakacak daha kanlı daha feci bir dünya yarattılar.

İnsanlar için birbirini anlamak, sulh içinde beraber yaşamak her halde şu veyahut bu esasa dayanmak, şu veyahut bu ideale saplanmakla dahi mümkün olmuyor.

Burada hep Kant'ın[850] bir sözünü hatırlarım: "Dünya sahnesine insanların girişini, şiddetle bir nefret duymadan seyretmek mümkün değildir. Çünkü insanların birbirlerine yaptıkları kötülük tabiatın yaptığından çok daha fazladır."

761. Açıklık.

762. Said Halim Paşa (1863 – 1921), Osmanlı devlet adamı. Meşrutiyet'ten sonra sadrazamlık yaptı. Said Paşa'nın "İslamlaşmak" adlı Fransızca yazmış olduğu risale, şair Mehmed Âkif tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

763. Şükrü Bey (? – 1926), 1913-1918 yılları arasında Maarif Nazırlığı görevinde bulunmuş olan Şükrü Bey, kızlara özel eğitim kuruluşları, Darülfünun, Öğretmen Okullarının gelişmesi, yetimlere özel kurumların açılması ve yararlı kitapların basılması hususunda pek çok başarılı işler yapmıştır.

764. Karar gücü.

765. Nitelikten.

766. Niceliğe.

767. Nâzım Bey (1870 – 1926) Doktor Nâzım da denir. Türk siyaset adamı. İttihat ve Terakki Partisi'nin etkin üyelerinden biriydi. Birinci Dünya Savaşı'nın son yılında Talât Paşa hükümetinde maarif nazırı olarak görev aldı (1918).

768. Amacına geçti.

769. Ustaca.

770. İsteğimi, dileğimi.

771. Baştan çıkarıcılığından.

772. Alçak gönüllü.

773. Kişisel davranışı.

774. Güç içgüdüsüne.

775. Vazgeçilmez.

776. Kabul ettiği.

777. Yolsuzluğa.

778. Güç sömürüsüne.

779. Hayri Efendi (Mustafa) (1867 – 1927), Türk devlet adamı. 1908 Meşrutiyetinin ilânından sonra Evkaf ve Adliye Nazırlıklarında bulundu. 1914'te Şeyhülislam oldu. Evkaf Nazırlığı yaptığı dönemde vakıf hanları açtı ve İslam Eserleri Müzesini kurdu. Suad Hayri Ürgüplü'nün babasıdır.

780. Vakıf okullarında.

781. Genellikle İslam dini kurallarına uygun bilginlerin okutulduğu yer.

782. İlkokulları.

783. (Fr.) *scolastique*. İnanç ve bilgiyi kiliseyle, özellikle Aristoteles'in bilimsel sistemini uyumlu bir biçimde birleştirmeye çalışan Ortaçağ felsefesi.

784. Düzeltme, iyileştirme.

785. Bağlı.

786. Basık, loş, nemli.

787. Kız Lisesi.

788. Düzen.

789. Batı'da.

790. Kimseler.

791. Söz sahibi, yetkili.

792. Kurumu.

793. Toplumunun.

794. Teâlî-i Nisvan Cemiyeti.

795. Kovulurcasına muamele görmüş.

796. Ortaya çıkmıştı.

797. Hayal gücümüzdekini.

798. Hamamlarda, musluk altında, içinde su biriktirilen, yuvarlak ve çoğunlukla mermer veya taş tekne.

799. Dini bir gönül saygısına.

800. Sevecenlik, acıma.

801. Pişmanlık.

802. Başsağlığı dilemek.

803. Geri alınan.

804. Döndü.

805. Şeyhülislamların görev yaptıkları daire.

806. Sarıklı din bilginleri.

807. Açıklığı.

808. Doğruluğu.

809. Reformu.

810. Söz arasında, yeri gelmişken.

811. Boyunun.

812. Gizemci.

813. Oturanlarından.

814. Saldırmaktan.

815. Tetikte.

816. Allık.

817. Birlik oluşmuş.

818. Yaradılışından.

819. Deyimiyle.

820. Akım.

821. (Fr.) *prologue*. Öndeyiş. Bir eserde asıl konu olarak ele alınan olaylardan önce, geçmiş bir takım başka olayları anlatan ilk bölüm.

822. Vedi Sabra. Lübnanlı besteci. Türkçe, *Kenan Çobanları;* Arapça, "İki Kral" adlı operaları var. Lübnan ve Osmanlı marşlarını besteledi.

823. (İt.) *libretto*: Bir operanın sözlerinin yazılı bulunduğu kitap.

824. Yahya Kemal Beyatlı (1884 – 1958), Türk şair, yazar.

825. Prova yaparken, çalışırken.

826. Muhsin Ertuğrul (1892 – 1979), Türk tiyatro ve sinema yönetmeni.

827. Bayram veya şenliklerde, geçit yapılacak caddelerde geçici olarak kurulan, yazılar ve çiçeklerle süslenen kemer.

828. Ölçülü davranışları.

829. Dinleyici topluluğuna.

830. Vartabet Komitas (1869 – 1935), Ermeni besteci.

831. Düşüncelerin.

832. Üstün geldi.

833. Papa VII. Gregorius'un kilise reformuna uyanlar. XI. yüzyılda gerçekleştirilmeye çalışılan bu reform, teokratik bir düzen kurma amacına dayanır.

834. İçekapanıklık, gönül üzüntüsü.

835. Org çalan sanatçı.

836. Güney.

837. Cami (Baykut) (1877 – 1958), Türk asker ve siyaset adamı. Osmanlı Meclis'i Mebusanı'nda iki dönem Fizan milletvekilliği, İçişleri Bakanlığı müsteşarlığı yaptı. Millî Meşrutiyet Fırkası kurucuları arasında yer aldı. 1938'den sonra *Tan, Yeni Dünya* gazeteleri ve *Görüşler*, *Pazar Postası* dergilerinde sosyalizmi savunan yazılar yazdı.

838. Elemanı.

839. Dinî tören.

840. (Burada) Geçmişti.

841. Nefsin isteklerini kırma.

842. Bestelenmiş olan.

843. Makamla okunan Zebur surelerinden.

844. Öfke.

845. *Faust*. Pek çok edebiyat ve tiyatro eserinin kahramanı. Zevke ve bilime susayan Faust, ruhunu kendisine yirmi dört yıl hizmet etmesi karşılığında Şeytan'a satar. Böylece Şeytan, Faust'a bütün zevkleri tattırır; onu büyücülüğe alıştırır ve onu mucizeler yaratma gücü verir. En tanınmışı J.W. von Goethe'nin iki bölümlük dramıdır.

846. *Mephisto* (*Mephistopheles*). Faust'un ruhunu sattığı şeytan.

847. Sürülmekten.

848. Dengesizlik.

849. Kesimevi, mezbaha.

850. Immanuel Kant (1724 – 1804), Alman filozof.

12

1914-1916 yılları arasında

Bu yılların, sadece bizim için değil, bütün dünya için en büyük hâdisesi Birinci Dünya Harbi'dir. Avusturya Velî-ahdı'nın öldürülmesini müteakip[851] harp ilân edildiği zaman, umumiyetle milletler bunun dünyanın istikbaline yeni bir veçhe[852] verecek ehemmiyeti haiz olduğunu belki idrak etmiyordu[853].

Burada mesuliyetin hangi tarafa ait olduğunu münakaşa etmeye girişmeyeceğim. Bunda Almanya'nın uzun harp hazırlığı ve materyalist felsefesi olduğu kadar, aynı zamanda diğer Avrupa milletlerinin hazırlıkları, kısa ve çarpık görüşleri ve siyasetlerinin de hissesi vardır.

Bu mesele hakkında son vardığım kanaat pek uzun senelerden ve tetkiklerden sonra ancak şekil alabildi. Bütün bu meselelerde, *Türkiye'de, Şark, Garb ve Amerikan Tesirleri* adlı Yeni İstanbul'da tefrika edilen ve şimdi de basılmakta olan kitabımda uzun uzadıya bahsetmiş bulunuyorum. Bütün dünya için mühim olan bu mesele hakkında en dikkate değer olan ve muhtelif dillerde çıkan bir hayli eser vardır ki, onları da bahis mevzuu olan eserin bibliyografyasına ilâve ettim.

Milletinin ve memleketinin istikbali tehlikede olmamak şartıyla ben daima harp aleyhtarıyım. Fakat harbe girdikten sonra o günlerin, millet olarak hayatımızda bütün zaman için bir şeref, aynı zamanda tarihimizin nişan taşlarından ve Galibolu'nun insan üstü bir kudret ve fedakârlıkla müdafaasını da hiç unutmam. Bu hususta İngiliz şairi Masefiled'in *Gallipoli*[854] adlı eseri de hakikaten dikkate değer.

Gelibolu hücumları esnasında bir hayli aile İstanbul'dan çekilmişti. Ben de o zaman Bursa'da bulunan babamın yanına çocuklarımı göndermiştim.

5 Mart Muharebesi'nden sonra Yusuf Akçura bütün milliyetçi muharrirleri[855] Türk Yurdu binasında bir toplantıya davet etti. Muhasım[856] devletler şayet İstanbul'a girerlerse bu muharrirlerin nasıl bir hareket tarzı ihtiyar edecekleri[857] münakaşa mevzuu idi. Evvelâ böyle bir felâket karşısında muharrirlerin İstanbul'da kalıp kalmamaları meselesi konuşuldu.

Bu toplantı çok hareketli olmuştu. Hemen herkes büyük bir heyecan ve taşkınlık içinde kendi fikrini ileri sürüyordu. Bereket versin bu içtimada[858] Dr. Adnan, reis seçilmişti. Onun büyük bir soğukkanlılıkla idaresi toplantıyı imkân dairesinde sükûnet içinde geçirtti.

İlk teklifte, milliyetçiliğin mahiyetini her muharririn onu kendi anlayışına göre ifade etmesi talep ediliyordu. Türk milliyetçiliğin unsurlarının hangisinin en mühim ve ana temel olabileceği o gün için hemen hemen hayatî bir mesele idi.

Hüseyinzade Ali Bey[859], en sarih olarak en evvel fikrini söyledi. Ona göre en başta dil ve din geliyordu. Dedi ki: "Dili Türkçe, dini Müslüman ve kendisi Türk'üm diyen kim olursa olsun, hatta bir zenci bile, bana ırkı Türk olan bir Hıristiyan Macar'dan daha yakındır."

İçtimaın son meselesi muharrirlerin İstanbul'da kalıp kalmamaları üzerinde durdu. Oradaki en genç ve ateşli bir aza: "Bütün azaların İstanbul'da kalmaları lâzımdır," diyordu. Onun fikrince İstanbul'da kalmak dahi kifayet etmiyor[860], mutlak şehit düşmeleri lâzım geliyordu, bu şehadete en başta namzet ve lâyık olması lâzım gelen Mehmed Emin Bey olduğu iddia ediliyordu.

Milliyetçiliğin mahiyeti hakkında Fuad Köprülü[861] ile Ömer Seyfeddin[862] epeyce konuştular. Bir milletin "ego" yani benliğinin mahiyetini bulup bunu millete öğretmek olduğunu söylediler. Bir milletin benliğinin esaslarının neden ibaret olduğuna dair olan suale verilen cevaplar epeyce muğlâk[863] idi.

Bunun neden muğlâk olduğunu bana o zaman evime sık sık gelip serbest konuşan Ömer Seyfeddin gülerek anlattı. Diyordu ki: "Bu sahada Ziya Gökalp ne derse biz de onu kabul ederiz. Bundan dolayı bilhassa Ziya Gökalp'ın İstanbul'da olmaması bize sarih[864] bir şey söylemek imkânını vermedi." Ömer Seyfeddin'e göre Ziya Gökalp

üstat, millî benliğin esasları hakkında fikir değiştiriyormuş. Gençler sık sık kendilerini nakzeden[865] ifadelerde bulunmak mecburiyetinde oluyorlardı. Bence Ziya Gökalp, uzun düşünmelerden sonra milliyetçiliği pek sarih bir şekilde ifade etti. Maalesef o toplantıda kendisi yoktu. Merhum Ahmed Ağaoğlu Bey'e göre milliyet: Din, dil, ırk ve anane idi. Derhal toplantı bunların hangisinin başta geldiğine dair çok hararetli bir münakaşaya girişti. Gelibolu'ya hücum atladı geçti. Sonra Şark meselesi. Ermenilerin muhacereti[866] ortaya çıktı. Bütün bunların doğurduğu münakaşalar zıt fikir ve temayüllerden de burada bahsedecek değilim. Çünkü fikirlerine iştirâk etmediklerim arasında samimiyet ve millet aşkına hürmet ettiklerim de vardır.

Bu günler benim için Suriye ve Arap diyarına hoca ve maarifçi olarak gitmemle sona erdi.

851. İzleyen.

852. Yön.

853. Akıl erdirmiyordu.

854. John Masefield; I. Dünya Savaşı sırasında Fransa'da hizmet etti ve konusunu bu savaştan alan bir kitap yazdı (*Gallipoli*, 1916).

855. Yazarları.

856. Birbirine düşman olanlardan her biri.

857. Seçecekleri.

858. Toplantıda.

859. Hüseyinzade Ali Turan (1864 – 1941), Milliyet ve bilim alanında çalışmalarıyla ünlü fikir adamı.

860. Yetmiyorlar.

861. Mehmed Fuad (Köprülü) (1890 – 1966), Türk fikir ve siyaset adamı, edebiyat tarihçisi. Eserlerinden birkaçı; *Yeni Osmanlı Tarihi Edebiyatı*, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, *Türk Edebiyatı Tarihi I, II*, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*...

862. Ömer Seyfeddin (1884 – 1920), Türk hikâyecisi. Yeni Türk hikâyeciliğinin doğuşuna büyük katkısı olan yazarın eserlerinden birkaçı: *Efruz Bey*, *Yüksek Ökçeler*, *Gizli Mabet*, *Beyaz Lâle*.

863. Anlaşılması güç.

864. Açık.

865. Bozan.

866. Göçü.

İkinci bölüm

Suriye ve Arap diyarı

Lübnanlı dostlarımızın ziyareti ve o münasebetle yapılan muhabbet gösterisi onların diyarı ve halkı hakkında hafızamda yer almış olan acı, tatlı bütün intibaları[867] canlandırdı. Tatlı dediğim zaman sakın Arap diyarına mahsus dünyaca meşhur tatlılarını kast ettiğimi ve bazı gazetecilerin romantik, fakat çirkin bir tarzda Cemal Paşa'nın kudretine dayanarak o diyarda keyif sürdüğümü sanmayın. Çünkü Suriye ve Lübnan'da geçen hizmet yıllarım baştan başa en derin ıstırap ve meşakkat[868] içinde geçmiştir. Şikâyetçi değilim, çünkü, gerçi her zaman, "Çiğnerim, çiğnerim, hakkı tutar kaldırırım," iddiasında bulunamam. Fakat her zaman, herhangi şart içinde ıstırap çekenlere kalbim ve kollarım açıktır. Ve ben Arap diyarına, bilhassa en çok aralarında kaldığım Lübnan'a, acı günlerinde gittim ve insan takatinin[869] tahammülü derecesinde de kendi mahdut sahamda[870] onların dertlerine ortak oldum.

Bütün o geçen günlerin işte, Lübnanlı misafirlerimin resimlerini gazetelerde tekrar gördüğüm zaman yaşadım.

Arapları, mizaç itibariyle Türklerden çok başka olmalarına rağmen, belki ferdiyetçi[871] taraflarından dolayı ve belki de daha sıcak insan oldukları için severim. Arapların arasından bana başka başka bakımlardan Lübnanlılar cazip[872] gelirler. Aralarında hayale sığmayacak derecede bariz[873] bir tenevvü[874] vardır. En eski ve hatta tarih öncesi efsanelere karışmış, birbirinden çok başka örneklere tesadüf edersiniz. Bu gün de bu bir avuç medeniyet türlüsü millet arasından dünya çapında devlet adamı görüşü, sükûn ve kabiliyeti gösterenler olmuştur.

Aziz okuyucular, bu münasebetle hatıratımın birinci cildine bir hayli tarafları kaydedilmiş olan günlerimin devamını sizinle paylaşmak istiyorum. Ve bu maksatla eserime devam ediyorum.

Lübnan ve kısmen Arap diyarını tanımama âmil olan şahıs Cemal Paşa'dır. Kendisini İttihat ve Terakki'nin ilk senelerinde, beni Fazlıpaşa'daki evimde hanımı ile ziyaret ettiği zaman tanımıştım.

Birinci Dünya Harbi'nde Türkiye'de, başka başka sebeplerden dolayı bir taraftan en acı tenkitlere bir taraftan da yapıcı kabiliyetlerinden dolayı takdire maruz kalmış iki isimden birisi, eski aziz dostumuz, İzmir Valisi Rahmi Bey[875], diğeri ise Cemal Paşa'dır. Rahmi Bey, İzmir Valisi sıfatı ile vilâyetindeki Hıristiyanların tehcirine mani oluştu.

Cemal Paşa da Suriye'de, sürgün Ermenilere karşı eski Osmanlı devlet adamına yakışır bir vaziyet almıştı. Hatta, Suriye'de Ermeni kıtali[876] çıkarmaya sebep olabilecek bir hareketi kökünden koparmak için, bir müteşebbisini[877] idam ettirmişti. Cemal Paşa'nın en büyük müşkülâtı, Türk Ordusu da dahil, Arapların, Ermenilerin iaşesi[878] meselesi idi. Maamâfih, ordu büyük bir âlicenaplık[879] göstererek, yardım teşkilâlarına kendi erzakından elinden gelen fedakârlığı yapmaktan çekinmemişti. Ben de hemen hemen daimî olan bağırsak rahatsızlığımdan dolayı mekteplerin başlıca iaşesi olan bulguru yiyemediğim için, bana zaman zaman, daima muhtaç olduğum lâpa için pirinç göndermiş olmasına çok minnettarım. Bilhassa Suriye'nin erzak menbaı[880] olan Cebel-i Havran'dan[881] buğday tedariki[882] çok müşkülleşmişti. Denizler ablukada ve tek nakil vasıtası olan şimendiferin de henüz tamam edilmemiş olması, aynı zamanda asker nakliyatının da aynı hat üzerinde yapılmakta olduğundan, Suriye'ye pek az erzak geliyordu. Bu günlerde Mısır'a taarruzu bir cinnet telâkki edenler vardı. Fakat, esasen bütün o ilk Cihan Harbi, başında Garb devletleri olmak şartıyla hırs ve cinnetin ayrı ayrı birer tezahüründen[883] ibaretti. Maamâfih sebepleri ne olursa olsun, her muharip[884]devlet, medeniyet ve müdafaa için her şeyi göze alması hayatî bir zaruretti[885].

Kanal hücumları esnasında, Fransızların teşviki veyahut Fransızları getirmek için Suriye'de bir ihtilâl teşebbüsü olduğu söyleniyordu. Âmilleri ne olursa olsun, Cemal Paşa bu isyan teşebbüsünü bastırmak için çok şiddetli davranmış, Âliye Askerî Mahkemesi, kırk ihtilâlciyi

idama mahkûm etmiş, bir hayli şüpheli gördüklerini de Anadolu'ya sürmüştü. Gerçi yıllar yılıdır, değil kırk, yüzleri ve binleri aşan insan hayatına siyasî sebeplerden dolayı son vermek, bu garip dünyanın hemen hemen tabiî olayları arasına girmiştir. Fakat ne olursa olsun, bu kırk kişinin idamı bana çok acı bir tesir yapmıştı. Maamâfih sükûnu iadeden sonra, Cemal Paşa, hastalıkla mücadele etmek, mektep açmak siyasetini ele almış ve emsalsiz enerjisi sayesinde bir hayli kıymetli işler yapmış ve Suriye'de nizam[886] ve hayat masuniyetini[887] temin etmişti.

O günlerde Falih Rıfkı Bey[888], İstanbul'a gelerek Âliye Mahkemesi'nin icraatını müdafaa etmişti[889]. Esasen genç ve kabiliyetli bir yazar ve gazeteci olan Falih Rıfkı Bey, bana Cemal Paşa'dan bir mektup getirmişti. Bundan Fransız manastırlarını, mekteplerini kapamaya mecbur olduğunu, maarif mekteplerinin kifayetsizliğini zikr ettikten[890] sonra Suriye vilâyeti vasıtasıyla ve ordunun yardımıyla mektep açmak teşebbüsüne giriştiğini yazıyor, aynı zamanda benim şahsen gitmem veyahut bazı hocaların gitmesine vesatet etmemin[891] mümkün olup olmadığını soruyordu. İlk Suriye'ye gönüllü giden hoca Nigâr Edib'dir. Beyrut'da altı sınıflı bir mektep açtı ve her sınıf halk, çocuklarını bu mektebe gönderdi. Çok bariz bir Türk aleyhtarlığına rağmen bu mekteptan o hoşnut[892] göründü ve dostane bir vaziyet aldı.

1916 başlarında bir ikinci mektup daha aldım. Bu defa, Cemal Paşa, Nakiye Hanım ile beraber mahdut bir zaman için Suriye'ye gelip Şam, Beyrut ve Lübnan'da mektep açmak için bir plan hazırlamamızı rica ediyordu. Tatil günlerine tesadüf eden bu daveti kabul ettik. Aynı zamanda Suriye'deki Türk ve İslâm eserlerini tetkike davet edilmiş olan Hamdullah Suphi Bey ile beraber Haydarpaşa'dan hareket ettik. Cemal Paşa'nın bir yaveri de bize refakat ediyordu. Bazılarımıza fazla şiddetli görünen Âliye Mahkemesi kararlarından sonra, Türk'le Arap'ın arasını açan husumet[893] hissinin izalesi[894] için Cemal Paşa ciddî bir karar almış olduğuna hepimize bir kanaat gelmiş idi. O vaziyette her Türk'ün elinde olan hizmeti yapması, âdeta bir vatandaşlık borcu idi.

Anadolu hattında, İzmit'den öte, bu ilk seyahatim olduğu için etrafıma merak ve alâka ile bakıyordum. Gerçi o günden beri muhtelif

sebepler ve vaziyetlerde sayısız defa bu hattan geçtim. Bu birinci sefer, askerî harekât ve nakliyatı ilk görüşümdü. Hâlâ o gün yüz binlerce vatan evlâdının meçhul akıbetleri, şehadetleri[895] ve muhtemel faciaları içimde hüzün ve endişe uyandırdı. Aynı trende, tanınmış doktorlardan müteşekkil bir Kızılay heyeti, mukaddes[896] yerleri müdafaada gösterdiği ideal cesareti ile şöhret alan Fahreddin Paşa'nın[897] Mekke'deki veya Medine'deki karargâhına gidiyorlardı.

Eskişehir'den Konya'ya uzanan çıplak, sarı saha çok sıcaktı. Trenin Konya civarında bir istasyonda iki saatten fazla kalmasından faydalanarak oracıktaki bir köyü gezdik. Bu yirmi beş haneli köycükte, hemen hiç erkek yoktu. İhtiyar kadınlar kapıların önlerinde elleri şakaklarında oturmuş düşünüyorlar, çocuklar sokakta oynuyor, bir genç kadın grubu da omuzlarında çapalarıyla tarladan dönüyorlardı. Kadınların yalnızlığı, tozun sıcak sıkıntısı tarif edilmez bir hatıradır. Tarladan dönen kadınlar, tozlu köy sokağında çömeldiler. Hepsi birer birer kocalarının isimlerini söylerken birdenbire hıçkırarak ağlıyorlardı. Henüz harbin ikinci yılında idik. Fakat bu kendi hallerine terk edilmiş kadınların takati tükenmiş, harbin ne zaman biteceğini soruyorlardı. Bunlar sadece cephedeki sevgililerini düşünmekle kalmıyor, bütün Türkiye'yi ve orduyu beslemek vazifesi Anadolu kadınlarının omuzlarına yüklenmişti. Her halde bu zavallı kadınlar bir hayli yıl daha bu yükü taşıyacaklardı ve zavallıların pek azı dünya gözü ile kocalarını veyahut oğullarını görebileceklerdi.

Konya İstasyonu, bir sefalet sahnesi idi. Şarkî Anadolu'dan muhacirler, aileleri ve çıkınları ile istasyonu doldurmuşlardı. İstasyonun lâmbaları altında birbirlerine sokulmuş, parça parça, fakat parlak renkli esvapları ile muhaceretin, yani köklerinin koparılmasından gelen bomboş ve manasız gözlerle tren bekliyorlardı. Hepsinde garip bir sefalet ve biçarelik[898] kokusu... Evet, koku sadece maddi kirden gelmiyor, manevî sefalet içinde kalabalığın garip bir kokusu oluyor.

Pozantı'da henüz bitmemiş bir takım yeni binalar, yollar, bir han bir de hastahane göze çarpıyordu.

İslâhiye'de bizi Halep trenine yetiştirmek için bir kamyon tedarik edildi. Nakliye vasıtaları o kadar az olan bir yerde, vasıtasızlıktan

şaşırmış bir kalabalıktan, kamyonun alabileceği kadar yolcu soktuk. Yaver itiraz etti. Evvelâ Paşa'nın misafirleri sıfatıyla bizleri rahat seyahat ettirmek istiyor, sonra da haklı olarak memleketi baştan başa saran tifüs ve koleradan bizi sakınmak istiyordu. Fakat biz yolda bir alay insanın vasıta tedarik edemediği bu garip yerde birkaç kişi kamyona kurulup gitmeyi içimize sığdıramıyorduk. Yaver, Hamdullah Suphi'ye: "Siz kolera, tifüs nedir bilmiyorsunuz galiba?" diye serzeniş[899] ettiği zaman Hamdullah Suphi en hatibane tavrıyla başını sallayarak: "Biliriz, biliriz," diyordu. Yaver artık yolcu alamayacağını ilan edip şoförün yanına sıkıştığı vakit biz arka kapıdan bir Türk, bir de Ermeni tüccarını aldık ve onların yanına sıkıştık.

Toros Dağları'nın eteğinde, tam o muazzam sırta tırmanmak üzere iken acı bir feryat işittik ve kamyonu durdurduk. Yolun ortasında yarı çıplak bir ihtiyar kadın oturmuş ağlıyordu. Yeleği parça parça, beyaz saçları fesinin yemenisi altında saçak saçak, çıplak ayakları yerde, buruşuk yüzünde yolunu kaybetmiş bir çocuğun korkusu ve çaresizliği vardı. Yaver orada ne aradığını sorduğu vakit, bir çocuk gibi dudaklarını büktü ve boş bir çukura benzeyen dipsiz, çökük ağzındaki bu ifade o kadar garip bir tezat yapıyordu ki: "Osmaniye'ye giden aşirettenim oğul, dün beni burada koyup gittiler, bu gün gelip alacaklardı, beni unuttular, beni terk ettiler. Ah oğul, ah oğul..." diye feryada başladı. Bu zavallı ihtiyar hatun, bütün kamyonu alâkadar etmişti. Her halde herkes kıyafetinden o civarda dolaşan aşiretlerden birine mensup olduğuna kaniydi[900]. Acaba gelip alacaklar mı? Yoksa, bu beyâbâna[901] ölsün, gitsin diye mi bırakmışlardı? Aşiretlerdeki ihtiyarlara karşı beslenen hürmeti bildiğimizden gelip alacaklarına inandık. Karanlık basmadan dağları geçmek mecburiyeti bizim orada daha fazla kalmamıza mani idi. Ona ekmek peynir ve para bıraktık, arkasına da bir ceket giydirdik ve oradan ayrıldık. Kamyondakiler Mamure'ye kadar gidebileceğini, hiç olmazsa orada aşireti ile temasa girebileceğine kani idiler. Benim içimde o günden beri geçmeyen büyük bir acaba vardır. Kamyon hareket ettiği zaman, gözüm orada, yüreğim parça parça kamyonun arkasından yola bakarken birdenbire Hamdullah Suphi'nin bir çocuk gibi hıçkıra hıçkıra ağladığını gördüm. O günden beri her ne zaman kısa veyahut uzunca bir zaman için

Hamdullah ile aramızda bir fikir ayrılığı olsa, onun terk edilmiş bir ihtiyar kadın için nasıl bir çocuk şefkatiyle ve merhametiyle ağladığını hatırlarım. Ve aramızdaki boşluk ve çukur derhal dolar.

O akşam İslâhiye'den Halep'e hareket etmiştik. Halep sokaklarında Hamdullah Suphi ile bütün bir gün dolaştık. O, İslâm eserlerini büyük bir ciddiyetle tetkik ediyor, ben, dar sokakların Ortaçağ cazibesine tutulmuş, vaktiyle büyük Osmanlıların Arap diyarına giderken kalıp belki ozanların sazlarını, seslerini, müşaarelerini[902] dinledikleri viran[903] hanların uyandırdığı tarih destanları hayaline dalmış dolaşıyordum.

Halep'den o akşam geç hareket ettik. Birkaç saat sonra, akşamın loşluğunda, arı kovanları gibi görünen Arap köylerinin evlerine bakıyordum. Koyulaşan mavi havada kıvrıla kıvrıla yükselen hafif bir duman, ne kadar modern şehirlerin fabrika bacalarından çıkan isli, kara dumanlardan başka idi.

Birkaç saat uyumuşum. Humus'a gelmişiz. İstasyondan gelen garip seslerle uyanmıştım. Ekserisi kadın olmak şartıyla belki yüz boğuk boğazdan gelen sesler birbirine karışıyordu:

— *Yâ Abdurrahman..., yâ Abdullah..., yâ Mehmed...*

Bu kadın sesleri arasında bazen kalın, fakat yine o diyara mahsus boğuk bir erkek sesi de bazan geliyordu:

— Yâ ummî[904], yâ ummî... Kocaları veya oğulları askere giden kadınlar, her askerî tren geçtikçe istasyona üşüşüyor, sevgililerini asker vagonlarında bulmak ümidi ile ellerini sallayarak sesleniyor ve koşuşuyorlardı. Bir iki tanesi erkeğini bulmuş, vagonun eşiğinde sarmaş dolaş oluyor, şapur şupur öpüşüyorlardı.

Tren, Humus'dan hareket etti. Fakat düdük sesleri arasından yükselen, "Yâ Abdurrahman..." feryadını hâlâ işitiyor gibi idim. Abdurrahman kimdi? Bunu hiçbir zaman bilemeyeceğim, fakat trenin arkasından istasyonda koşan kadının ellerinin hareketini, boğuk ve sıcak sesini her zaman duyacağım.

Baalbek'de tren bir an için durdu, uyandım, bir sürü kırık beyaz sütunlar arasından ay ışıldıyordu. Biraz rüya gibi geçti. Mektep günlerinde bile bir hayal uyandıran bir tarih öncesi garip diyor, yaşayan realiteler arasında bana hiç tesir yapmadı.

Cemal Paşa ailesi, Lübnan'da, Sauffer'de, güzel, mermer kaplı bir köşkte oturuyorlardı. Geniş sofaları, salonları, dikkat ve sanatla işlenmiş merdiven tırabzanları vardı. Balkondan Lübnan'ın keskin koyu mavi gölgeler altında, çıplak kayaları, kadife gibi yumuşak zeytin yeşili ormanları ile seyrediyorsunuz.

Cemal Paşa'nın hanımı İsviçre'ye çocuğunu tedaviye götürmüş, kendisi de cephede idi. Evde annesi, kardeşi ve bende büyük bir muhabbet uyandıran kayınvalidesi vardı. Belki altmışında, ince zarif, fakat cazibesi en fazla çocuk mizacında sezilen bir hanımefendi idi. Bu evin hanımlarının da, hatta hizmetçilerinin de birbirlerine karşı münasebetlerinde çok hoş bir dostluk havası seziliyordu. En fazla hoşuma giden şey de evdeki hayatlarının orta halli bir aileyi geçmeyen sadeliği oldu. Çünkü paşa evlerinde, bilhassa Cemal Paşa'nın evinde, halkın sefaleti karşısında çok lüks bir hayat yaşandığı iddiası bende kötü tesir yapmıştı. Ertesi gün Cemal Paşa mektep planı hakkında konuşmak için Lübnan'a geldi. Ben, kendi ihtiyaçlarını herkesten iyi bildiklerine kani olduğum Arapların kendileri ile temas yapmadan bir tetkik yapmak ihtimali olmadığını ve en fazla garblılaşmış Arap unsuru Lübnanlılar olduğundan planı bilhassa Beyrut'da yapmayı teklif ettim. Muvafık[905] buldu ve planı bitirince çölü ziyaret etmemizi teklif etti. Suriye'deki Türk Ordusu'nu ve devletimizi tehlikeye sokması ihtimalini önlemek için ihtilâl teşebbüsünün önünü büyük bir şiddetle yapmaya[906] mecbur olmuş, fakat bunun milletteki tesirini de tamamen idrak etmişti.

Halkı memnun edecek bir idare tesisi ve bilhassa tahsil meselesinin zihnini çok meşgul ettiği anlaşılıyordu. Fransızların Araplara tesiri, siyasî gayeye dayanmakla beraber, tesis ettiği mekteplere bağlı idi. Dinî ve dar bir çerçeve içinde olsa dahi, bu vazıh[907] tahsil sistemleri olduğunda hiç şüphe yoktur. Cemal Paşa, tahsil meselesini, dinî olmaktan ziyade liberal ve Garb esaslarına istinat ettirmek[908] istiyordu.

Lübnan'da ilk teması aradığım, o zaman Lübnan'da oturan, vaktiyle *Tanin* gazetesi müessislerinden[909] olan ve Halep valiliğinde bulunmuş olan Hüseyin Kâzım Bey[910] ile yaptım. Daha sonra, Ermeni muhacirlerini Suriye'de, insanî metotlarla yerleştirmeyi üzerine almış,

fakat hükûmet merkezi ile çıkan anlaşmazlık sebebiyle istifa etmiş, Saliffer'de büyük bir eve yerleşmişti. Esasen Lübnan'da küçük evlere pek tesadüf edilmiyordu. Ekserisi Amerika'da servet yapmış olan her Lübnanlı hemen mutlak beyaz mermerli lâtif[911] bir ev yaptırıyordu. Hüseyin Kâzım Bey'le konuşmalarım bende çok iyi bir tesir bıraktı. İyi Arapça biliyor, Arapları yakından tetkik etmişti, yalnız Araplara değil, bütün ekalliyetlere[912] tatbik edilmesi lazım gelen idare hakkında çok geniş ve insanî düşünüyordu. Bu husustaki fikirlerini kendime çok yakın buldum. Kâzım Bey aynı zamanda en hakikî ve esaslı manasıyla Müslümandı. Münevver bir Avrupalı nasıl İncil'den ayetleri herhangi bir işte kolaylıkla ve tabiî bir surette zikr ederse, o da Kur'an'ın bütün zaman için insaniyete elzem olan parçalarını zikr edebiliyordu. "Zulme dayanan herhangi bir idare iflâsa mahkûmdur," derken, sesindeki heyecan ve imanı daima hatırlayacağım. Her halde Cemal Paşa'nın Araplara tatbike karar verdiği idare zihniyetindeki yeni temayülde[913] hissesi olduğunu zannediyorum. Ondan sonra Arslan ailesiyle görüştüm. Mektep meselesindeki fikirlerini dikkat ve alâka ile dinledim. Onlar Lübnan'ın örnek ailelerinden biri idiler.

İki gün sonra Beyrut'a hareket ettik. Lübnan'ın zeytin yeşil tepeleri karlı idi. Beyrut'a yaklaştıkça önümüzde çam ağaçları, muz fidanları, uzun palmiyeler kaplı bir sayaha giriyorduk. Daha aşağıda kızıl bir sahil, koyu mavi Akdeniz'e uzanıyor, üstünden hiç gemi geçmeyen bu güzel deniz gök ile birleşiyordu.

Halk, bariz bir şekilde sefalet içinde görünüyor, fakat muhteşem kıyafetlerle yüksek sınıf aileler de lüks otomobiller içinde dolaşıp duruyorlardı. Maamâfih henüz kıtlık, sonraki korkunç dereceye düşmemişti.

Beyrut'da rıhtımdaki Bassoul Otel'inde kaldık. Ve planı orada hazırladık, aynı zamanda Ordu Erkânı Harbiyesi'yle başlarındaki Miralay Fuad Bey[914] orada çalışıyorlardı.

Rapor iki haftada hazırlandı ve aynı zamanda Lübnan ve Beyrut'daki Fransız manastırları, dinî mektepleri hakkında da lâzım gelen tetkiki de yapabildim. Tabiî en yüksek mektep ve ilim müessesesi Amerikalıların idi, başında Doktor Bliss bulunuyordu. Maamâfih Fransız manastırlarının loş duvarları arasında çocukların

kafasına ve karakterine dikkate değer bir kabiliyetle muayyen bir istikamet vermekte emsalsiz bir metotları vardı. Aralarında gerek kadın ve gerek erkek papaz ve rahibelerden bazılarını tanımak faydalı oldu. Fedakârlık ve ideallerine sadakat bakımından emsalsiz kimselerdi. Tarzlarını insan ne kadar kendi tarzına muhalif görürse görsün, idarî kabiliyetlerini ve insanî taraflarını takdir etmemek imkânsızdır.

Raporun kısaca iskeleti şu idi:

Beyrut, Lübnan ve Şam için Beyrut'da müşterek bir muallim mektebi tesis etmek, her üçü için şimdilik zikri geçen şehirlerde altı sınıflı birer mektep hazırlamak. Bu bir taraftan ekseriyetin tahsil hududunu teşkil etmesi ihtimaline rağmen, aynı zamanda bunların idadî ve muallim mektebi devresine de bir hazırlık olduğunu göz önünde tutarak programı ona göre tesbit etmek, Arapça, Türkçe ve Fransızcayı dil olarak öğretmek, Fransızca yerine İngilizceyi tecviz edenler[915] de yok değildi. Ben Fransızcada ısrar ettim, çünkü ekseriyet o güne kadar Fransız kültürü –biraz mübalağalı taklit vaziyetinde olsa dahi– içinde yetişmişti. İnsanları köklerinden koparmak çok kolay olmadığı gibi, az zamanda da çok muzir ve marazî[916] bir vaziyete de sokabilir.

Bu planı hazırlarken, birkaç ay sonra bunun bir kısmını tatbik için kendimin Lübnan ve Arap diyarına (döneceğimi) hiç düşünmedim. Bence mühim olan şey, tahsil vasıtasıyla millette uyandırılması lazım gelen yeni bir zihniyetin ilk temelini atabilmekti.

O zamana kadar, Suriye'deki Arap milliyetçiliği, ecnebiler elinde birer siyasî manivelâ gibi kullanılmıştı. Bütün zaman için medenî insanlar arasında var olacağına inanıyorum. Fakat aynı zamanda bu güzel idealin herhangi siyasî gayeye âlet edildiği zaman en korkunç ve vahşî bir şekil alması ihtimaline de inanıyordum ve hâlâ da bu inancım bâkîdir[917]. Kanaatimce Türkiye, Arapları herhangi yabancı kültürden fazla Arap kültürüne bağlaması lâzımdı. Fakat aynı zamanda Türk Devleti'nin muhtelif ve zıt unsurlarını birleştirmek için Türk kültürünü ve dilini öğrenmesi de lâzımdı. Bunu da devletin açacağı yeni mektepler temin edebilirdi. Yine inanıyorum ki, Arap milleti bir gün tam istiklâlini alırsa, iktisadî, coğrafî ve hatta dinî kültür

bakımından Türklerle işbirliği lüzumunu idrâk edecek, Türklerle medeniyet ve sulh yolunda el ele yürüyecektir. Bu gün Lübnanlı misafirlerin uyandırdığı alâkayı gördüğüm zaman, acaba o yolun başında mıyız, diye kendi kendime soruyorum.

1914 senesinde, parlamentomuzda, Arap mensupları da vardı. Fakat, Anayasadaki bütün haklara ve mesuliyetlere iştiraklerine rağmen bir türlü Arapları kendimize bağlayamamıştık. Bana öyle geliyordu ki, Türkiye, tahsil istikametini ve idaresini tesbit ederken, istikbalde kendisiyle işbirliği yapabilecek bir müstakil Arap diyarını ve milletini göz önünde tutması lâzımdı. Arapları ebediyen idaremiz altında tutabilmek gayesinden tamamen vazgeçmelidir. Türkler, Arap dünyasına, Anadolu'dan çok fazla emek ve para sarf ettiler. O topraklarda Türk kanı döktüler. Fakat Araplar, memleketlerini müdafaa eden Türkiye'yi istemiyordu. Çünkü Türkiye bilhassa tahsil ve idarede lazım gelen zihniyeti aşılamaya muvaffak olmamıştı.

Otel Bassoul'de Miralay Fuad Bey bizi birkaç defa ziyaret etti ve hâlâ hatırladığım konuşmalar yaptı. Fuad Bey kudretli bir kaleme sahip, aynı zamanda bazı yazıları –bilhassa Yemen'e ait olanlar– birer sanat eseridir. Kendisinin aynı zamanda Âliye Divanı kararlarına muarız olduğunu işitmiştim. Kendisine bu kararlar hakkında fikrini sordum. Acaba Arap milliyetçileri idareyi Türkiye'den Fransızlara geçirmek için mi harekete geçmiş, ihtilâl ve isyan hazırlamış, yoksa hakikî gayeleri istiklâl mi idi, mealinde bir sual sordum. Cevapları bu hususta Cemal Paşa'nın kanaatlerinin aynını ifade ediyordu. Türkiye'nin gayesinin harbi kazanmak olduğunu söyledikten sonra, eğer Âliye Divan-ı Harbı'nın kısa süre tedhişi[918] olmazsa, ordumuzun ilk aylarda Suriye'den çekilmek mecburiyetinde kalacağını anlattı. Arap milliyetçilerinin hepsinin eseri mi, yoksa hakikî gayelerinin istiklâl mi olduğunu sorduğum zaman, aralarında hakikî istiklâlci ve milliyetçi olanlar da bulunduğunu söyledi. Bu hakikî istiklâlciler arasında bazılarının ölümünü anlattı. Bir tanesi hakkında söylediklerinin meali şudur:

— Ben Beyrut'a, hükümlerin icra edileceği gün geldim. Hükûmet konağı karşısında birkaç tanesinin asılmış olduğunu gördüm. Diğerleri gelirken, aralarında vaktiyle ihtiyat zabitliği[919] etmiş başı kalpaklı biri

vardı. Çok sakindi, sehpaların karşısındaki tahta sıralardan birine oturdu, sırası gelinceye kadar sigara içti. Sonra sehpasını kendi seçti, boynuna ipi kendi geçirdi, son sözü: "Araplar için ölüyorum," oldu.

Bu bana o kadar derin bir tesir yaptı ki ismini bile Fuad Bey'den sormadım. Fakat ondan sonra ne zaman hükûmet konağının önünden geçsem durur, onun ruhunu selamlardım. Ve onun ruhuna kendimi o kadar aşina hissettim ki bu diyarda olduğum müddetçe Arap çocukları için elimden gelen her şeyi yapmaya ahdettiğimi[920] bu ruha söyledim.

Beyrut'dan sonra Şam'a gittik. Yol harikulâde idi. Dünyada hiçbir millet, yaşadığı topraklara acaba Araplar kadar kendi damgasını basabilir mi, diye kendi kendime sordum. Görüyordum ki insan Arabistan'a ne sıfatla, hangi mecburiyetle giderse gitsin, orada biraz yaşadıktan sonra, o hava içinde eriyor ve dillerini öğreniyor. Hatta kendi ana dilini dahi Arap telâffuzu[921] ile söylemeğe başlıyor. Hatta o diyarda uzun müddet kalmışların yüzlerini dahi Araplardan ayırt etmek ve fark etmek müşkül oluyor. Acaba bu sadece coğrafî ve iklimî bir tesirden mi ileri geliyor, yoksa halkın içindeki ateşli ruhun sirayetinden mi[922]? Bilemem.

Kapkaranlık bir gece, fakat Şam'a yaklaşırken, vadiden bir akarsu musikisinin aksi kulaklarımıza geliyor. Biraz sonra salkım söğüt korularının arasında Barada Nehri'nin[923] tabiat üstü şeffaf bir beyazlıkla kıvrılarak akıp gittiğini görüyorsunuz. Bu vadi, gündüz ışığında güneş vurduğu zaman dahi, uzun kavakların içinde muhayyileyi[924] büyüleyen bir levhadır. İşte bu Barada, gece gündüz çağlayarak muazzam bir kudretle akıp geçerken, ıssız çölün bütün varlığı yakan sıcaklığından gelen serin bir sükûn ferahlığı sızdırır. Ben, her zaman Yunus Emre'nin *Şol cennetin ırmakları, akar Allah deyu deyu* ilâhisini, çocukluğumdaki yüzlerce çocuğun bir ağızdan söylediklerini hatırlarsam, derhal Barada'nın su ve rengi hafızamda dirilir. Aynı zamanda bu gün, Hazret-i Peygamber'in, insaniyette hiçbir ayrılık kabul etmeyen bir demokrasi tayin ettiği günlerin, bu Barada'nın ilhamı olduğunu düşünür dururum. Hatta Niyagara Şelalesi'ni saatlerce seyretmiş bir insan olduğum hâlde, dünyada hiçbir nehrin bu kadar ruhu kavrayan ve yıkayan bir güzellikle akıp geçtiğine inanmıyorum.

Şam'da birkaç gün kaldıktan ve raporumuzu teslim ettikten sonra çöle hareket ettik. Cemal Paşa'nın kayınvalidesi de bizimle beraber geldi. O Beer-Şeba'da[925] kalacak, biz gündüzleri çölü ve oradaki tesisleri[926] görecek ve akşamları birleşecektik. Ondan sonra da Kudüs'e gidecektik.

Seyahatimizin ilk günlerinde geçtiğimiz Arap kasabalarının hiçbir hususiyetini hatırlamıyorum. Sarı bir kum denizi, sıcak, çıplak beyaban. Kadınları ve erkekleri her istasyonda Humus'da şahit olduğumuz sahneleri tekrar edip durdular. Sade Toul-Kerbu'nun[927] kırmızı renkli harikulâde tatlı ve lezzetli kavunlarını unutamadım.

Akşamüstü Vadi Sarar'a geldiğimiz zaman trenin penceresinden garip bir manzara gördüm. Askerî bir tren yükletiliyordu. İstasyonlarda tabiî olan telâşa, bir de askerî icapların ilâvesi, itişme ve kakışmayı korkunç bir hâle sokmuştu. Vagonların ekserisi açıktı. Ve asker bindiriliyordu. Makineler odun kullanmak mecburiyetinde kaldığı için, duman karanlık havada milyonlarca ateş böceği uçuşuyormuş gibi geliyordu. Uzun boylu bir Türk çavuş, aralarında demir bir sütun gibi dimdik durmuş, her açık vagona alabildiği kadar Arap eri yüklüyordu. Suratı çatıktı. Belki Türk erlerinin Anadolu'nun bir ucundan öbür ucuna günlerce, hatta aylarca hiç ses çıkarmadan yürüdüklerini düşünerek Arap erlerinin altlarında bir tren olmasına rağmen telaş etmelerine kızıyordu. Hakikat biraz tuhaf olmasına rağmen sabrının biraz tükenecek tarafı da yok değildi. Çünkü bu vagona alabileceği kadar er bindirdikten sonra öteki vagona geçiyor, fakat derhal bir an evvel o kadar tıklım tıklım doldurduğu vagonun karşısından bir kadın alayı bir vaveylâdır koparıyor[928] ve hemen yemişleri fazla olmuş bir insan ağacı silkelenmiş gibi erler vagonun kenarından pıtır pıtır yere dökülüyorlardı. Çavuş o kadar hiddetlendi ki bir aralık elindeki kamçıyı vagondan atlayıp kadınlara doğru kaçan bir iki ere indirdi. Çavuş'un çıkardığı âdeta madenî ses, sakin ve umumiyetle iradesine hâkim Türk'ün sabrı tükenmiş olduğu hissini veriyordu. Bu satırları yazarken İsmet İnönü'nün İstiklâl Mücadelesi başlarındaki bir sözünü hatırladım. "En korkunç ve sakınılması lazım gelen isyan, bu en sakin Anadolu halkının isyanıdır."

Hemen vagondan atladım, çavuşun yanına koştum, arkası dönüktü, kolundan çektim:

— Hemşerim, bunlar kadın gibi hisli. Kuzum vurma, dedim.

O kudretli kol birdenbire yanına düştü, bana döndü. Belki ana diline hasret çekiyordu. Birdenbire içini döktü:

— Bir istasyonda iki yüz er yükletiyorum, öbür istasyona varmadan kırk elli kalmıyor. Hep kadınların sesi... Verdikleri zahmeti bilemezsin. Kadın ne derse onu hemen yapıyorlar. Ateş hattına gitmek, kadınları istasyonlarda, yollarda dolaşan Arap erkeklerinin nakliyatından daha kolay.

— Köyünden ayrılalı kaç yıl oldu?

— Altı.

Bunu söyler söylemez sesi eski maden sertliğini tekrar aldı. Askerlere dönerek emir vermeye başladı. Fakat bir daha kamçı kullanmadı. Ben vagonuma giderken, yüzünü dönmeden, "Allah selâmet versin hemşire," diye seslendi. Ve o tren bacalarından çıkan ateş zerreleri[929] ile yumuşayan karanlık içinde de Arap erleri ve Türk çavuşu gözümden kayboldu.

O akşam gece yarısından iki saat sonra Nâsıra'dan[930] Celile'ye[931] geçecektik. Ben oradaki tarihî gölü mutlak görmek istiyordum. Miralay Fuad Bey yanımıza Mülâzım[932] Arif Bey'i vermişti. Oraya gelince beni uyandırmasını rica ettikten sonra derin bir uykuya dalmışım.

Garip bir akarsu sesiyle uyandım ve etrafı dinledim. Bir dakika sonra kompartımanımızın penceresi vuruldu. Arif Bey idi. Nakiye Hanım ile beraber paltolarımızı giyerek dışarıya fırladık. Her taraf yasemin kokan bir gece. Dar bir geçitten göle indik. Ay ışığı altında pırıldıyan altın renkli yaseminlerle kaplı bir yere ve en kudretli avazların[933] uyandıramayacağı bir heyecanla muhayyileyi harekete getiren mutlak bir sükût... Önümüzdeki göl, beyaz ve siyah bir levha, uyuyan suları ayın beyaz ışığı yaldızlamış, kıyılardaki yelken gemileri birer kocaman siyah gölge gibi gölün ayna şeffaflığına vurmuş...

Evet, dedim; İsa Peygamber, mutlak böyle gecelerde bu gölden kaç defa gelmiş geçmiş, belki de ayağımızın altında iskele vazifesi gören şu iptidaî taş yığınları üstünde balıkçılarla kaç defa oturmuş konuşmuştu.

Üçümüz de o gece göle hâkim olan mutlak sükût, tatlı yasemin kokuları içinde o yeri tarihî manasıyla heyecan içinde sustuk.

Ertesi akşam Arif Bey, işte nihayet çöle vardık, dediği zaman, etrafıma bakınıyor, yeni bir heyecan bekliyordum. Öyle olmadı. Bir tarafta bu susuz ve karanlık beyaban, öbür tarafta elektrik ışıkları içinde Birüssebi... Arif Bey hemen yere atladı, askerin âmirleri karşısında taş kesilen tavrı ile selâm verdi.

"Sina Kumandan Miralay Behçet"[934] diye kendini takdim eden zat, nezaketle elini uzattı, bizi yere indirdi. Unvan muhteşem. Fakat kendisi bir Ortaçağ filozofunun insanî ve mütevazı hüviyetini canlandırıyordu.

Birüssebi'de plan dahilinde yapılmış askerî binalar gördük. Sokakları apaydınlıktı. Çölün ortasında bu modern tesis insana âdeta bir serap hissini veriyordu. Sokaklarda dolaşan askerlerin arasında, ince vücutları kendilerine mahsus bir eda ile dalgalanarak hareket eden Arapların deve sürülerinin başlarında geçtiklerini görüyorduk. Kasabanın ortasında geniş ve temiz bir meydan vardı. Aynı yerde ortası havuzlu bir bahçeye bakan bir de misafirhane göze çarpıyordu. Biz oraya misafir olduk. İçi çok güzel tanzim edilmişti[935]. İçe ferahlık veren yeşillikler ortasında bayraklar sallanıyordu. Behçet Bey bizimle yemek yiyordu. Birüssebi memurları, bilhassa doktorları, belki Türk ülkesinden uzun müddet uzak kaldıkları ve o yerlere pek az adam geldiği için pek memnun oldular, bize çok ikram ettiler.

Ertesi gün etrafı, Behçet Bey'in hazırladığı plan dairesinde gezmeye başladık... Deve sürüleri ve Bedevîler[936], inanılmaz bir intizamla idare edilen hastahaneler ve siyah örtülü Katolik Arap rahibelerinden hastabakıcılar ve bu muzlim[937] gölgeler arasında derhal dikkati çeken beyaz bir hemşire... Bu hemşirenin mevkii biraz müstesna idi[938]. Çünkü bütün hastalar onun şefkat ve itinasına güveniyorlar, doktorlar ona karşı en fazla hürmet ve muhabbet gösteriyorlardı. Yuvarlak beyaz yüzü etrafını sımsıkı kuşatan ıstırap ve acıya rağmen hâlâ teravetini[939] kaybetmemiş, açık elâ gözleri kuvvetli bir ışık saçıyor ve bize yabancı gelmeyen bir Türkçe konuşuyordu. Adı hemşire Anna. Kendisi bir Protestan Ermeni ailesinin evlâdı idi. Mütekabil[940] dökülen kanlardan dolayı iki tarafta biraz tabiî olan

gayzdan[941] onda eser yoktu. Bu facianın iç yüzünü onun kadar olduğu gibi, bütün sebepleri ile gören Ermeni vatandaşa o günlerde tesadüf etmek imkânı yoktu. Hayatını bütün hastalara vakf etmiş[942], bütün insaniyeti içine almış güzel bir kalbi vardı. Istırabın ırk, cins, sınıf tanımadığını, eziyet çekenlere, düşmüşlere yardımın insana en büyük hazzı verdiğini[943] tecrübe ile öğrenmişti.

Hastahaneden sonra Almanların tayyare istasyonuna gittik. Erlinger adında bir hava zabiti bizi gezdirdi. Bana daha evvel bu adamın havadaki harikulâde tayyare cambazlığından bahsetmişlerdi. Bilhassa hava ile münasebeti olmayan bir piyade Türk zabitini tayyaresine bindirirse birdenbire tayyareyi taklak ettirir[944], korkutmaya çalışırmış. Hava cesareti, toprak cesareti, deniz cesareti hep birbirinden ayrı şeyler. Korku ve cesaret, adamına göre, daha doğrusu mizaca göre çok değişken bir şey olduğunu bana yıllarca süren psikolojik müşahede[945] öğretti. Belki ben de ömrüm boyunca muhtelif korkularla mücadele etmeye mecbur kaldığım için bu sahada epeyce şeyler öğrendim. Erlinger'in yüzündeki garip, alaycı tebessüm havadaki cesaretinin kazandırdığı şöhretin üzerindeki tesirini anlatmaya kâfi idi. İçimde havaya çıkmanın nasıl bir his vereceği hakkında bir merak uyandırdı. "Acaba insan havada ne hisseder?" dedim. Bu kelime ağzımdan çıkar çıkmaz derhal Almanca emirler vermeye başladı ve iki dakika sonra önümüzde bir tayyare hâsıl oldu. Erlinger, alelâcele nasıl ele geçirdiğini anlayamadığım bir bereyi başıma geçirdi. Sırtıma bir kürk giydirdi.

Nakiye Hanım ile bizimle beraber gelmiş olan hanımın korkusu, belki bu gün için yersiz görünebilir; fakat o günlerde tayyareci Erlinger gibi olmasa dahi tayyareye karşı umumî bir korku vardı. Benim şahsen havadan ürkmem hiç geçmiş değildir. Hatta denizde bile kendimi acayip hissederim. Fakat o gün çölün üstünden uçarken bu harikulâde süratin uyandırdığı heyecanın verdiği baş dönmesi bana hoş gelmişti. Ondan sonra altımızdaki hudutsuz sarı kum deryasının, yumuşak tepelerinin manzarası bana her şeyi, bir an için her şeyi unutturdu.

Tayyare bir zaman için sürati tabiî bir tempo takip etti. Fakat ondan sonra birdenbire sallanmaya, havada sıçramaya başladı. O an, Erlinger'in tayyareye taklak attırmayı düşündüğünü anladım. Acaba

tayyare taklak atarken insan ne hissederdi? Tayyareye iyice bağlı dahi olsa acaba yerini muhafaza edebilir miydi? Önümde tayyareyi idare eden Erlinger'in yüzünü arkasına çevirip yüzümü tecessüsle[946] tetkik ettiğini gördüm. Toprağa alışık insanları –hatta kadın dahi olsalar– korkutmanın onu eğlendireceğini anlayınca, sükûnla yüzüne baktım ve güldüm. En küçük korku emaresinin[947] tehlikeli olacağını sezmiştim. O an hemen tayyare düzeldi.

Beni tayyare taklağından kurtaran hiç şüphesiz onun yüzündeki alaya, alayla mukabele etmem olmuştu. Çünkü en küçük telaş emaresi onu her nev'i tayyare cambazlığına sevkedebilirdi.

Tayyare yere indiği zaman, hanımefendinin elleri kulaklarında, gözleri kapalı. Nakiye Hanım'a: “Sağ mı?” diye sorduğunu duydum. Nakiye Hanım hiddetli hiddetli: “Evet, sapasağlam,” deyince hanımefendi çok sinirlenmişti. Kendine verdiğim korkudan dolayı haklı olarak sitem etti. Bu hareketimin onun ölümüne sebep olabileceğini söyledi.

Hayatta garip tesadüfler vardır. Ertesi gün yüksek ateşi vardı ve zatürreeye çevirdi. Gerçi korkunun zatürree yapmayacağını bilmiyor değildim, fakat ne de olsa bir vicdan azabı duydum. Doktorlar on gün orada kalmasının elzem[948] olduğunu söylediler. Behçet Bey, çok endişelendi, çünkü İngiliz tayyareleri o günlerde Birüssebi üzerinden sık uçuyorlardı. Bu da hasta bir kadın için hoş bir şey değildi.

Hemşire Anna geceleri birkaç saat hastamızın yanına geliyor, fakat gündüzleri gelemiyordu. “Bu hanımefendiye herkes bakabilir. Fakat ben, benim kimsesiz asker hastalarımı bırakamam,” demişti. Bu hareketi, hatta kendisini yanından ayırmak istemeyen hastamızın bile o kadar hoşuna gitmişti ki, Anna'nın bu hareketinin ahlâk tarafından çok, iradesi hoşuma giti, dedi ve bu arada şu geçmiş vak'ayı da anlattı:

— Ben de her vakit kendi istediğimi yapardım. Bir defa dişim ağrıyordu, merhum efendi beni bir dişçiye götürdü –her halde bu taşrada geçmiş bir vak'a idi–. Ben dişimi çektirmemeye karar vermiştim. Bizim bey benim her dediğimi yapardı. Bana cesaret vermek için oturdu, evvelâ kendisi bir dişini çektirdi. Ben, doktor da kendi dişini çekerse ben de çektiririm, dedim. Bey ile dışarıya çıktılar, konuştular, doktor fena hâlde kızmıştı. Ne yaptı bilmiyorum, içeri

geldiler ve dişçi kendi dişini de çekti. Belki bey ona çok para vermişti. Her ne ise ben hemen iskemleden fırladım, böyle bir dişçiyi dişime dokundurmam dedim ve yürüdüm, gittim."

O günlerde her akşam Nakiye Hanım'la birlikte bahçede oturur konuşurduk. Ben, yalnız etrafımla meşgul olduğum için hiç konuşmazdım. Çölün üzerindeki gök denilen kubbe o kadar alçak, yıldızları başımıza o kadar yakın idi ki uzunca bir adam elini uzatsa bu ışık çiçeklerini toplar sanırsınız. Ay geç çıkar, fakat yıldızlar o kadar parlaktır ki onun ışığına ihtiyaçları yoktur. Bahçenin öbür tarafında deve dizileri ve Çöl Arapları bu yumuşak, esrarlı ışık içinde gelir geçerler.

Bahçenin karşısındaki bir ahşap minareden, genç bir ses ezan okur. Yalnız İstanbul minarelerinde duyulan ezanların âhengi... Her halde müezzin İstanbullu olacak. Yatsı ezanından biraz sonra, misafirhanenin aşçısı Artin kapıya dayanır, ağır ağır bariton[949] sesiyle *Aida* operasından[950] parçalar söyler. Her halde ikisi de İstanbullu olacak. İkisinin sesindeki hasret ve hüznü belki İstanbul hatıraları yaratıyor.

Beşinci gün hastamız iyileşmiş ve kumandan bizi en uzun geziye götürmüştü. Tanyeri henüz ağarmış ve hava renksizdi. Kasabayı solgun bir leylâk rengi ile açık yeşilin imtizacından[951] hâsıl olan açık bir renk sarmıştı. Deve dizileri, üzerlerinde de başlarında gidenlerle beraber sabahın bu garip ışığında sağa sola âhenkli bir dalgalanma... O sabah, otomobilin ve şimendiferin çölde ne kadar falsolu sesler çıkardığını, hiç oraya yakışmadığını düşünmek mümkün değildi.

Nihayet çölün ortasındayız.

Uçsuz, bucaksız beyaban, insana, âdeta dinî bir vecd[952] içinde hiçliğini hissettiriyor. Tepemizdeki kubbenin maviliği ufukları yakan kızıl bir alevle nasıl birleşiyor. Etraf gittikçe daha sıcak, renkler daha azgın bir alevle karışık, dağlar da sık. Nihayet renkler parlak bir altın ışığına kavuştu, gökyüzü şimdi mavi bir ateş, uzun saatler etrafta hiçbir hayat eseri görünmüyor. O kadar ki insan pekâlâ çölün henüz yaratılmış olduğuna inanabilir.

Bahçet Bey, bana bu ıssız yerlerde bazı kum kümelerini göstererek, Kanal Seferi'nde[953] ölen erlere ait olduğunu söyledi. Bunlar şimdi tamamen kaybolmuş olacak Varsın kaybolsunlar. Esasen bu erlerin hayat yolunda her hangi vazife uğruna ne kadar ulvi[954] bir şekilde canlarını feda ederlerse etsinler, onların şerefleri, sultanların ve paşaların, şöhret ve şanlarının malzemesi değil midir? Ve bu ateş maazallah[955] fertlerin içinde sönerse sultanı da, paşası da, tarihte yer alan bütün büyükleri de arkeolojinin bir mevzuu olmazlar mı?

Çöl ile o günden beri temasım bende garip bir tesir bırakmıştır. Ne zaman etrafımdaki hay huy, arbede[956] ve şamata dayanılmaz bir hâle gelse çölü düşünerek biraz dinlenirim. Oradaki yalnızlık ve ebedî sükûn bana yorgun bir ruhun tek sığınağı gibi gelir. Bütün varlığını menbaı ve yaratıcısı olan Allah çölde insana ne yakın geliyor. Münzel[957] dinlerin çölün etrafında bir mucize güzellik içinde şekil aldığına o günden beri hiç hayret etmiyorum. Behçet Bey, bana buradan vaktiyle Musa Peygamber ve Yavuz Sultan Selim'in geçtiğini hatırlattığı zaman pek de alâkadar olmadım. Peygamber veya padişah veya herhangi bir fert orada kendisini, milyarlar ve milyarlar içinde bir tek kum tanesi gibi hissetse gerektir, diyordum.

Bundan sonra her küçük istasyonda durduk. Hepsinde küçük bir misafirhane, bir tamirhane, su ve yeşillik vardı. İstasyondan ayrılır ayrılmaz sıcaklar arttı. Renkler azgın ve göz kamaştıran parlaklıklar ile insanın kafasına hâkim.

O gün öğle vakti Hafir İstasyonu'na erişmek, Doktor Hasan Ferit'in[958] Kızılay Hastahanesi'ni görmek istiyorduk. Biraz yükseklikte beyaz hastahane çadırları, uzaktan göze çarpıyordu. Doktor Hasan Ferit'in kendisi Hamdullah Suphi ile beraber bizden önce Kudüs'e gitmişlerdi. Bütün müşkülâta[959] rağmen hastahanenin intizam ve temizliği hayrete şâyândı[960]. Sıcak artık dayanılmaz dereceyi bulmuştu. İnsanın nefesi ağzını yakıyor, kuma çıplak ayak basmanın imkânı yok, zira yer ateş olmuş.

Öğleden sonra çölün sıcaklığına nasıl tahammül ettiğimizi Allah bilir. Fakat akşamın dahi, gözü gönlü alan başka renkler ve güzellikler ziyafeti var.

Güneş batarken Kuseyme'ye vardık. Yeşil bahçeli, havuzlu ve fıskiyeli hoş bir yer. O yerin şeyhi küçük oğlunun elinden tutmuş bizi karşılamaya gelmişti. Gamlı[961], kasvetli[962] bir yüz. Bornozunun[963] omzundan koskocaman bir kılıç sarkıyor. Behçet Bey tebessüm etti ve bu kılıcın Cemal Paşa tarafından hediye edildiği için omzundan hiç düşmediğini alçak sesle söyledi: "Bu kılıç ne kadar ağırdır bilseniz, adamcağıza acıyorum," dedi. Fakat Şeyh galiba bu kılıcı, yeni bir oyuncağa karşı küçük bir çocuğun duyduğu gurur ile taşıyordu.

Şeyhin oğlunun başı tıraş edilmiş, ta tepesinde dimdik bir tutam saç bırakılmıştı.[964] Bunu birçok yıllardan sonra Hindistan'da da gördüm. Fakat çölde bunun dinî bir manası var mı bilmiyorum. Bahçenin önünde bir sürü, kısa mavi gömlekli, vücutlarının yarısından fazlası çıplak, kafaları tıpkı Şeyh'in oğlu gibi, bir alay çöl yavruları sıçrayıp duruyorlardı. Hareketleri şimşek gibi, sesleri gırtlaktan gelen bir boğuklukla, fakat âhenkle birbirine karışıyor, Şeyh'in oğlu biraz uzaktan, belki de biraz gıpta[965] ile bu ateşli çocuk oyununu seyrediyor. Niçin o da aralarına karışıp oynamıyor? Belki sınıf farkı denilen bir hudut bekçisi onu yerinde mıhlamış.

Hastahaneye geldiğimiz vakit, el-Ariş'den[966] henüz getirilmiş olan bir ağır yaralı grubu ile karşılaştık. Bir ağızdan inliyor ve gözlerinde ölüm denilen garip akıbetin gölgesi var.

Hareket etmeden evvel havuzun kenarına oturduk. Suyu görmek bile insana o sıcakta rahat nefes aldırıyor. Küçükler hâlâ oynayıp duruyorlar. O cavlak kafalar, tepelerinde birer saç püskülü olan birer top gibi sıçrayıp duruyor. Bahçenin bir köşesinde birkaç Ermeni, Türkçe bir türkü çağırıyor. Fıskıyenin şırıltısı bu hasret melodisinin bir nakaratı gibi; nihayet akşam çölün tutuşmuş gibi parlak renklerini yavaş yavaş söndürdükten sonra, oradan da ayrıldık. Artık serinlik basıyordu. Gökyüzündeki yıldızlar birer birer yanıyor, başımıza muazzam bir avize gibi iniyor, sarı kum yığınlarının yumuşak hatları uzakta kayboluyor. Etrafımız sonsuz bir boşluk. Bazan yarı karanlık içinde çakallar yaklaşıyor, gözleri birer elektrik lâmbası gibi yanıp sönüyor. Çölde geçirdiğimiz o uzun günün akşamı Birüssebi'ye

yaklaşıp da elektrik lâmbalarını görünce bana bir rüya görüyormuşum gibi geldi. Âdeta meskûn yerleri yadırgıyor gibiydim.

Üç gün sonra hastamızı Şam'a götürdüler. Biz de Mülâzım Arif Bey'le Kudüs'e hareket ettik. Yolun Kudüs istikametindeki sırtlarda içi oyuk kayalar vardı. Ortaçağ'a mahsus yüzlerce içi oyuk mağaralarda, o günün kargaşalığından, dışarıya vuran maddî ve manevî hastalık iptilâsından[967] kaçanlara birer "inziva[968] hücresi", birer sığınak olmuştu.

Bu mağaraların önlerini ekseri rüzgârların attığı kum yığınları kapamıştı. Kafam bu çölde insanlardan kurtulup, tek başına yaşayıp ölenlerle meşguldü.

Her adımda otomobil bozuluyor, duruyordu. Her duruşta bu mağaralardan birinin içine girmek istiyordum. Fakat şoför acele ediyordu. Maamâfih bir defasında birinin içine iki büklüm girmeye teşebbüs ettim. Mağaranın zulmetinde[969] yere beyaz bir cismin uzanmış olduğunu gördüm. İki büklüm yanına yaklaştım. Üstüne beyaz gömleği örtülmüş bir Arap gencinin cesedi. Ayaklar şiş ve mosmor. Ölünün korkunç realitesi çöle dair Ortaçağ'ın tarihî hatıralarına son verdi.

Kudüs'e, gece iyiden iyiye geldikten sonra girebildik. Gökyüzü mora yakın eflâtun, yıldızların her biri bir zincire asılarak, yere uzatılmış birer canlı beyaz ışık.

Yarı dinî bir müessese, yarı otel vazifesi gören Augusta Victoria'da kaldık. Başındaki hemşire Matilda asil bir Alman ailesine mensup imiş. Bina sık bir çam korusu içinde ve Kudüs sırtlarına nazır. Bahçesi ve koridorları kırmızı ve beyaz çiçekli, irili ufaklı saksılarla süslü. Burası bir zaman için Türk Karargâhı'nın yeri olmuş, fakat biz gelmeden evvel Karargâh Şam'a nakl edilmişti.

Bizi karşılayan hemşire Matilda'nın vakarlı[970] ve hâkim tavrıyla, yüzünün muvazeneli[971] manasını ve güzelliğini görünce bu yerin idaresindeki intizama ve temizliğe, gözü gönlü kavrayan letafete[972] artık hiç şaşmadım.

Hemşire Matilda Türk askerlerine büyük bir şefkat gösteriyor, onlar da ona çok bağlı görünüyorlardı. Bu binaya girer girmez bütün erler kunduralarını çıkartıyorlardı. Aynı zamanda Türk Karargâhı

heyetinin subayları da büyük bir hürmetle ona bakıyorlar, hatta binanın içinde sigara dahi içmiyorlardı. Cemal Paşa bu kadından bahis ederken:

— Onu en karışık ve en büyük bir vilâyetimize vali tayin etsek, emin olun ki az zamanda refah, sükûn ve intizam yaratırdı, diyordu.

Hemşire Matilda da yıllar yılı Kudüs'de yaşamıştı. Cemal Paşa devrinin intizamını hiç görmemiş olduğunu söylüyordu. Her halde Cemal Paşa'nın birinci gayesi nizam ve intizamdı. Fakat, nizam diye nizamın da tepelenebileceğini her halde sezmişti. O zaman Kudüs'de bulunan ve ilmî müesseseler ile sanat eserlerini eline alan Cemil Bey'i[973] göstererek! "Çok şükür Cemil Bey sayesinde buralarda fazla intizam yapmaktan vazgeçtim," diye gülmüştü. O günlerde, Kudüs'ü ve Suriye'yi esaslı surette tetkik ettirmek için Zürcher'i[974] davet etmiş, o da Birinci Cihan Harbi'nden sonra bu mevzuda esaslı bir sanat eseri neşretmişti.

Kudüs'e dair hatıralarımın başında Cami-i Ömer gelir. Yüksekte, âdeta terasa benzeyen bir sedden Ortaçağ ve eski İsrail eserlerine bakıyordu. Heybetli, fakat emsalsiz kubbesi, bu günlerde şehre şüphesiz bir güzellik ilâve ediyordu.

Caminin olduğu yere tırmanırken, Hazret-i Peygamber'in bir sözünü kendi kendime tekrar ediyordum:

"Bütün uzun boylular ahmaktır, Ömer'den başka; bütün kısa boylular fitnedir, Ali'den başka..."[975]

Kudüs'e gelirken, bu koca fatihin, devesini devecisi ile paylaştığını anlatan küçük hikâye, bütün demokrat memleketlerin gençlerine öğretilmeli. Ömer kadar demokrasinin adalet ve nizamla beraber, en mütevazı ve halktan olan bir ferdin de insanı olarak haklarını onun kadar tanımış büyük adamların sayısı o kadar azdır ki...

Oradan, karşıda karanlık ve çukur bir vadinin üzerindeki bir sırta baktık. Gözümüze bir taş yığınının altında bir mezar ve mezarın etrafından, ta vadiye kadar atılmış taş yığınları gördük. Bizi Cemil Bey gezdiriyordu.

— Bu nedir acaba? dedim.

— Hazret-i Süleyman'ın oğlu Abşalom'un[976] mezarı, Yahudiler o mezarı her gün taşlarlar, dedi.

Evet, bu adam, babası Süleyman'ı her nasılsa kızdırmış ve o günden beri mezarı her gün bütün millet tarafından taşlanır durur. Hazret-i Süleyman'ın bütün zamanlar için insanlar arasında fikir, ahlâk, en yüksek edebî kıymet bakımından yaşayacak eserleri vardır. Onu hepimize akıl ve hikmetin insan şeklinde bir sembolü gibi öğretmişlerdi. Fakat yarattığı eserlerdeki vecizelere[977] kendi hayatı acaba ne kadar uyar? Peygamber dahi olsa insan nihayet insandır.

Bundan sonra Hazret-i İsa'nın hayatında rol oynamış yerleri gezdim. En evvel Beytüllâhim'deki[978] doğduğu yerin üstüne bina edilen kiliseye gittim. Kilisenin içindeki Katolik papazları, âdeta dramatik ve muhteşem kıyafetleriyle âyin yapıyorlardı. Etraflarında Hazret-i İsa gününün kıyafeti ve başlığıyla bir alay güzel Hıristiyan kadınlar vardı. Büyük bir huşu[979] ile diz çökmüşler, başları önlerinde, murakabeye varmışlar[980]. Harikulâde bir org sesi taşları titretiyor.

Biliyorum ki, ömrü şehadetle sona eren büyük adamlar, insanların içinde derin bir alâka ve daimi bir huşu uyandırırlar. İnsanlar galiba ömrünü kendi hizmetine vakf eden[981] fertlerin işkence içinde can vermesine, mihnet ve meşakkat[982] içinde yaşamasından haz duyuyorlar.

Ancak onlar namına dikilen abideler taarruzdan masun[983] kalıyor, ebediyen yaşıyor. Galiba sadece muhabbetle, insaniyete hizmet gayesine dayanmak sonu gelmeyen büyüklük, namın ve şanın alâmeti oluyor. Kendi omzunda taşıdığı çarmıhta ölen İsa, –Hıristiyanlık ne kadar garip ve insaniyete uymayan bir şekil dahi alsa– her dine mensup insanın hatırasına baş eğdiği bir insan numunesi olarak kalacaktır.

Kilisenin merdivenlerinden, İsa'nın doğmuş olduğu söylenen, bir kaya içine gömülmüş bir yere inerken ayağımızın altındaki taşlar hâlâ orgdan gelen seslerle titriyordu. Karşısında otuz iki yıl inzivaya çekilip orada ölen Jerome'un hücresi vardı. Acaba bu hayata arkasını çevirip bir hücrede yaşamak mı, yoksa hayatın bütün meşakkatlerine, maskaralığına göğüs gererek insaniyete hizmet ederek ölmek mi daha büyük bir muvaffakiyettir? Bunu düşünürken Jerome'un hücresinin karşısında başka bir hücre gösterdiler. Orada Jerome'a âşık olan Paula adlı bir İtalyan kadın tam on altı sene Jerome'un hücresinde yaşamış.

Vaktiyle Hazret-i İsa'yı muhakeme etmeye götürdükleri *Via Dolorosa* (Istırap Yolu) bende belki bu kiliseden daha fazla tesir yaptı. Üstündeki yer yer Roma devrinden kalma kemerler, altlarını yarım karanlığa sokan gölgeler veriyorlar, bunların arasındaki açık kısımlarda da yerli halk pazarlar kurmuş. Alış veriş, telâş ve şamata... İsa'nın o yerden geçtiği günden beri sahne ve dekor pek değişmiş değil.

Gethsemane Behçesi, İtalyanların elinde, yerler rengârenk bir krizantem gösterisi. İki bin yıl evvelki zeytin ağacı da orada. İsa'nın çarmıha gerilmesi sahnesini İtalyanlar, hakikati bir sanatla temsil eden balmumundan şekiller yapmışlar. Bir tahta kerevete oturdum, dolaşan papazları, rüzgârda dalgalanan krizantem tarlasını seyre daldım. Etrafta musikisi ve mistik ihtişamıyla Katolik kiliseleri görünüyor. Kitab-ı Mukaddes'in[984] kaydettiği kadın mezarları ve etraftaki dar sokaklar uzak değildir. Gözünüzün önünde muazzam kemerler, altlarından gelip geçen her renkten, her dinden, her örnekten, her sınıftan insanlar var.

Gariptir ki, bu eski kiliselerde tarihin takdis ettiği sahnelerde ne huzur var ne sükûn. Her mezhepten Hıristiyan zümresi[985] burasını sadece kendilerine mal etmek istiyor. Bu uğurda birbirinin boğazını sıkmak için vaziyet almış bir halde. Âdeta isteri[986] denecek bir heyecan ve ihtiras etrafa ateş saçan ve normal olmayan bir hava yaratmış. Tek sakin olan insanlar Türkler. Ancak onlar imkân dairesinde bir tarafsızlık ve adaletle, birbirini boğmaya hazırlanan zümreler arasında kanlı arbedelerin önünü alabilmişler.

Türk idaresinin kuvvet ve sükûnunu en fazla, Meryem Ana'ya ait olan kilisede hissettim. Kocaman ve yüksek bir pencerenin camından, yerdeki dört köşe kırmızı halıya güneş aksetmişti. Cemil Bey bu mukaddes halıya basmadan etraftaki mermerlerin üstünde dikkatle yürüyordu. Kilisenin altına inen bir merdivenden telâffuzundan Arap olmadığı anlaşılan birinin okuduğu Kur'an sesi kulağımıza aksetti. Güneşten kaçarak loş merdivenin basamağına oturmuş, Kur'an'ı dizlerinin üzerine açmış, sakin yüzlü bir adam tatlı bir sesle Kur'an'ını okumaya dalmıştı. Bu adam, bu kilisede, bu kırmızı halıda, muhtelif mezhep mensubu[987] Hıristiyanların birbirinin hudutlarına tecavüz

etmelerini, aralarında kavga çıkarmamalarını temine memur edilmişti. Bana dedi ki:

— Biri ötekinin hududunu bir parmak aşsa kan çıkar, bakın şu pencereye. –Pırıl pırıl yanan camı gösterdi– orası belki asırlardan beri kir ve örümcekten simsiyahtı. Hiçbiri dokunmaya cesaret edemiyordu. Hepsi orayı temizlemek hakkının kendine ait olduğuna inanmıştı. Aralarında biri maazallah bu camı temizlemeye kalksa muhakkak kan olurdu[988].

— O halde orasını kim temizledi? diye sordum.

Güldü ve dedi ki:

— İki ay evvel buraya Enver Paşa gelmişti. Mezhep reislerinin hepsini çağırdı. "Bu camı temizleyin," dedi. Hemen bir kavgadır koptu. Kim fırçalayacak, kim su taşıyacak aralarında bir türlü karar veremiyorlardı. O zaman Enver Paşa, Türk askerlerinin bu yerin muhafızı sıfatıyla bu işi yapacaklarını söyledi ve camlar bir saat içinde tertemiz oldu.

İstanbul'a hareket etmeden evvel Cemal Paşa, Nakiye Hanım ve Hamdullah Suphi Bey'le beraber bize Ayin Tura Yetimhanesi'ni gezdirdi. Vaktiyle Cizvitler[989] tarafından yapılmış olan, geniş bir bahçe içinde, muhtelif sağlam taş binalardan müteşekkil[990] bir kolej imiş. Şimdi içinde dört yüz yetim çocuk bulunan, bizim hükûmete ait bir yetimhane idi. İki kadın, iki de erkek hocası vardı. Çocuklar zayıf, mahzun ve bakımsız görünüyorlardı. Bunlar, Türk, Ermeni ve Kürt çocuklarından müteşekkildi. Hepsi, kıtal[991], hicret[992] ve harbin sokağa, hatta beyâbâna saldığı kimsesiz çocuklar. Babalarının hatalarından şu veya bu sebepten dolayı mesul olmayan yavrular.

Bu Yetimhane üzerinde merhum Cemal Paşa ile aramızda hayli çetin ve uzun münakaşalar oldu. Ben, Ermeni çocuklarının Türk veya Müslüman ismi taşımalarına itiraz ettim. Bunun sebebini Cemal Paşa şu surette izah etti. Şam'da Ermeniler tarafından idare edilen yerde Cemal Paşa idaresinin yardım ettiği birtakım yetimhaneler vardı. Bunlar yalnız Ermeni çocuklarını alırlardı. Hiç birinde yeniden çocuk alacak yer kalmadığı gibi, yeni bir yetimhane açmak için de maddî

imkân kalmamıştı. Ayin Tura sadece Müslüman çocukları için olup, orada henüz yer vardı. Ermeni yetimhanesinin alamadığı kimsesiz, avare Ermeni çocuklarını Ayin Tura'ya alırken onlara Türk veya Müslüman ismi vermek zarurî[993] idi. Esasen din dersi de verilmiyordu. Yani Ermeni çocuklarını zorla Müslüman yapmak gibi bir gaye yoktu. Din ve milliyete dokunulmazlık taasubu[994] bazı feci vaziyetlerde ve hayatî ihtiyaçlar karşısında kuvvetini kaybedeceğini o zaman hiç düşünmemiştim. Her halde 16 Eylül 1916 tarihinde İstanbul'a dönerken, Ayin Tura ile aramda doğru veya yanlış hiç münasebetim olacağını aklıma getirmemiştim.

Lübnan ve Arap diyarında tahsil ve terbiye sahasında fiilen harekete geçeceğimi hiç düşünmeden dönmüştüm. Fakat Suriye'ye döndüm, hem de çok geçmeden döndüm.

Beni tekrar o diyara sevkeden saiklerin[995] üzerinde duracak değilim. Bunları, hâtıratımı çocukluğumdan itibaren ta bu güne kadar yazdığım zaman münakaşa edebilirim. Beni, 1916'da tahsil ve terbiye sahasında işgal eden Evkaf mekteplerinin, Şeyhülislâm Hayri Efendi tarafından modern şekle sokulmak hareketinde, Evkaf mektepleri fahrî[996] müfettişliği ve aynı zamanda, o vakitler Sultan Ahmed civarındaki Evkaf mektebindeki derslerimdir. Evkaf mektepleri Maarif 'e geçince istifa ettim. Çünkü merhum Şükrü Bey'in Maarif Nezareti'ndeki hizmetinin büyük ve faideli olduğuna kani olmakla beraber, tahsilin sıkı bir merkeziyetçiliğe tâbi olmasına hiçbir zaman inanmadım.

Benim hayatımın muharrir ve hoca olarak iki ayrı safhası vardır. Evkaf mekteplerinin Hayri Efendi idaresinde, maarifimizde en isabetli yolu tuttuğuna kaniim. Her halde onlar Maarif 'e geçtiği zaman, orta mektepleri, Maarif orta mekteplerine faik[997] bir vaziyette idi.

1916 yılının Eylül'ü harbin insanları ümitsizliğe sevkeden ıstırap ve sefaleti ile doludur. Muharrirlik hayatım bence o günlerde ehemmiyetini kaybetmişti. Bir satır yazı yazamıyordum. Eğer Müslüman kadınlarının çekilebileceği bir manastır hayatı bizde olabilse idi, mutlak çekilirdim. Her ne ise bu vaziyette her insan mutlak insaniyete elinden geleni yapmak ister. Benim için tek saha, talim ve terbiye sahası olabilirdi. O hizmet sahasını bana Lübnan ve

Arap diyarı açtı. Ayin Tura Yetimhanesi'ndeki çocukların sayısı sekiz yüze çıkmış olduğunu, gerek orası ve gerekse Lübnan ve Suriye'de hazırlanmış plana göre mektep açma faaliyetini deruhte etmemi[998] Cemal Paşa tekrar teklif ettiği zaman, düşünmeden kabul ettim. Fakat Ayin Tura için sadece iyi bir müdür bulmayı ve müfettiş sıfatıyla onunla meşgul olmayı kabul etmiştim. Yetimhane için (bulunan kişi), Kızılay'da çalışmış, fevkalâde yararlık etmiş, kendisi de çoluk çocuk sahibi, yani baba yürekli bir adamdı. Lâzım gelen hocaları (bulmayı) da, hocalık mesleğinde muvaffak olmuş ve benim eski bir dostum olan eşi üzerine aldı.

Daha evvel planımızda karar verildiği gibi kızlar için lise ve aynı zamanda muallim mektebi Beyrut'da tesis edilecek, ben orada kalacaktım. Lübnan ve Şam'da iki leylî[999] ilk mektep tesis edilecekti. Bunlar için seçtiğim hocalar ekseriyetle Evkaf mektebini modernleştiren eski talebelerimdi. Bu üç mektep için elliye yakın kadın hoca ve birkaç tane erkek, ikinci teşrin[1000] sonunda Arap diyarı ve Lübnan'a yollandılar.

Beyrut'a yağmurlu bir akşam vardık. Erkek memurları otele gönderdik, ben de, kadın hocalarla beraber daha evvel bahsetmiş olduğum Beyrut'daki Nigâr Edib'in mektebine misafir oldum.

Beyrut, Lübnan ve Şam valileri, bize ellerinden gelen yardımı yaptılar. Günde on altı saat mübalâğasız çalışıyorduk. Fakat Kânûn-ı Sânî ayının[1001] içinde mektepler açılmış talebe yerleşmiş ve tedrisat[1002] başlamıştı.

Lise ve muallim mektebi, Nasıra'da[1003] üç vilâyete hoca yetiştirmek üzere açıldı. Yüksek bir teras üstünde, uzun, üç köşeli bir bina idi. Yüksekteki terastan portakal ve muz ağaçları, altındaki teraslardan hurma ağaçları ve Akdeniz'in muhteşem mavi su alanı görünüyor.

Bu binalar vaktiyle dinî, fakat rahibelerin idare ettiği, yüksek sınıf aile kızlarının geldiği oldukça moda bir mektep imiş. Biz geldiğimiz vakit rahibeler orada idiler. Ertesi gün, badana ve hazırlık başladı. Rahibelerin başı benimle beraber etrafı dolaştı.

Ordu onlar için Kudüs'de bir manastır hazırlatmış, ertesi günü Baş Rahibe Mère[1004] Freige ile beraber hareket edeceklerdi. Kendisiyle

karşı karşıya kahve içerken, zihnim onları alıkoymak çareleri ile dolu idi. Her halde, onların rahatı temin edilecekti, fakat onların Nasıra'da kalmalarını temin edersem tedris bakımından olmamakla beraber, idare hususunda büyük bir boşluğu dolduracaklardı. Bilhassa Mère Freige çok dikkate değer bir şahsiyete sahipti. Uzun, kestane renginde gözleri, metin ve iradeli ağzının aynı zamanda merhamet ve anlayış ifade eden hatları, büyük bir kıymet, geniş bir kadın kalbi hissettiriyordu.

Rahibeleri orada alıkoymak, zannettiğimden daha kolay temin edildi. Yarım saat içinde Mère Freige, ile iç idareye ne suretle ele alacakları, hangi iş sahasında mesuliyetin tamamen kendilerinin olacağına dair anlaştık. Binanın sol tarafı, esasen mektep için müsait olmadığından, onlara tamamen terk ediliyordu. Rahibelerin, hayat tarzlarında o kadar kendilerine mahsus tarafları vardır ki hiç karışmaya gelmez. Mère Freige Nasıra'da kalmaları temin edildiğine memnun oldu. "Senin için her gün dua edeceğiz, evlâdım," derken sesindeki şefkat ve samimî bağlılık bana çok tesir etti. Hakikat, esrarlı ve loş kiliselerinde beni her gün dualarında zikr ettiklerini biliyorum. Bu dua belki de, ruhumun selâmeti onların yolunda Hakk'a kavuşmam içindi. Ben Hakk'a erişmek için açılan yolların hepsinin aynı neticeye varacaklarına inanırım.

Mektebin hazırlandığı hummalı bir faaliyet içinde geçen günlerde, tek dinlendiğim zaman, tiryakisi olduğum çayı içmek için odamda geçen yarım saatti. Mère Freige bu saatlerde benimle konuşmaya geldiği zaman çok memnun olurdum. Bana talim ve terbiye hakkında fikirlerini anlatır, nazik bir şekilde âdeta nasihat verirdi.

Onun bu husustaki kanaati ile benimki tabiî hiç uymuyordu, fakat buna rağmen onu dinlemekten büyük bir huzur hissederdim. Talebeye her hafta banyo yaptırmaya şiddetle muarızdı[1005]. Halbuki biz en evvel, bunu temin için iptidaî de olsa lâzım gelen tertibatı temin etmiştik. Onlar ayda bir yıkanırlarmış. Onlara göre bu kadar sık yıkanmak kızları kendilerini beğenmeye, kendi nefislerine[1006] ve vücutlarına fazla değer vermeye sevk edermiş. Bizim talebeye fazla serbesti vermemize de aleyhtardı. Hürriyetin insanları haylaz ve mütecaviz yapacağına inanıyordu. Bilhassa, rahibelerin, en fazla

üstünde durdukları nokta, iki talebe arasında dostluk ve fazla yakınlığın zararlarıdır. Onlar, mutlak üçer kişi bir arada bırakırlarmış.

İlk ay, rahibelerin orada bulunmasına taraftar olmayanlar, yahut onları jurnal etmekle hükûmetin gözüne girmek isteyenler, beni çok müşkül durumlara, bazan içinden çıkılmaz gibi görünen vaziyetlere soktular. Bunlardan ikisini burada zikr edeceğim. Evvelâ, mektebin damında bir telsiz teşkilâtı bulunduğu ve rahibelerin Fransızlara işaret verdikleri iddiası ortaya atıldı. Damı bilhassa kendim karış karış dolaştım. Telli veya telsiz hiçbir emare görmedim. Esasen rahibeler o kadar kendilerini dine vakf etmiş ve bir dakika boş zamanları olmayan insanlardı ki onların siyasetle alâkalarını tahayyül etmek müşküldü. Gerçi Mère Freige, Fransız taraftarı idi ve öyle olması tabiî idi, fakat onun da casusluğa hiç, ama hiç müsait olmayan asil ve mert bir kalbi vardı. Bundan emin olmakla beraber ben de, vatanımın ve ordumuzun selâmeti için çok dikkatli ve uyanık davranmak mecburiyetinde idim.

İkinci jurnal, her gece yarısından sonra, papaz kıyafetli bir adamın, rahibelerin dairesinin kapısından girip sabaha karşı aynı kapıdan çıktığını, bunun şüpheli bir iş olduğunu yazıyordu. Bu defa uzun ve yine dikkatli bir tahkikat yaptıktan sonra, adamın hakikaten bir Katolik papaz olduğunu ve rahibelerin gece dualarına riyaset[1007] ettiğini öğrendik. Anlaşılan bizde nasıl kadın imamlık edemezse, onlarda da bu mühim âyinleri mutlak bir erkeğin idare etmesi lâzımmış. Mère Freige'e açık ve kat'i bir lisanla, hiçbir erkeğin gece oraya gelmesi imkânı olamayacağını, bir zaman için bu gece âyinlerinin sadece kadınlar arasında olması lâzım geldiğini söyledim. Biraz müteessir oldu, fakat yapılacak bir şey yoktu. Harp zamanında bundan daha ne kadar sıkı şeyler, her yerde yapılmıyor muydu? Mère Freige de oradaki rahibe heyeti de, hiçbir zaman ilk altı ay zarfında onlar hesabına ne kadar sıkıntı çekmiş olduğumu bilemezler. Mektebe gelenleri çok dikkatle kontrol eden kapıcı ve bekçiler de çok müteyakkız[1008] davranıyorlardı.

Der-Nasıra'ya giriş imtihanları çok heyecanlı oldu. Yüksek sınıflar için yirmi boş yer vardı. Ekseriyeti Lübnan ve Beyrut'dan olmak şartıyla yüz yetmiş beş kişi müracaat etti. Bereket versin Şam talebesini mektebin kendisi intihâb ediyordu[1009]. Lübnanlı talebe

hemen hemen hepsi Hıristiyan, Beyrutlular karışık, Şam sadece Müslüman talebe gönderdi. Müfettiş Cessir Efendi –Arap'dı– sualleri Arapçaya tercüme ederken, gülerek: "Eğer siz Arap olsa idiniz, sizi Arap mültecisi[1010] diye Âliye Mahkemesi'ne gönderirlerdi," dedi. Dar görüşlü olmamak şartıyla milliyetçi olan herkes, her imparatorluğun müşterek dili ve kültürü ile beraber, kendi cinsine ve ülkesine mahsus kültür ve dili öğrenmesi icap ettiğine inanır, zannediyorum. Bilhassa Fransız mekteplerinden gelen Arap kızları, Arapça'ya hep yukarıdan bakarlardı. Bir gün kültürlü bir Arap hanıma, peynirin Arapçasını sormuştum. Yanındakilere "fromage"ın Arapçasını bilen var mı diye sormuştu. Bizim açtığımız yeni mekteplerin hepsi Arapçaya çok ehemmiyet veriyordu.

Yatakhaneler, dershaneler hazırlandıktan sonra, bir gün Cemal Paşa ile Beyrut Valisi Azmi Bey mektebi gezmeye geldiler. Her tarafı gördükten sonra kiliseyi de görmek istediler. Kiliseye, rahibelerin dairesinin yanındaki kapıdan girilirdi ve mektebe açılan kapısı kapatılmıştı. Ben de onlarla beraber kiliseye girdim. Tabiî resim ve mukaddes insanların heykelleri ile dolu, âdeta karanlık bir yerdi. Cemal Paşa, bir resmî mektep yanında kilise olması münasip olamayacağını, buranın bir yatakhaneye çevrilmesi lâzım geldiğini ileri sürdü. Yatakhaneler hazırdı ve burası yatakhane olmaya hiç de müsait değildi. Bundan başka da, burada alıkoyduğumuz rahibelerin ibadetlerinde serbest olduklarını, kilisenin ise mekteple hiçbir alâkası olmadığını anlattım. Uzunca süren bir münakaşa esnasında, sıraların arasında diz çökmüş, ibadete dalmış bir rahibenin bizi endişe ile seyrettiğini gördüm. Her halde kiliselerinin bırakılması onları bize çok bağladı. Bundan sonra bahçede garip bir sahne geçti. Kısa boylu şişman bir adam Paşa'nın yanına sokularak, bahçenin bir köşesindeki rahibe mezarlarında haç olduğunu, bunları sökmek için müsaade istediğini söyledi. Cemal Paşa derhal kaşlarını çattı: "Beni ne zannediyorsun? Mezarlara ben hiç el uzattırır mıyım?" dedi.

Der-Nasıra aynı zamanda, lisan ve nakış, dikiş için ayrı ve serbest sınıflar açtı. Bekleme odaları, uyanık yüzlü, sonraları çok kabiliyet gösteren Arap kadınları ile dolu idi. Aynı zamanda Dumani adlı bir Arap, sahip olduğu mühim bir fabrikadan üniforma ve önlük

yapılmaya müsait kumaş örnekleri getirdi. Çok ucuz verecekti, fakat parasının buğday ile ödenmesini şart koşuyordu. Vali Azmi Bey bu adamı himayesine[1011] aldı ve bizim mekteplerin üniformaları, önlükleri hep o fabrikadan alındı. Dumani'nin Suriye'nin en zengin bir adamının oğlu olduğunu, fakat adam bütün servetini mütemadî yedikten sonra, fazla olarak bir sürü de borç bırakarak öldüğünü Mère Freige söyledi. Oğlu, işe en evvel alelâde bir işçi olarak başlamış, sonra, bütün borçları ödeyecek hâle gelmiş ve nihayet o da Arap diyarının çok ileri bir sîmâsı olmuştu. Dumani'nin annesi de asil bir kadındı. Bu ana oğula, daima içimde büyük bir hürmet hissettim.

Değil sadece Arap diyarında, diğer yerlerde de, hangi cepheden alırsanız alınız, Ayin Tura Yetimhanesi'ndeki hizmetim kadar ruhumu tatmin eden hâdiseler pek azdır. Çünkü oradaki ıstırap çekenler hep insan yavrularıydı. Hepsi, hiçbir kahabati olmadan inanılmaz mihnet ve biçarelik[1012] içinde kıvranıyorlardı. Daha evvel de dediğim gibi oranın müdür ve müdürün seçtiği heyeti Yetimhane'ye yerleştirdikten sonra, benim vazifem sadece müfettişliğe inhisar edecekti. İstanbul'dan gelen heyet ikincikânunun[1013] ilk haftasında işe başladıkları zaman, Yetimhane inanılmaz bir sefalet ve pislik içindeydi. İntizam diye bir mefhum[1014] yoktu. Bütün idare, a dan z ye kadar, iki tane iyi yürekli, fakat âciz kadın, birkaç erkek, bir düzine askere terk edilmişti. Sekiz yüz küsur çocuğun beş yüzden fazlası hasta idi. Her çocuk, bazan üç çocuğun işgal ettiği yataklar, her eşyanın üstü bit içinde. Hatta taş koridorda yürürken, önünüzde hareket hâlinde akıp giden bit akışına basıp geçerdiniz. Bu satırları yazarken, Borodin'in[1015] son günlerde çıkan hatıratındaki bir parçanın ne kadar realiyete yakın olduğunu, ancak o günlerde, yetim çocuklar cehennemini görmüş olanlar takdir ederler: "Kuvvetleri ve yiyecekleri yoktu; kuvvetleri yetse bitleri yerlerdi, fakat bitler daha kuvvetli olduğu için onları yedi." Maamâfih Ayin Tura'da yiyecek yok denilemezdi. Fakat gıda hiç de bir intizama tâbi değildi. Çocukların birkısmı "iskorbut"a[1016] tutulmuştu. Çocukların hemen hepsi, küçük, büyük, hasta veya ayakta, artık insan yavrusu olmaktan çıkmışlardı. Hayvanlar nasıl bütün ihtiyaçlarını her yerde def ederlerse[1017] bu çocuklar da, alenen yatak içinde ve dışında aynı şeyi yapıyorlardı. Kıyafetlerinden ve

yüzlerinden bazı çocukların hangisi kız, hangisi oğlan bilemezdiniz. Fakat garip bir insiyakla[1018] kız çocukların bazısı, belki aileleri tarafından vaktiyle delinmiş olan kulaklarının deliğinden bir tire parçası geçirmiş, küpe gibi bağlamıştı.

İşte bu vaziyet, İstanbul'dan gelenleri şaşırtmıştı, hatta ürkütmüştü. Maamâfih tahümmülü hemen hemen imkânsız olan bu vaziyet karşısında, bir şeyler yapmaya da çalışmışlardı. Müdür evvelâ bir etüv[1019] istedi, eşyayı dezenfekte etmeye başladı, kaynaması mümkün olan her şeyi kaynatmak için elinden geleni yaptı. İşte bu günlerde, cepheden bize verdikleri Doktor Lütfü[1020], Allah'ın bir inayeti[1021] oldu. Bitler, imha edildi, imkân dairesinde müstevli[1022] bir hastalık hâlini almış olan murdarlık[1023] imkân dairesinde sona erdi. Fakat her şeye rağmen çocuklar yine aynı garip vaziyette idiler.

Müdürün maneviyatı süratle sona eriyordu. Onları, tavır, hareket bakımından, yani maddî ve manevî bakımından insanlıktan ayırmış olan sefalet ve zillet[1024] hâlâ barizdi. Bir avuç kuvvetli ve yaşları da müsait olan erkek çocuk, bütün müesseseye hükmediyordu.

Bunlar küçüklerin ekmeklerini alıp köyde satıyor, kumar oynuyor, daha ağıza alınmaz derece vahşî insiyaklar[1025] gösteriyordu. Hocaların ve talebenin bir kısmıyla konuştuktan, vaziyeti kavradıktan sonra, bu işi kendi elime almam lâzım geldiğine kani oldum[1026]. Der-Nasıra'nın her şubesi kabiliyetli ellerde muvaffakiyetle işliyordu.

İstanbul'dan gelmiş olan müdür, heyetten bazılarıyla İstanbul'a dönmek istediler. Doktor Lütfü Bey'e müessesenin müdürlüğünü teklif ettim, kabul etti, ordu da bunu muvafık buldu, vaziyet müessese için büyük bir inayet oldu.

Ben, Ayin Tura'da üzerime aldığım işe, mektebin yemekhanesinde ilk akşam yemeği vakti başladım, çünkü bilhassa yemek vakti geçen şeyler, İstanbul heyetini en fazla ürkütmüştü.

Yemekhane, gayet uzun ve geniş, birbiri içine açılan üç kocaman salondu. Ekseriyeti ancak ayak üstü durabilecek, sanatoryumluk çocuklar teşkil etmek şartıyla dört yüz elli çocuk yemekhaneye gelebiliyordu. Kapıların önünde, ellerinde ekmek çuvalı birer asker duruyor, her giren çocuğa bir ekmek veriyordu. İstanbul'dan idare

müdürü olarak getirmiş olduğum Makbule Hanım birkaç hoca ile kâselere çorba koymaya çalışıyordu.

Çocukların hepsi gelmeden evvel korkunç bağrışmalarla karışan kavga ve döğüş başladı. Bu sahneyi antropoloji[1027] âlimlerinin görmesini çok isterdim. Çünkü, en iptidaî[1028] hayvanlar arasındaki hayat mücadelesinin insan yavruları arasında nasıl olabileceğini gösteriyordu. Kuvvetliler, zayıfların ekmeklerini ellerinden kapıyor, zayıflar vermemek için çabalıyordu. Bu vahşî ve umumî döğüşmede bütün çocuklar birbirini yumrukluyor, tırnaklıyor, ağlıyor ve avazları çıktığı kadar bağırıyorlardı. Mektebin muhasebecisi elinde bir sopa, sağa sola indirerek kavgayı durdurmaya çalışıyordu. Çocukların bir kısmı yerde yatıyor ve İdare Müdürü Makbule Hanım yaralanmış, boynundan ve ellerinden kan akıyordu. O gün, daimî olan sahnenin en azgını olmuştu ve ben, insan denilen mahlûkun sefaletin bir derecesinde nasıl hayvaniyete döndüğünü görmekten duyduğum ıstıraba rağmen, bu sahneyi görmüş olduğuma memnundum. Nihayet bu bana, nasıl bir harekete geçmek lâzım geldiğini gösteriyordu.

O haftanın sonunda İstanbul’a hareket edecek olan müdür yanıma geldi, mazur görülmesi lâzım gelen bir memnuniyetle: “Bu işin çıkmaz olduğunu gözünüzle gördüğünüze memnun oldum,” dedi. Ben de: “Bir hafta sonra burada sükûn içinde yemek yiyeceklerdir,” dedim. Ve o günden sonra hocalarının da çocuklarla yemek yemelerini temin ettim ve ben de esasen Der-Nasıra’da da, burada da çocuklarla beraber yemek yiyordum.

O gün depoları gezdim, eşyayı kaydettim. Yığınlarla dokuma ipliği, pamuk, yün, deri vardı. Ondan başka da yatak, masa, sedir yapılabilecek tahta da vardı. Çocukları kendi ihtiyaçlarını temin için yetiştirmek, bir taraftan da çalıştırmak sayesinde intizama sokmak, mütevazı[1029] bir sanat sahibi yapmak icap ediyordu. Bundan dolayı bir marangozhane, bir kunduracılık atölyesi, bir örücülük, bir de terzilik san’atı açmak icap ediyordu. O gece, lâzım gelen ustaları temin için resmî makamlarla muhabereyi[1030] hazırladıktan, planı çizdikten sonra bütün mektebi dolaştım. Koridorlarda büyük çocuklar oynuyor, dolaşıyor, askerlerle şakalaşıyordu. Yatakhane, ekserisi yerde,

büyük, küçük bir sürü çocuklar üst üste yatıyorlardı. Gece odama döndüm, müşahadelerimi[1031] kaydettim.

İstanbul'dan gelip de dönmeyen kadınların biri terzi idi. Köyden birkaç yerli kadın, büyük kızlarla beraber, çocukların esvaplarını, şiltelerini hazırlamaya hemen başladılar. İyi bir doğramacı ile kunduracı gelecekti. Aynı zamanda, iki tane usta örücü ve birkaç tane de basit dokuma tezgâhı tedarik edildi[1032]. Üç gün sonra bütün ustalar geldi, büyük çocuklardan istediklerini seçtiler, hummalı bir faaliyete giriştiler. İşin garip tarafı müesseseyi altüst eden, ıslah kabul etmez[1033] gibi görünen haylaz ve dejenere çocukların bu ilk işlerde en fazla işe yaramalarıdır. Onlarla sık sık konuşurdum ve aralarından yukarıda zikr edilen[1034] işlerden başka sahalarda da kullanılacağı seçiyordum.

Bir haftanın sonunda, en küçüklerin yatakları ve esvapları hazır, kunduraları yapılmak üzere idi. Her yedi yaşından aşağı kız veya erkek çocuğun on tanesine, büyücek kızlardan bir abla tahsis ettik. Onlar, bu küçüklerin, yıkanmasını, giyinmesini, derslerine gitmelerini temin edeceklerdi. Her yatakhanenin içine açılan bir odada bir hoca yatırıyorduk. Hamam yeri de hazırlanmıştı. Bu küçüklerin, sıra ile onu bir abla ile hamama gittikleri gün, unutulmaz bir gün oldu. Birinci onluk kafile yıkandıktan ve yeni, temiz esvaplarını giydikten sonra, dışarıda tahta kerevete yan yana oturdular, birbirlerine yaslanarak, yüzlerinde büyük bir sükûn ve rahat içinde uyudular. Her on çocuk kafilesi, başta ablaları, saçları taranmış, üst baş tertemiz, hamam dairesinden çıkarken, bütün ayakta olan çocuklar, hatta hizmetçiler toplanıyor, bir mucize görmüş gibi seyrediyorlardı. O gece, o gün, yıkanmış, temiz yataklara yatırılmış yavruları seyretmek için üç defa yatakhanelerine gittim.

İki ay sonra, bütün çocukların esvapları, kendileri tarafından örülmüş kumaştan yapılmış, pabuçları bitirilmişti. Yatakhaneler temizlik ve intizam içinde işliyordu. Genç doğramacılar, üç yüz tahta yatak kereveti hazırlamıştı. Çünkü, hiçbirini yerde yatırmak istemiyordum. Şilteleri atılmış, çarşafları temizdi. Aynı doğramacılar, küçükler için hazırlamakta olduğumuz Montessori[1035] sınıfları için lâzım gelen masa ve edevatı[1036] da yapıyorlardı. Tedris programı[1037]

beş sınıfa ayrılmış ve tatbike geçilmişti. Yedi yaşını geçmiş büyük erkek çocukların yirmi beşi için, büyük erkek çocuklardan bir çavuş seçiyorduk.

Bu çavuşlar, verilen mesuliyetten ve hocalarla işbirliği yapmaktan büyük bir gurur hissettikleri için, her biri kendi grubunu en iyi idare etmeye çalışıyordu. İş yapmak, temizlik, oyun ve musiki ile alâka onları meşgul ediyor ve çocuklar arasındaki insanî münasebet normal bir durum ve hayret edilecek bir âhenk göstermeye başlamıştı. Çünkü, iş ustaları ile beraber, bir de musiki hocası getirtmiş, mektebe basit bir bando hazırlıyorduk. İlk zamanlardaki, bilhassa Kürt ve Ermeni çocukları arasındaki birbirlerinin boğazına atılan husumet[1038] ve geçimsizliği hatırladıkça, iki ayda vücut bulan bu gelişme hayrete şâyân görünüyordu.

İlk günlerde –şimdi örücülükte en ileri olan– iki Kürt çocuk başları beyaz sargı ile bana gelmişler ve:

— Biz Şam'a gitmek için izin istiyoruz, demişlerdi.

— Niçin gitmek istiyorsunuz?

— Ermenileri öldüreceğiz.

— Niçin öldüreceksiniz?

— Anamızı babamızı Ermeniler öldürdü. Buradaki Ermeni çocuklar bize her gün dayak atıyorlar.

— Babanızı ananızı öldürenler, buradaki çocuklar değildi. Hem onların anasını babasını da başkaları öldürmüş. Şimdi bana başınızın nasıl yaralandığını söyleyiniz.

Söylemediler. Hastahaneye gönderdim. Bu hâdise olalı iki ay bile geçmemişti.

İki ay sonra, aynı çocuklar, şimdi Ermeni çocuklarıyla beraber dokuma tezgâhlarında kuzu gibi çalışıyor, arkadaşlık ediyorlardı. Bu iki çocuğun bende bıraktığı en büyük tesir, hatta hürmet hissi, bütün hiddet ve nefretlerine rağmen kafalarını yaran çocukların isimlerini vermemiş olmalarından doğuyordu.

Kürt çocukları, doğru sözlü, beklenilmeyen derecede insana bağlanan ve belli etmemelerine rağmen çok şefkatli idiler, fakat onları idare edebilmek için mutlaka adalete ve hakka bağlı, aynı zamanda çok kuvvetli bir irade lâzımdı. Maamâfih liderlik hassaları[1039] zayıftı,

çünkü çabuk hiddet ederler ve hislerine mağlûp olurlardı. İdaresi en kolay olanlar Türk çocukları idi, disiplin ve liderlik kabiliyetleri de çok kuvvetli olduğu gibi, çok sakindiler ve mektebin sulh unsurunu teşkil ediyorlardı.

En ağır ve zor işlerde, bilhassa nefsinden fedakârlık lâzım olan sahada onlara tamamen güvenebilirdiniz. Yemekhanede sükûn ve intizamı onların sükûnuna ve aynı zamanda metanetine[1040] borçluyum. Şimdi artık yüzü gözü temiz, üstü başı muntazam, saçları taranmış yavrular, ablalar ve çavuşlarıyla yemekhaneye geliyor, sükûn içinde yemek yiyorlardı. Pek beğendikleri ve sevdikleri bir yemek bazan küçükleri coşturur, içinden sonsuz bir hasret sezilen bir Anadolu türküsü söylemeye başlarlardı. Hayatları ne şekil alırsa alsın, bu yavruların hepsinin içinde normal olmayan bir sakat taraf, ömürlerinin sonuna kadar zaman zaman sızlayacaktı. Ermeni çocuklarının bilhassa musikiye istidatları büyüktü ve ekseriyetini teşkil ettikleri bando, yetimhanenin çok iftihar ettiği gibi muvaffakiyet teşkil ediyordu.

Dolaşmaktan şişen ayaklarımı çıkarıp bir sandalyeye koyduğum, mekteplerin yiyecek ve diğer ihtiyaçlarını temin için mütemadiyen yapılması lâzım gelen karışık muhaberatı hazırladığım zaman ancak biraz dinlenebiliyordum. İki ay süren geceli gündüzlü çetin ve öldürücü çalışmalardan sonra mektepteki nispeten[1041] düzelen umumî sıhhat ve bilhassa çocukların birbirlerine karşı muameleleri benim için büyük bir mükâfat idi. Fakat bu iki ayın beni ne kadar bitkin bir hâle soktuğunu ancak ömrümde ilk defa, birdenbire düşüp bayıldıktan sonra anlamıştım.

Bu nisanda vâki olmuştu[1042] ve doktor buna dimağ[1043] fakr-üd-demi[1044] demişti. Bir hafta kadar yatakta yatmaya mecbur olduktan sonra Şam'daki mektebimizi teftişe gittim. Hareket ederken, kendi kendime iki ay evvel, Ayin Tura'da çocukların kahkaha ile gülebileceklerini hiç hatırıma getirmediğimi düşündüm. Olsa olsa daha az gözyaşı ve daha az hastalık bekliyordum. Halbuki şimdi tombul ve pembe yüzlü yavruların gülüştüklerini oynaştıklarını görüyordum.

İçinde bulunduğum Arap diyarının muhtelif hayat cephelerini biraz görmeye başlamıştım. Beyrut ve Lübnan'da asil ve zengin sınıfı, kıyafet, tavır itibarıyla tamamen Fransızların, daha doğrusu Paris şehrinin tesiri altında idiler. Her şeye rağmen biraz aralarında bulunduktan sonra, kendilerinin pek göstermek istemedikleri, fakat belki daha çok sevimli, nev'i kendilerine mahsus bir taraftarı vardı. Müslüman ve Dürzî[1045] asîl aileleri, kendi hususiyetlerine ve şahsiyetlerine hiçbir yabancı tesirin –zahirî[1046] dahi olsa– damga vurmasına müsait davranmıyorlardı.

En büyük ve hâkim tarafı buğdaya dayanan bir hayli harp zengini vardı. Fakat halk tabakasında kıtlık, en korkunç derecesine yaklaşmakta idi. Beyrut'un en muntazam sokaklarında, yüzleri açlıktan gerilmiş, paçavraya sarılı kadın ve erkek bir alay yersiz yurtsuz avare insan, bacakları değnek gibi, küçük yüzleri, âdeta yüz yaşındakileri gibi buruşmuş, saçlar dökülmüş, gözleri çukura kaçmış, fakat içlerinde insana acı acı bakan kimsesiz çocuk sürüsü. Hâlâ kafamın içinde zaman zaman aydınlanan bir sonsuz sokak manzarası içinde bütün bu isimsiz küçük sürüler geçer giderler ve aynı zamanda muhteşem binaların, mermer merdivenlerinde bir çocuk iskelet koluna başını dayamış can çekişir.

Açlık, bir ses hâlinde kendini ilk defa ifade ettiği zaman hem kalbinizde, hem kafanızda ömrünüz boyunca bir sada aksini[1047] işitirsiniz. Ben, ilk defa Amerikan Koleji'nde arkadaş hocalarla bir konser dinledikten ve musikinin dinlendirici tesirine kendimi terk ettiğim bir gün o sesi işittim. Konserden Der-Nasıra'ya dönerken birdenbire bir tek mütemadiyen "ju-an" diye haykıran ses, havayı bıçakla keser gibi kesiyor, yırtıyordu. Ondan sonra o sesi çok işittim. Zaman geçtikçe, kadınların ince ihtiraslı sesleri, erkeklerin boğazlarından gelen, bütün ihtiras ve manasını kaybeden sesi, nefes almaya dahi kudreti kalmamış, çocuk gırtlaklarından hep aynı keskin perdeden bir tek "ju-an" notası havayı değil kalbi dahi bir bıçak ucu gibi delip geçiyordu.

Münevver[1048] Araplar bana hep büyük bir musikişinas olan Vedi Sabra'dan[1049] bahsetmişlerdi. Bu ismi 1908'de, Tevfik Fikret'in bir millî marşını bestelediği ve Taksim Bahçesi'nde orkestrasının başında,

seksen bin kişiye çaldığı zaman işittim. Hürriyetin balayı sayılan o günlerde, ırk ayrılığı henüz Türkiye'yi içinden parçalamamıştı. Vedi Sabra, Fransız taraftarı ve ihtilâl hareketine karışmakla itham edilmiş, Erzurum'a nefyedilmiştir. Vedi Sabra' nın Fransızları sevmesi kadar tabiî bir şey olamazdı. Çünkü on beş sene Paris'in en büyük katedralinin orgcusu, organisti, olmuştu.

Aynı zamanda musikinin nazariyeleri[1050] arasında onun da tanınmış bir nazariyesi vardı. Fakat herhangi siyasî bir harekete iştirak edebilecek bir mizaçta[1051] olmadığına ben kaniim.

Der-Nasıra'nın musiki kısmının başına getirtilmesi, yeni açılan mekteplerin o sahada yeni bir çığır açmalarına sebep olacaktı. Maddî ve manevî en büyük ıstırap ve sefaletlerle mücadele edildiği zaman sıhhat ve intizam başladıktan sonra, insanların en büyük teselli ve hayat insiyakını hiç şüphesiz musikî teşkil eder.

Arap diyarına bir sene daha gelmeyi kabul ettim. Eğer, harbi kazanırsak, sonsuz bir şefkat ve muhabbet eseri olan bizim mütevazı mekteplerin, hükûmetimizin tutacağı yeni tedris sahasında ilk temel adım olmasını umuyordum. Doktor Adnan, Türk ordularının teftişi için haziranda Suriye'ye geldi, vakansı[1052] geçirmek için onunla beraber İstanbul'a döndüm.[1053]

1917 yılının Eylül ayında va'dimi yerine getirerek, bir sene için tekrar Suriye'ye döndüm. Hocaların birinci sene gösterdikleri gayret, kudret ve fedakârlık sayesinde, açtığımız mekteplerde ikinci sene tedrisat kolaylıkla devam etti. Ayin Tura hayrete değer bir şekilde ilerlemişti. Esasen yaz ayları programı da oldukça hafifti. Yetimlerin sayısı tam iki bin yüze çıkmıştı. Yanımızda bir kadın rahibeler manastırı vardı. Doktor Lütfü Bey, onun bizim tarafındaki kısmını kiralamış, bütün kızlarla kadın hocaların el işi sınıflarını oraya nakl etmişti. O rahibeleri bir sene evvel ziyarete gittiğim zaman, onların sadece başlarıyla o da demir parmaklık arkasından, birbirimizin hatırını sormak şeklinde konuşmuştum. O zaman bana o garip mülâkat[1054], bir Alman tiyatrosunun mitolojik bir piyesi gibi gelmişti. Fakat şimdi hayat şartları onları da hariçle münasebete mecbur etmişti.

Ayin Tura'daki en faydalı değişme o yıl, lâğım, su ve elektrik tesisatı idi. Umumî temizlik, içindekiler arasında teessüs eden[1055] âhenk, muhtelif iş şubelerindeki gelişmedir. Talebe arasından yetişen genç kunduracı sınıfı artık dışarıdan sipariş alabilecek bir vaziyete erişmişti.

Doktor Lütfü en fazla en küçüklerle uğraştı. Aralarındaki seksen küçük yavru, kendilerine en fazla dikkat ve ehemmiyet verilmesine rağmen, ötekiler kadar inkişaf edememişlerdi[1056]. Küçük Montessori bunları, küçük sandalyeleri, masaları, palmiyelerin yeşilliği ve güneşin ışığı altında gözü ve gönlü hoş ediyordu. Küçük çocuklar hocalarıyla burada çalışıyor ve oynuyorlardı. İşte bu küçükler, güneş banyoları ve o zaman, mektebin verebileceği gıdanın en iyisini almalarına rağmen hâlâ yüzlerinde hüzün vardı ve küçük vücutları tamamen gelişemiyordu. İnanamıyorum ki ne kadar ileri olursa olsun insaniyet aile yuvasının ve ananın yerini tutabilecek bir şey bulamamıştır. Ne kadar fennî usullere tâbi olarak işlerse işlesin, hiçbir müessese onların yerini tutamıyor. İnanıyorum ki eğer aile sisteminin yerini tutabilecek resmî bir sistem bulunsa ve tatbik edilse, mutlak insan cinsinin hüviyetinde esaslı bir değişme olacak ve bu değişme daha iyi değil, daha çok fena olacaktır.

Bu inancımı, 1925-26'da hazırlanan ve neşredilen İngilizce hatıratımın[1057] 454. sahifesinin başında bulursunuz. Otuz sene sonra da bu meselede fikrimi değiştirmiş değilim. Ondan çok yıl sonra, büyük bir İngiliz muharriri tarafından neşredilen ve her dile tercüme edilen *The Brave New World*[1058] adlı roman, sırf böyle bir değişmenin insanları ne kadar garip bir vaziyete sokacağını gösteren bir karikatürdür. Esasen komünistler dahi böyle bir sistemi denediler ve neticesi bir şeye yaramadı. Anaya bağlılık belki hayvanî bir insiyaktır, fakat tabiîdir. Yeter ki, anaların kendisi her ne şart içinde olursa bu noktada tabiî insiyaklarını, evlât muhabbetini kaybetmiş olmasınlar.

Bu seksen küçük yavrunun en küçüğü bende çok acı, fakat derin bir alâka uyandırmıştı. Bir sene evvel onu hasta ve sefalet içinde sürünen çocukların arasında görmüştüm. Sırtında ancak belden yukarısını, o da yer yer örten parça parça bir gömlek, belden aşağısı tamamen çıplak, kirden yüzünün rengini fark etmek müşkül, fakat hiç

taramamış kıvırcıklarını sallayarak bize derin bir tecessüsle bakan küçük gözlerde ihtiras ve irade parlıyordu. Konuştuğu dil, dil değil, en fazlası Türkçe ve Kürtçe kelimeler arada bir de Kürtçe veya Ermenice kelime duyuyorsunuz. Esasen yaşı da pek dürüst konuşmaya müsait değildi. Belki üç, belki beş yaşında idi. Adı Jale idi, fakat bu ona her halde yetimhanede verilmişti. Çünkü Anadolu'nun bilhassa şarkında böyle bir isim yoktu. Kendisi, ne adını, ne geldiği yeri, ne de nerede bulup onu oraya getirdiklerini bilemiyordu. Esasen böyle kayıtlar hiçbir çocuk için tutulmuş değildi.

Hastabakıcı hemşire İsmet derhal bu yavruyu kanadının altına almış, her boş dakikasını ona sarfetmiş, o da hemşire İsmet'e olanca ihtirasıyla[1059] sarılmıştı. Şimdi bu Jale, Yetimhane'nin en sıhhatli ve en şen yavrusu idi. Sebebini ben derhal sezdim. Çünkü, İsmet Hanım adında bir ana bulmuştu. Eğer bu seksen, bir türlü sıhhatleri düzelemeyen, gönülleri hüzünle dolu çocukların her birini bir kadın, bir ana gibi benimsemiş olsa, Doktor Lütfü'nün işi çok kolay olacaktı.

Bu ikinci sene, sıkıntımız ve sefalet yükselmiş, fakat yardım insiyakı artmıştı. Beyrut Valisi Azmi Bey, Beyrut ve Lübnan sokaklarından toplattığı yedi yüz Arap çocuğu için bir yetimhane tesis etmişti.

Lübnan Mutasarrıfı[1060] Ali Münif Bey, birkaç tane sokak çocukları ve kimsesizler için aşhane tesis etmişti. Şimdi onun halefi[1061] ve idaresinden dolayı Lübnan'ın çok sevdiği İsmail Hakkı Bey aşhane sayısını artırıyordu. Aynı zamanda Amerikalılar da bir hayli yardım ediyorlardı. Amerikan Mektebi'nin müdürü Doktor Bliss'in damadı Dodge, kendi başına işlettiği birinci derece bir yetimhane tesis etmişti. Esasen bu Dodge ailesinin fedakârlığı ve içtimaî hizmeti dikkate değer bir hâdise idi.

Resmî makamlarla Amerikan müesseseleri arasındaki münasebet çok dostane idi. Ben şahsen Doktor Bliss'e bize bulduğu Arapça hocalarından dolayı çok minnettarım. Yine Miss Fisher adında, beden terbiyesi kısmı başında çalışan bir Amerikalı hocamızı da o bulmuştu.

Aynı zamanda Beyrut ve Lübnanlı zengin ve modaya düşkün hanımları da bu ikinci sene çok faaliyet gösterdiler. Açmış oldukları

çamaşır ve işleme atölyesi bir hayli yetim çocukları sokak hayatından kurtardı.

İnsaniyetin iyi nümunelerinden biri de Asfurie'deki tımarhanenin başında olan Doktor Smith'dir. Bu, bir İngiliz tımarhanesinin başında yıllarca bulunmuş bir İngiliz akliyeci idi. Harp esnasında oradan ayrılmamış, Cemal Paşa da kendisine epeyce yardım etmiş ve tımarhaneyi himayesine almıştı. Her halde Arap diyarındaki tımarhanelerin hepsinden iyi idi. Fakat, akıllılar açlıktan ölürken, deliler yaşasın diye bu müesseseye erzak vermek aleyhinde kuvvetli bir cereyan vardı. Zavallı Doktor Smith, hastalarını yaşatmak için her yere başvuruyor, her fedakârlığa katlanıyordu. Ben de bu tımarhaneyi ziyaret ettim, her tarafını gezdim. Hâfızamda birçok yer alan insanlar vardır, bunların arasında iki tanesi burada kaydedilmeye değer. Bir tanesi bir Arap genci, tek başına, en azılı delilere mahsus bir hücrede oturuyordu. Yatağının içinde dimdik oturmuş, gözleri kapıda mütemadiyen Arapça şiirler okuyor, bir sevgiliye yalvarıyor, yalvarıyordu. Acaba bir aşk hastası mı, yoksa muhayyel[1062] bir sevgili mi idi bilemem. Fakat bana "Mecnun"u hatırlattığı için alâkadar oldum. Acaba o zavallı genç bir gün "Leylâ" hastalığından kurtulup da "yürü Leylâ, ben Mevlâmı buldum," diyecek miydi?

İkincisi, bahçede oturan zararsız deliler arasındaki bir kadın, göğe bir merdiven konulduğunu, mütemadiyen insanlar ve belki de melekler bu merdivenden inip çıktıklarını görüyor, bunu etrafına heyecanlı bir sahne eseri imiş gibi mütemadiyen sözle ve hareketle yaşatıyordu.

Lübnan'ın asil ailelerinden, Selim Sabit çok dostluk ettiğimiz dikkate değer bir şahsiyetti. 1916'da ilk defa, mekteplerin planını yapmak için gittiğim zaman onu görmüştüm. Sakalı ve kıyafeti III. Napolyon[1063]'un modeli idi. Genç Arapların, yüksek sosyeteye mensup olanları arasında da Fransızların o devrine ait kıyafetler sık sık görünüyordu. Selim Sabit bana yetmiş altı yaşında olduğunu söylemişti. Fakat bazı eksantrik[1064] âdetlerinden, bilhassa fikrini açık söylemesinden dolayı onu sevmeyenler, seksen dört yaşında olduğunu iddia ediyorlardı. Simsiyah sivri bir sakalı ve birbirine bitişmiş gibi yakın, keskin ve içlerinde genç bir ışık yanan gözleri vardı. Uzun

yüzünün derileri belki binleri geçen kırışık ve buruşuk ince çizgilerle dolu idi. Daima bir hatip edasıyla konuşur ve insanların artık şeklini unuttukları zarif reveranslar[1065] yapar, en parlak renkli yelekler giyer, boyunbağlar takardı. Onu ilk gördüğüm zaman kendini beğenmiş bir ihtiyar diye pek ehemmiyet vermemiş, çarçabuk unutmuştum. Fakat onun, kendi mensup olduğu aristokrat[1066] sınıfı tenkit ederken dinlediğim zaman, zekâsının keskinliğini ve sırf aristokratların bazı hareketlerinin Arap aristokrasisinin seviyesini düşürdüğünden dolayı müteessir olduğunu anladım.

Ondan sonra bizim mekteplerle çok alâkadar oldu, sık sık geldi. Bu biraz karikatüre müsait kıyafet arkasında hakikatte sonsuz bir manevi cesaret ve vefakârlık[1067] vardı. Bizim mektebe karşı muhabbeti, en fazla burada Arapçaya lâzım gelen mevkî ve ehemmiyeti vermesi ve tesis ettiği nizamın[1068] toleransa[1069] dayanan tarafı idi. Selim Sabit, benim orada kalıp Arap mekteplerinin idaresini ele almamı tekrar tekrar teklif etti. Tabiî kabul etmedim, bilhassa mağlûbiyet baş gösterdikten sonra, ana topraklardan ayrılmamı hatırımdan geçiremezdim.

Ayin Tura'da komşumuz olan Marunit[1070] Patrikhanesi'ne beni Selim Sabit götürdü. Yüksek bir kaya üzerine kurulmuş kartal yuvası gibi bir yer, pencerelerinden denizlerin en parlak ve keskin mavisine bakıyorsunuz. Patrikhane havası her halde Roma'daki Papalığın bir taklidi. Yüzleri, İtalyanların en kültürlü numuneleri olan resim galerilerindeki kardinal[1071] örneklerini hatırlatan Marunit kardinalleri bizi nezaketle karşıladılar. En münevver Fransızların uslûbuyla ve telâffuzu ile konuşan bu kardinallerle bir hayli konuştuk. Patrik, tamamen yerli ve dağlı bir örnek. Gerçi yaşı seksen dört, fakat kendisi dimdik ve sağlam, gözlerinde Lübnan köylüsünün kudretli ışıkları var. O, Fransızcayı kendi memleketinin telâffuzu ile konuşuyordu.

Kırmızı, parlak bir patrik üniforması, onun Fransızların Lübnan'da hâkim olmalarına Marunitlerin taraftar olduğu söyleniyordu. Fakat bence Arap milletinin arasında Müslüman, Hıristiyan diye ayrılık yapmak her halde Garb devletlerinin işine geliyordu. Lübnan bu din başkalığını istismar etmeyen bir duruma girerse bu Marunitler de

dahil, orada hakikî bir Arap birliği teessüs edebileceğine o zaman dahi inanıyordum.

Benim Arap dostlarım, sepetlerde ve tepsilerde, mor menekşeler, alev gibi kıpkızıl karanfillerle odamı doldururlardı. Bir Arap sizden hoşlanırsa, şiir yazar ve çiçek getirir, aynı zamanda bir insan için en kıymetli bir şey olan ruhunun içini size açar, bir fincan kahve etrafında size bütün içini döker. Eğer bir memur iseniz, size türlü yollarla rüşvet verir ve işin garibi bunu o kadar incelikle yapar ki rüşvet olup olmadığını dahi fark etmek müşküldür.

İşte bundan dolayı bu güzel çiçekler gözümü gönlümü aldığı zamanlar kendi kendime. "Acaba bu da bir rüşvet sayılır mı?" derdim. Fakat öğrendim ki, çiçekler para ile alınmış değil, şahsî bahçelerden gelmiş ve yazılan şiirler de, siyasî adamlara veya bir şey koparmak istenen büyük bir memura yazılanlardan çok başkadır. Maamâfih, çok zengin bir ailenin oğlu, meth-ü-sena[1072] dili arkasında saklı bir rüşvet teklifini bana yaptı. Bu Arap diyarında en büyük müşkülâtla zaptedebildiğim, en zor önüne geçebildiğim hiddet, o gün âdeta aklımı başımdan aldı. Mektebin kabul odasında bir iş için beni görmeye geldi:

— Sizin Ayin Tura'daki muhasibiniz[1073] Rıfat Efendi için görüşmeye geldim, diye söze başladı.

— Rıfat Efendi'ye ne olmuş?

— Onun yerini ben istiyorum.

— Biz onun hizmetinden memnunuz.

— Ben o yeri elde etmek için binlerce lira... Hem de altın vereceğim.

Yerimden fırladım:

— Bana mı?

— Hayır, hayır, Yetimhane'ye... Rıfat Efendi'nin kendine de iki bin altın vereceğim... Bu onun için bir servet olur.

— Kendisiyle konuştunuz da mı bana geldiniz?

Birdenbire şaşırdı, ben kapıya doğru yürürken, eteğimden yakalamış, her ne hizmete olursa olsun, alınması için yalvarıyor, eğer askerlik ederse öleceğini söylüyordu.

Kapıyı açtım, dışarısını gösterdim, çıktı.

İçimde, rüşvet teklif edilen adamın duyması lâzım gelen o kadar acı bir zillet hissi vardı ki derhal J. Adams' ın *Hull House* adlı, kendi içtimaî müessesesine dair olan kitabında zikr ettiği böyle bir hâdiseyi hatırladım. Ona da bir gün birisi böyle bir şey teklif ettiği zaman, hatta bir içtimaî müessesesine yardım şeklinde olduğu hâlde tavır ve hareketinde acaba rüşvet teklifine müsait bir hâl olup olmadığını düşündüğünü yazar.

Vedi Sabra, benim *Kenan Çobanları*'nı bestelemek için bana müracaat etti ve Libretto'yu hazırladıktan sonra hemen harekete geçti. Amatörlerden yirmi beş kişilik bir orkestra teşkil (etti). Piyanist, Beethoven'e[1074] benzemek için ön dişlerini çıkartmış, Doumet adlı ateşli bir genç müzisyen idi.

Konserlerini biz Arap diyarından hareket etmeden evvel mektepte umuma vereceklerdi.

İkinci teşrin[1075] ayında cephede bozukluk başladı. Ben tamamen kendimi işime vermiş olduğum için, Suriye' nin herhangi dakika düşman eline geçeceğini, bulunduğumuz, yerin bir harp meydanı hâline geleceğini düşünemiyordum. Bu aralık, Şam'daki mektebin başında olan hocadan epeyce endişeli bir mektup aldım. Benim hemen Şam'a gelmemi, Şam halkının korku içinde olduğunu, bir karar almak lâzım geldiğini yazıyordu.

İmkân derecesinde süratle hareket ettim. Reyak'da vaziyetin çok ciddî olduğuna dair haberler dolaşıyordu. Cemal Paşa Ailesi bir gün evvel hareket etmiş, kendisinin de bir gün sonra gideceği, Falkenhayn[1076] adlı bir Alman kumandanının geleceği söyleniyordu. Hat üstündeki askerî hareket, bütün seyahati durdurmuştu. Ben bir cephane vagonunda Şam'a gittim.

Mektepteki hoca heyetiyle ciddî bir konuşmadan sonra, ertesi sabah Cemal Paşa'yı karargâhta görmeye gittim. İstanbul'daki arkadaşlarıyla geçen bazı meselelerden dolayı çok müteessir görünüyordu. Kendisi geri çağrılmıştı ve gitmesinin, tesis ettiği teşkîlatın ve intizamın bozulacağından endişe ediyordu. Haklı idi. Fakat harp günlerinde sükûnu muhafaza etmek ve emre itaat etmek mecburiyetinde idi. Giderken İstanbul'dan gelen bütün hoca heyetini beraber götürmeyi teklif ediyordu, çünkü bir anarşi ihtimali vardı.

Teşekkür ettim, fakat hükûmet, açtığımız mektepleri resmen kapatıncaya kadar bizim vazife başında kalmamızın bir namus borcu olduğunu söyledim. O, bu tehlikenin çok yakında olmasının ihtimali üstünde durdu. Ben ona bütün heyet namına teşekkür ettim. Fakat hükûmet resmen mektepleri terk etmeleri emrini vermeden hareket etmenin Türk kadınının şeref ve haysiyetine halel getireceğini[1077], maamâfih heyet arasında gitmek isteyenler varsa onların gidebileceğini söyledim. Cemal Paşa'nın yerine Küçük Cemal Paşa diye tanınan bir kumandan gelecekti. O, Miralay Fuad Bey ve valilerin ellerinden gelen yardımı senenin sonuna kadar yapacakları muhakkaktı.

Ertesi gün Şam'daki açtığımız mektebin hocalarını topladım. Cemal Paşa'nın sözlerini tekrar ettim. Eğer aralarından gitmek isteyen varsa derhal temin edileceğini söyledim. Baştan sona kadar, hepsi vazifelerinin başından ayrılmayacaklarını söylediler. Kadın ve erkek bu heyetin vazifeye karşı duydukları kudsî[1078] bağlılık ve manevî cesaret ve fedakârlık hayatta unutamayacağım şeyler arasındadır. Fakat onların bir fedakârlığı, bana hiçbir zaman tamamıyla anlatılamayacak müşkül anlar yaşattılar.

Bunu, uykusuz geceler takip etti. Erzak azaldıkça azalıyor, iki haftalık yiyecek elde etmek nihayetsiz muhabereye dayanıyordu.

Ben mektepler kapanıncaya kadar, hele Ayin Tura'ya hiç olmazsa beş aylık yiyecek almak için tasavvuru güç müşkülâtla karşılaştım. İşte ancak bu günlerde, cephe harekâtını alâka ile takip ediyordum. Bu devirde askerî cephede Miralay Refet Bey'den[1079] çok bahis ediliyordu. Onun ve Fuad Paşa'nın isimleri, Suriye Harbi'nin son aylarında mağlûbiyet felâketine rağmen büyük bir şeref ve şan kazandı.

Şubatın ilk haftasında tekrar Şam'a gittim. Bilhassa Ayin Tura için erzak meselesini sağlam kazığa bağlamak istiyordum. Martta, askerî harekâttan dolayı hükûmetin mektepleri tatil etmesi imkânı vardı.

Nakil vasıtası tedariki[1080] imkânsız görünüyordu. Fakat büyük bir müşkülâtla nihayet iki atlı bir araba, bir muhafız bir de emniyet edilecek arabacı temini mümkün olmuştu. Lübnan'daki sıcağa rağmen Lübnan Dağları'nda kar fırtınası hâkimdi. Aynı zamanda son aylarda şekavet[1081] de almış yürümüştü. Beyrut'dan saat dörtte hareket ettim,

biraz sonra karanlık bastı, arabanın fenerlerinde gaz olmadığını ve yolda gaz tedariki mümkün olmadığını arabacı söyledi. Tam on saat, karanlıkta, yüksek dağ geçitlerini geçmek mecburiyeti vardı.

Bu benim için bir kâbustu[1082] ve arabacının yanında oturan cesur muhafız bana ertesi gün ömrünün en kötü gecesini geçirdiğini söyledi. Gece yarısından bir saat sonra, Zahle'ye[1083] vardık ve kaymakamın evinde misafir oldum. Ertesi sabah Şam'a hareket edecektim.

Fakat ertesi sabah, hareketimizden evvel, levazımın[1084] başında olan Kaymakam Kemal Bey beni görmeye geldi. Benim Şam'a gitmeme lüzum kalmadan, Ayin Tura için dört aylık erzakın gönderileceğini söyledi. Aynı gün mekteplerin Mart'da tatil edileceği haberi de Zahle'de teyit edildi[1085]. Ben Beyrut'a döndüm.

Arap gençliği bana, unutamayacağım bir sürpriz hazırlamışlardı. Eserlerimden bazı parçaları Arapça ve Fransızcaya tercüme etmişler ve dramatik bir şekil vererek oynamışlardı. Çok güzel bir Arap kızı, *Handan'ın Cenneti* diye hazırladıkları parçayı şâyân-ı hayret[1086] bir surette oynadı. Bundan sonra Beyrut'un yüksek sosyetesinde, çay ziyafetlerinde bu kızın bu rolü oynadığını ve çok şöhret kazandığını duydum. Bana verdikleri aynı müzikli toplantıda, Şam'ın en meşhur udîsi[1087] diye tanınan Suada'yı dinledim.

Söylediği Arap şarkılarının her mısraının sonunda mızrabının[1088] öyle bir âhenkle oynayışı vardı ki insanı ister istemez hayran ediyordu. Bu mısra sonlarında, dinleyicilere gözlerini çeviriyor: "Nasıl?" der gibi bakıyor, dinleyenler musikinin güzelliği ile tamamen mest olmuşlar gibi bir inilti koparıyorlardı. Bunu her iki taraf da o kadar kusursuz bir ustalıkla yapıyordu ve her mısra sonu ve udînin hareketi ile dinleyenlerin inleyişleri o kadar muntazam bir âhenk içinde geçiyordu ki dinlediğim şarkılardan fazla, bu mısra sonu mütekabil[1089] hayranlık beni teshir etti.[1090]

Arap mektepleri bundan sonra bana başka davetler de yaptılar, nihayetinde hepsi birden, çoğunu tanıdığım Arap artistlerinin eseri olan bir resim sergisi tertîb ettiler. Suriye'nin en ilerideki sanatkârları oradan çekilmişlerdi. Tablolar teknik bakımından dikkate değer değildi. Fakat bir amatör heykeltıraşın, o günlerdeki ıstırabı, mihneti ve meşakkati tamamıyla ifade eden sembolik bir grubunu gördüm. Bu

bir Arap ana, bir yavruya kupkuru memesini veriyor, ayağının altına bir çocuk ölüsü serilmiş, bir diğer çocuk, hâlet-i nez'de[1091], saçları perişan, yüzü Lübnan'da açlıktan sefaletten ölenlerin bir sembolü olan anasının dizlerine sarılmış. Bu eserin, o günlerde, Beyrut ve Lübnan'da yaşayan herhangi bir kadının gözlerine yaş getirmemesi kabil değildi. Yazık ki bu genç sanatkâr, heykeltıraşlığın teknik tarafını bilmiyordu, çünkü bu eseri, memleketinin o günlerde geçirdiği sefaleti bütün zaman için sanatında yaşatmış olacaktı.

Yine bir şubat ayında Ayin Tura'yı görmeye gittim. Bu defa zamanımı daha fazla Montessori sınıflarına verecektim. Bu defa küçükler daha mesut, daha sıhhatli görünüyorlardı. Fakat onlar, neşe içinde el ele, dönerek şarkı söylerken aralarında bir tanesi –en küçüğü– rüyada gibi yürüyor, yüzü sapsarı, kendi iskelet hâline gelmiş ve çok içime dokunan bir kimsesiz çocuk hüznü var. İleriden beri Ayin Tura'da böyle bir çocuk gördüğüm yoktu. Bu, birkaç ay evvel en şen ve sıhhatli bir hâle gelmiş olan Jale idi.

— Sen niye şarkı söylemiyorsun Jale?

— Benim artık annem yok ki...

Jale'ye analık etmiş olan hemşire İsmet, kötü bir malaryadan[1092] sonra, "ciğerleri bozulmuştu", Lübnan'da bir zaman için daha yüksek bir yere nakl edilmişti. İşte bu ana diye dayandığı kadından ayrılmak onu bu hâle sokmuştu.

— Annen yakında döner, o gelinceye kadar sen, Beyrut'da benim misafirim olursun.

Birdenbire gözleri parladı:

— Sen benim annem olursun artık, dedi.

Ayin Tura'da o gün hocalara veda ederken, içeriden bir çocuk çığlığı koridorda çınladı. Doktor Lütfü: "Jale' nin sesi," dedi. "Acayip çocuk, mutlak dediğini yaptırmak ister."

Biraz sonra elinde küçük bir bohça, Doktor Lütfü' nün elini sımsıkı tutuyordu. Burnu ağlamaktan kıpkırmızı, gözleri isyanla parlıyor. Çünkü benim onu o gün götürmeyeceğimi duyunca, ortalığı altüst etmiş, nihayet hazırlamışlar, bana getirdiler.

Der-Nâsıra'da bu küçük mahlûk, rahibelerin tevekkülünü[1093] derhal feth etti[1094]. Çalıştığım odada geceleri ona yatak seriyorlardı,

benim yatak odam ince bir bölme ile oradan ayrılır, fakat bir kapısı oraya açılırdı.

Her gece, ikide bir de, "Orada mısın anne?" diye bir düziye seslenir, benim orada olduğuma tamamen emniyet getirdikten sonra uyurdu.

Akşamları, benim odadaki minderde oturur, çiçekleri mütemadiyen büyük bir zevkle koklar ve kendi düzdüğü; "Bize helva yolla, yiyelim yiyelim, amin amin," diye bir şarkı söylerdi.

Vedi Sabra, *Kenan Çobanları*'ndan bazı parçaları getirir, piyanoda çalar, Türkçenin prozodisini[1095] sorardı. Bu aryaların[1096] bazıları yerli Arap şarkılarından alınmıştı ve bilhassa onları, ben de, Jale de çok severdik. Vedi Sabra' nın halim[1097] ve müşfik[1098] tavrı, Jale'nin kalbini fethetmişti. O geldiği zaman, hemen kahve ısmarlar, sokulur, yaşlı müzisyene karşı bir büyük adam tavrı alırdı.

Bu akşamlardan birinde vâki olan garip bir hâdiseyi ne ben unuttum, ne de Vedi Sabra. Onun ile Fransızca konuşurduk ve daima, Jale'nin acaba hangi ırktan olduğunu ikimiz de tahmine çalışırdık. Gerçi, Jale'nin yüzü ve ihtiraslı, iradeli minimini vücudunun hareketleri Anadolu'nun şarkından[1099] geldiğini muhakkak gibi gösteriyordu. Fakat ne cinsten? Hangi sebeple, Anadolu'nun şarkından Arap diyarının ortasına bu küçük mahlûk sağ olarak atılmıştı? Acaba, bizim zihnimizden geçen şeylerin tesiriyle mi, yoksa Sabra'nın, *Kenan Çobanları*'nda, Yusuf 'un kardeşleri tarafından uğradığı tecavüz esnasında, "öldürelim, öldürelim" mısraının korkunç havası mıydı, bilemem. Sabra, bu aryayı çalıp söylerdi. Havanın son notası çalınır çalınmaz, Jale yerinden sıçradı, büyük bir heyecan içinde aşağı yukarı koşuyor, çırpınıyor ve belki o ana kadar onda şuuraltı olan hayatının facia sahnesini oynuyordu.

"Koştuk koştuk koştuk, –bunu söylerken odanın içinde makine ile kurulmuş gibi koşuyordu– işte Said, hani şu et kıyan, şöyle şöyle –bunu da eliyle canlandırıyor–, hani şu koyunların boğazını kesen... Haçça de –Hatice– var. Elimi tutuyor, koşuyoruz, koşuyoruz. Kilisedeki adamlar, aman duymasın –ayağının ucuna basıp yürüyor– geliyorlar, geliyorlar, geliyorlar, kiliseden çıktılar. Said'in gırtlağını, ha şöyle, ha şöyle kesiyorlar. Bıçağı Haççe'nin karnına saplıyorlar, çeviriyorlar, çeviriyorlar, bağırsakları ha şurada..."

Heyecandan ter içinde kalmıştı. Ağlamıyordu. Hâtırasında uyanan o geçirdiği sahnenin dehşeti içinde gözleri dışarı fırlamıştı. Biz, onun babası Said, anası Hatice adlı bir Türk ailenin çocuğu olduğunu, mütekabil kıtalleri esnasında kaçarken, kiliseden çıkan Ermeniler tarafından anası babasının öldürüldüğünü anladık.

Ne Sabra, ne ben onun o facia sahnesini hiç unutmadık. Çocuğu kucağıma aldım, helva türküsü söyletmeye çalıştım ve küçük kafasının içindeki o kâbus hâtırayı unutturmak için dizlerimin üstünde sallıyordum. Helva türküsüne başlamadan, küçük yavru yüzüme baktı: "Et kıyan Said babam, bağırsakları yerde duran Haççe anam," dedikten sonra hakikat türküyü söylemeye başladı.

Başka bir Kürt çocuğu da dramatik bir hâtıra bırakmıştır. Ben, yetimhanedeki çocukların, ana ve babaları gelir de hüviyetlerini bildirirlerse çocukları teslim edeceğimi ilân etmiştim.

Bir hayli Ermeni kadını geldi, çocuklarını aldılar. Fakat Beyrut ve Lübnan'da pek az Kürt veya Türk olduğu için kimse gelmedi. Ayin Tura'ya son gidişte kapıdan çıkarken, Arap diyarından olmadıkları kıyafetlerinden ve yüzlerinden belli olan bir erkek, yanında bir kadın bana gelerek, Kürt çocuklarının bulunduğu yetimhane nerede diye sordular. Ceplerinden dikkatle katlanmış yırtık bir kâğıt çıkardılar, gösterdiler. Erzurum'dan gelmişlerdi. Şarka, Rus ordusuyla gelen General Antranik zamanında hicret etmişler ve hicret esnasında Hasan ismindeki oğullarını kaybetmişler. Bu çift, Anadolu'dan Arap diyarına kadar yürümüş, her yetimhaneye başvurarak üstünde, muhtelif yetimhaneler tarafından yazılmış, "Hasan buraya getirilmedi," cümlesi vardı. Bizimki son yetimhane idi. Doktor Lütfü elinde bu kâğıtla yetimhaneye girerken, benim de yüreğim bu ana baba kadar atıyordu. Yarım saat sonra Doktor Lütfü, oldukça zayıf, temiz giyinmiş, elinde bohçasıyla bir küçük oğlanın elinden tutmuş geldi. Akşamdı hiç unutmam. Güneşin havada kalan son kızıllığı içinde bir ana, baba diz çöktüler, kollarını havaya kaldırdılar, çocuk onların geniş göğsü üstüne atıldı. İşte böylece, Abdullah oğlu Ramazan namlı baba, Hasan adlı yavrusuna kavuştu.

Ben, mektepler kapanıp İstanbul'a, Mart ayında hoca heyetiyle dönerken, Ayin Tura'da Lütfü Bey ve bir hayli hoca kalmıştı. Bunların arasında, o sene tarih hocası olarak Der-Nâsıra'ya gelmiş olan Belkis

Edib de vardı. Aynı zamanda Doktor Bliss ile damadı Mister Dodge'dan Ayin Tura'yı, Beyrut'da askerî hareket başlar başlamaz himayelerine, daha doğrusu Kızılhaç'ın himayesine almalarını rica ettim. Kaymakam Kemal Bey sayesinde müessesenin dört aylık yiyeceği vardı. Aynı zamanda, müessesedeki Ermeni çocuklarını Kızılay'a teslim etmelerini rica ettim. Va'd ettiler ve sözlerinde durdular. Ordular gitmeden Mr. Crawford'u Kızılhaç namına bu işe memur ettiler. İşte bu Yetimhane'ye son hizmetim bu olmuştu.

Şubatın yirmisinde, Der-Nâsıra *Kenan Çobanları*'nı oynadı. Çocuklar umumiyetle iyi aktördürler. Fakat Arap çocukları kadar oynadıkları rolü sahiden kendisi sanana az tesadüf edilir. Halbuki Arap çocukları trajedi[1100], romans[1101], herhangi ihtirası kendilerine hemen mal ediyorlar. Üç yaşında Ellen adlı bir Lübnanlı kız, orkestraya hâkim olan kontralto[1102] bir sesle rolünü yaptı. Sahneye kocaman bir hurma ağacı getirmişler, yere kızıl bir kum dökmüşlerdi. Bütün çocuklar, mavi, kırmızı ve portakal rengi muhteşem Arap kıyafetleri, çıplak ayakları ile Yusuf'u satmaya veya öldürmeye sahiden karar vermiş gibiydiler.

"Öldürelim, öldürelim," diye Yusuf 'un etrafını aldıkları zaman, Yusuf rolünü yapan çocuk için endişe duydum. Yüzlerindeki korkunç mana, Yusuf 'un etrafında şimşek gibi dolaşmaları, hatta çocuğun üstünü başını sahiden parçalamaları, sonra küçük Yusuf 'un yüzündeki dehşet ve kurtulmak için çabalayışları seyircileri coşturdu. Bu aralık seyircilerden biri ayağa kalktı, salonu sarsan bir hiddetle bir şiir okumaya başladı. Her ağızdan "Feyad, Feyad," diye bir nara çıkıyor, meğer o, Lübnan'ın büyük bir şairi imiş ve inşat ettiği[1103] şiir hemen oradaki bir ilhamın neticesi imiş. Kendisi çok milliyetçi bir şairmiş, fakat, o zamana kadar hiçbir harekete geçmemekle beraber, Türklerle de temas etmezmiş. Onun o gün orada bulunması bütün seyircileri şaşırtmış ve Türklerin hâkimiyeti Arap diyarında sona ermekte olduğu o günlerde, Türklere en heyecanlı bir muhabbet gösteriyordu. Seyirciler arasında bir biri ardınca bir hayli nutuk söylendi ve bu hakikî manasıyla nev'i şahıslarına münhasır[1104] Arap toplantısı

karanlık bastığı zaman dağıldı. Ve dağılırken, 1908 yılının bütün Türk ülkesinde her ferdi birbirine bağlayan samimî heyecan vardı ve bir ağızdan Türk marşını söylediler.

Beyrut, *Kenan Çobanları*'nı on üç defa vermeye mektebi mecbur etti. Ancak birkaç gün daha kalabileceğimiz için, Sabra günde iki defa oyunu veriyor ve mektep dolup boşalıyordu. Seyirciler, her defasında *Kenan Çobanları*'ndan bir arya söyleyerek mektepten çıkarlar ve sokaklarda mutlak, bu büyük Arap musiki ustasının bıraktığı piyesten bir parçaya ayak uydururlardı. Sokak lâmbalarının direklerine, piyeste muvaffakıyet kazanmış olan güzel sesli Ellen'in adını yazarlardı.

Benim aziz dostum Selim Sabit her defasında gözlerinde yaşla dinlerdi. Bana "Beyn-es-sutur okuyan"[1105] lâkabını takmıştı. "Bu defa, kalblerimizin perdesini de kaldırdı," diyordu. Selim Sabit'den 1921'de Ankara'da bir mektup aldım. "Beyn-es-sutur" manasını en iyi ifade edecek bir yazıya on altın vereceğini Beyrut'da ilân ettiğini yazıyordu. İkinci bir mektup daha aldım, içinde resim dolu idi. Sulu boya ile yapılmış bir Arap diyarı, bütün hurmaları, kumları, çadırları ve muzları o kadar güzel resmedilmişti ki... Cevap vermeye vakit bulmadan ölüm haberini aldım.

Küçük aktörleri bir gece, bir kamyona doldurup Ayin Tura'ya götürdük. Oranın çocuk bandosunu her cuma Der-Nâsıra'ya götürürdük. Oranın çocuk bandosu her cuma Der-Nâsıra'ya gelir konser verirdi. Şimdi buna mukabele etmek zamanı gelmişti. Marangozhaneyi boşalttık, ikisini bir sahneye koyduk, küçük aktörler oynadılar, söylediler, Ayin Tura'yı eğlendirdiler.

Martın dördünde Küçük Cemal Paşa'nın gösterdiği nezaket ve yardım ile, Ayin Tura müstesna, diğer mekteplerimizin hocaları ile hareket ederken samimî vedalar arasına biraz da gözyaşları karıştı.

Allaha ısmarladık Lübnan ve gelip geçtiğim Arap diyarı!..

867. İzlenimleri.

868. Güçlük.

869. Gücünün.

870. Sınırlı alanımda.

871. Bireyci.

872. Çekici.

873. Açık.

874. Çeşitlilik.

875. Rahmi Bey (Arslan) (1874 – 1947), Türk yönetici. Selanik'in ünlü Evrenesoğluları Ailesindendir. İkinci Meşrutiyet'te İttihat ve Terakki'nin adayı olarak İzmir Milletvekili seçildi. I. Dünya Savaşı sırasında tam yetki ile İzmir valiliğine atandı.

876. Savaşı.

877. Girişimcisini.

878. Beslenmesi.

879. Büyüklük.

880. Yiyeceklerin kaynağı.

881. Suriye'nin güneybatısında yanardağ kökenli alçak plato.

882. Sağlamak.

883. Ortaya çıkışından.

884. Savaşan.

885. Zorunluluk.

886. Düzen.

887. Dokunulmazlığını.

888. Falih Rıfkı Atay (1894 – 1971), Türk yazar ve gazeteci. Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye'ye gitti ve Cemal Paşa'nın özel kâtipliğini yaptı. Eserlerinden bazıları: *Ateş ve Güneş*, *Zeytindağı*, *Çankaya*.

889. Uygulamalarını savunmuştu.

890. Andıktan.

891. Aracılık etmemin.

892. Memnun.

893. Düşmanlık.

894. Giderilmesi.

895. Şehitlikleri.

896. Kutsal.

897. Fahrettin Altay (1880 – 1974), Türk general. Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale, Romanya ve Filistin cephelerinde görev aldı. *Türkiye İstiklâl Muharebatında Süvari Kolordusunun Harekâtı* adlı çalışması, birçok yabancı dile çevrildi.

898. Çaresizlik.

899. Sitem.

900. İnanmıştı.

901. Çöle.

902. Karşılıklı şiir söylemelerini.

903. Harap.

904. Ey anne!

905. Uygun.

906. Kesmeye.

907. Açık, belli.

908. Dayandırmak.

909. Kurucularından.

910. Hüseyin Kâzım Kadri (1870 – 1934), Türk bilim ve siyaset adamı. 1910'da Halep valiliğinde bulundu. Tevfik Fikret ve Hüseyin Cahit ile *Tanin* gazetesini çıkardı. Pek çok eserinin yanı sıra Beyrut'ta bulunduğu dönemde hazırlamaya başladığı *Büyük Türk Lügâti*'nde (I. C. 1927, II. C. 1928, III. C. 1943, IV. C. 1945) Türkçe, Arapça, Farsça sözlükler ile Türk dilinin Uygur, Çağatay, Kazan, Azeri, Yakut, Çuvaş, Altay, Kırgız lehçelerine ait sözleri, tanık ve örnekleriyle vermiştir.

911. İnce bir güzelliği olan.

912. Azınlıklara.

913. Eğilimde.

914. Ali Fuat (Erden) (1883 – 1957), Türk general ve harp tarihi yazarı. I. Dünya Savaşı'nda Suriye'de IV. Ordu Kurmaylığı ve Başkanlığında çalıştı. Eserlerinden bazıları; *Paris'ten Tih Sahrasına*, *I. Dünya Harbinde Suriye Hâtıraları.*

915. Uygun bulanlar.

916. Hastalıklı.

917. Kalıcıdır.

918. Korku vermesi.

919. Yedek subaylığı.

920. Bir şeyi yapmak için kendi kendine söz vermek, yemin etmek.

921. Söyleyişi.

922. Bulaşmasından mı?

923. Suriye'de bir ırmak. Antilübnan dağlarından çıkar, Doğu ovasındaki çanaklardan birine dökülür.

924. Hayal etme gücünü.

925. Beer-Şeba (Arapça Birû's Sebi), İsrail'in güneyinde, adı Kutsal Kitap'ta geçen bir kent.

926. Kuruluşları.

927. Tul Karm: Ürdün'de (Naplus ili) bir şehir.

928. Çığlık çığlığa bağırıyor.

929. (Burada) Kıvılcım.

930. İsrail devletinde şehir. Celile'de Esdrelon Ovası'nın kuzeyindedir.

931. Filistin'de bölge. Akdeniz ile Taberiye Gölü arasında; Hule Gölü'nün ötesine kadar uzanır.

932. Teğmen.

933. Çığlıkların.

934. Erkân-ı harbiyye (Genelkurmay) Mektebinde Türk Harp Tarihi ve Tâbiye hocası, Tümen Kumandanı, Edirne Valisi, İskân Umum Müdürü.

935. Düzenlenmişti.

936. Kuzeydoğu Afrika ve Ortadoğu'da (Suriye, Ürdün, Irak, Arabistan) step ve çöllerde yaşayan göçebe veya yarı göçebe halk.

937. Karanlık.

938. Benzerlerinden üstündü.

939. Tazeliğini.

940. Karşılıklı.

941. Öfkeden.

942. Adamış.

943. Manevi sevinç, hoşnutluk.

944. Attırır.

945. Gözlemler.

946. Merakla.

947. Belirtisinin.

948. Vazgeçilmez.

949. Tenor ile bas arasında erkek sesi.

950. Guiseppe Verdi'nin dört perdelik operası. Konusu eski Mısır'da Memfis ve Teb kentlerinde geçen bu opera, ilk kez 24 Aralık 1891'de Kahire'de (Süveyş Kanalı'nın açılışı nedeniyle) oynandı.

951. Uyuşmasından.

952. Kendinden geçme.

953. Osmanlıların I. Dünya Savaşı sırasında Süveyş Kanalı'na düzenledikleri harekâtlar.

954. Yüce.

955. Tanrı korusun.

956. Patırtı.

957. Gökten indirilmiş.

958. Hasan Ferit (Cansever) (1891 – 1971), Türk siyaset adamı ve hekim. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitirdi. Kızılay Derneği'nin Haydarpaşa'da kurduğu Dâr-ül-eytâm Merkez Hastanesi'ne iç hastalıkları uzmanı ve başhekimi oldu. Irkçılık-Turancılık davasının sanıklarından biri olarak tutuklandı.

Serbest bırakıldıktan sonra Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'la birlikte *Türk Yurdu* dergisini çıkardı. Başlıca eserleri, *Sarı Tehlike*, *Tevrat'a Nazaran Yakın Şark'ta Yamyamlık*.

959. Güçlüklere.

960. Şaşmaya değerdi.

961. Tasalı.

962. İç sıkıntılı.

963. Kuzey Afrika'da Berberilerin giydikleri başlıklı, geniş, kısa kollu bir üstlük.

964. Şiî ve Alevî tarikatine mensup Müslümanlar erkek çocuklar sünnet oluncaya kadar başlarının tepesinde bir tutam saç uzatır ve örerler. Çocuk sünnet olurken de o saçları keser ve yakarlar (Yazarın Notu).

965. İmrenme.

966. Mısır'da (Sina idare çevresi) Akdeniz kıyısında, Port Said'in doğusunda liman. 1915 yılı Ocak ayında Süveyş'e yürüyen Cemal Paşa kuvvetlerinin eline geçti. 21 Aralık 1916'da Archibald Murray tarafından geri alındı.

967. Düşkünlük.

968. Toplum hayatından kaçıp, tek başına yaşama.

969. Karanlığında.

970. Ağırbaşlı.

971. Dengeli.

972. Güzelliğe.

973. Hasan Cemil (Çambel) (1877 – 1967), Türk asker, siyaset adamı ve yazar. 1899'da Harp Akademisi'nden mezun oldu. 1913'te Berlin Ataşemiliteri oldu. İki yıl sonra yurda dönerek 51. Tümen Komutanlığı'na getirildi; tümeniyle Irak'ta Felâhiye Savaşı'na katıldı. Mütarekeden sonra ordudan ayrıldı. 1935-1941 arasında Türk Tarih Kurumu başkanlığı yaptı. Tercümeleri dışındaki eserlerinden birkaçı; *Fichte ve Fichte'nin Hitabeleri* (1927), *İstanbul'un Fethi* (1947), *Türk Dilleri ve Kaderleri* (1949)...

974. Profesör Zürcher, öğreniminin ilk kısmını Zürih'te yüksek kısmını da Dresden, Berlin, Paris ve Floransa Akademilerinde tamamlamıştır. Alman İmparatorluğu'nun Roma'da kurmuş olduğu Güzel Sanatlar Akademisi müdürlüğüne atanmıştır. Ayrıca İtalya'nın muhtelif şehirlerinin birçok parkları, bahçeleri, çeşmeleri v.s. Profesör'ün planlarına göre yapılmıştır. Halep'e ait onarımlar hakkında hazırlamış olduğu iki adet albüm, Denizcilik Müzesi'nde saklıdır.

975. Bu bir hadis (Hz. Peygamber'in sözü) değil bir "ünlü söz"dür.

976. Burada yazarın bir yanlış anımsaması vardır: Abşalom, Hazreti Süleyman'ın değil, Hazreti Davud'un oğludur. Abşalom'la arasındaki taht kavgası, bir ayaklanmaya dönüşünce Hz. Davud, Kudüs'ü oğluna bırakarak Ürdün'e kaçmış, onların peşinden giden Abşalom, Efraim Ormanı'nda yenilgiye uğrayarak Yoab tarafından öldürülmüştü. (Ç.N.)

977. Özdeyişlere.

978. Beytlehem (İbranicede "Ekmek Evi"), Filistin'in orta kesiminde Kudüs'ün hemen güneyinde eski kent. Hazret-i İsa'nın bu şehirde doğduğu, Davud ve Süleyman peygamberlerin mezarlarının da

burada olduğu bildirilmektedir.

979. Tanrı sevgisi ve saygısıyla dolu olarak.

980. Dalıp kendinden geçmişler.

981. Adayan.

982. Sıkıntı ve zorluk.

983. Saldırıdan korunmuş.

984. Hıristiyanların kutsal kitabı.

985. Topluluğu.

986. (Fr.) *hystérie* (Yunancadan) Duyu bozukluğu, türlü ruh karışıklığı, çırpınma, kasılma ve bazen inlemelerle kendini gösteren sinir bozukluğu.

987. Bir dinin görüş ve anlayış ayrılıkları sebebiyle ortaya çıkan kollardan her biri ve bu görüşlere bağlı olanlar.

988. Kan çıkardı.

989. (Fr.) *Jésuite*: İsa Derneği denilen bir Hıristiyan Derneği üyesi.

990. Oluşmuş.

991. Vuruşma, birbirini öldürme.

992. Göç.

993. Zorunlu.

994. Bağnazlığı.

995. Sebeplerin.

996. Onursal.

997. Üstün.

998. Üstlenmesi.

999. Yatılı.

1000. Kasım ayı.

1001. Ocak ayının.

1002. Öğretim.

1003. İsrail, Celile'de Esdrelon Ovası'nın kuzeyinde bir şehir.

1004. Başrahibe.

1005. Karşıydı.

1006. Kişiliklerine.

1007. Başkanlık.

1008. Uyanık.

1009. Seçiyordu.

1010. Sığınık.

1011. Korumasına.

1012. Sıkıntı ve çaresizlik.

1013. Ocak ayı.

1014. Kavram.

1015. Mihail Markoviç, Borodin (1884 – 1956), (Asıl adı Mihail Gruzenberg). 1920'lerde Komitern'in Çin'deki baştemsilcisi olan Sovyet diplomatı.

1016. (Fr.) *scorbut*: C vitamini eksikliğinden ileri gelen ve dermansızlık, zayıflık ve dişeti iltihabı gibi belirtilerle kendini gösteren hastalık, iskorbüt.

1017. Giderirlerse.

1018. İçgüdüyle.

1019. (Fr.) *étuve*: Yiyecekleri, nesneleri yüksek ısıyla sterilize ve dezenfekte etmekte kullanılan araç.

1020. Lütfü Kırdar (1888 – 1961), Türk hekim, yönetici ve siyaset adamı.

1021. Lütuf.

1022. Salgın.

1023. Pislik.

1024. Hor görülme.

1025. İçgüdüler.

1026. İnandım.

1027. (Fr.) *Anthropologie* (Yun. *Antropos*: insan, *logos*: konu.) İnsanın kökenini, evrimini, biolojik özelliklerini, toplumsal ve kültürel yönlerini inceleyen bilim, insanbilimi.

1028. İlkel.

1029. Gösterişsiz.

1030. Haberleşmeyi.

1031. Gözlemlerimi.

1032. Sağlandı.

1033. Yola gelmez.

1034. Anılan.

1035. Maria Montessori (1870 – 1952), İtalyan pedagog. Friedrich Fröbel'in metodunu geliştiren ve 1907'den itibaren Roma'daki çocuk yuvasında uyguladığı sistem, çocuklarda çekici alıştırmalarla düzen duygusunu ve duyu belleğini geliştirmeye dayanması bakımından duyumcu psikolojiye bağlanır ve her şeyden önce algıyı eğitmeyi amaçlar.

1036. Âletleri.

1037. Öğretim programı.

1038. Düşmanlık.

1039. Özellikleri.

1040. Metin olmalarına, dayanmalarına.

1041. Oldukça.

1042. Gerçekleşmişti.

1043. Beyin.

1044. Kansızlık, anemi.

1045. Suriye'nin Havran bölgesinde yaşayan ve kendilerine özgü mezhepleri olan bir Müslüman topluluğu.

1046. Görünüşte.

1047. Ses yankısını.

1048. Aydın.

1049. Vedi Sabra. Lübnanlı besteci. Türkçe, *Kenan Çobanları;* Arapça, *"İki Kral*" adlı operaları var. Lübnan ve Osmanlı marşlarını besteledi.

1050. Kuramları, teorileri.

1051. Yaradılışta.

1052. (Fr.) *vacance*: Dinlenme tatili.

1053. Doktor Adnan ile 29 Nisan 1917'de evlenmiştik. Ben Arap diyarında, o İstanbul'da idi. Nikâhımız Bursa'da, –babam benim vekilim olarak– kıyılmıştı. (Yazarın Notu)

1054. Görüşme.

1055. Ortaya çıkan.

1056. Gelişememişlerdi.

1057. *Memoirs of Halidé Edib*; Londra, John Murray, Albemarle Street, W., 1926, VII / s. 472.

1058. Aldous Huxley'in 1932'de yazmış olduğu bu eser *Yeni Dünya* adı altında Orhan Burian tarafından 1945'te Türkçeye çevrilmiştir.

1059. Tutkusuyla.

1060. Tanzimat'tan sonra, Osmanlı yönetim teşkilatında sancak yöneticilerine verilen ad.

1061. Birinin ardından gelip onun yerine geçen kimse.

1062. Hayal gücüyle yaratılan.

1063. III. Napoléon. Fransa'nın son imparatoru.

1064. (Fr.) *excentrique*: ayrıksı.

1065. (Fr.) *rèvèrence*. Selâm veya teşekkür için eğilerek veya dizleri kırarak yapılan hareket.

1066. (Fr.) *aristocrate*: (Yun.) Aristos en iyi, kratos: iktidar, erk, soylu.

1067. Sevgide bağlı olma durumu.

1068. Kurduğu düzenin.

1069. (Fr.) *tolérance*: Hoşgörü, müsamaha.

1070. Din. Lübnan'da Aziz Maruni'nin çömezleri soyundan gelen Suriyeli bir Katolik topluluğunun üyeleri.

1071. Papayı seçen, danışmanlığını yapan başpapazların her biri.

1072. Övgü.

1073. Saymanınız, muhasebeciniz.

1074. Ludwig van Beethoven (1770-1827), Alman besteci.

1075. Kasım.

1076. Erich von Falkenhayn (1861 – 1922), Alman general. 1917 Mayısı'nda Osmanlı Devletine gelerek önce Suriye ve Irak'ta bir inceleme gezisi yaptı. Sonra müşir rütbesiyle Yıldırım Orduları kumandanlığına getirildi. Bağdat'ın geri alınması için bir plan hazırladı. Enver ve Cemal paşalarla anlaşmazlığa düştü. 1917 yılı sonunda Yıldırım Orduları komutanlığından istifa etmek zorunda kaldı ve görevini, General Liman von Sanders'e devretti.

1077. Zarar vereceğini, engel olacağını.

1078. Kutsal.

1079. Refet Bele (1881 – 1963), Türk asker ve siyaset adamı. I. Dünya Savaşı'nda, Filistin cephesinde, özellikle İkinci Gazze Muharebesi'ndeki komutasıyla ün yaptı.

1080. Elde etmesi.

1081. Haydutluk, soygunculuk.

1082. Karabasan, acı, sıkıntı, korku veren.

1083. Lübnan'da şehir. Zahle, Lübnan Dağlarının Doğu yamacında yerleşmiş Hıristiyan topluluklarının başşehridir.

1084. Gerekli olan şeylerin.

1085. Doğrulandı.

1086. Hayret edilecek bir şekilde.

1087. Ut çalan.

1088. Telli çalgıları çalmaya yarayan ağaç, kemik, maden veya kirazağacından yapılan alet, çalgıç.

1089. Karşılıklı.

1090. Büyüledi.

1091. Can çekişmekte.

1092. Sıtmadan.

1093. Kadere boyun eğişini.

1094. Kazandı.

1095. (Fr.) *prosodie*: Bir şiir bestesinde, hece vurgularının müzik vurgu ve yükselişleriyle iyice uyuşmuş olması ve bu yoldaki kuralların bütünü.

1096. Operalarda solistlerden birinin orkestra eşliğinde söylediği şarkı.

1097. Yumuşak huylu.

1098. Sevecen.

1099. Doğusundan.

1100. (Fr.) *tragédie*: Konusunu efsanelerden veya tarihî olaylardan alan, acıklı sonuçlarla bağlanan bir tür tiyatro eseri, tragedya, ağlatı.

1101. Sekiz hecelik dizelerden oluşmuş bir İspanyol şiiri türü.

1102. Kadın seslerinin en kalını.

1103. Söylediği.

1104. Has.

1105. Satır aralarını okuyan.

Epilog

Ekimde Mondros'da imzalanan mütareke (30 Ekim 1918) ile Mart (1917) arasındaki hadiseler hakkında söylenecek pek bir şey yoktur. Tarihî bir fasıla idi. Osmanlı İmparatorluğu ve onun son temsilcileri olan İttihatçıların üstüne bir perde indi. Büyük kayb etme hislerinin ardında bir beklenti de vardı. İttihatçıların rejimi özgürlük, adalet, müsâvât[1106] ve kardeşlik va'd eden kansız bir inkılâb ile başladı ve Türk topraklarına ve Türk insanına hem ulviyet[1107] hem zillet[1108] getirdi. Bu rejim ortadan kalktıktan sonra, Türk insanı perdenin tekrar yükselmesini ve 1908'in büyük muvaffakıyetlerinin ileriye götürdüğü, Türkiye'nin büyük evlâtlarının kendilerini kurban ettiği ve kanlarıyla temizleyip arındırdığı yeni ve barışçı bir Türkiye'nin ifşâsını[1109] bekliyordu.

Yeni dönem nasıl başladı ve icrâ edilen manzara (sahne) ne idi, ayrı bir hikâye olarak anlatılmalıdır. Öyle bir hikâye ki modern Avrupa'nın en iyi destanlarından biri...

1106. Eşitlik, denklik.

1107. Yücelik.

1108. Hor görülme.

1109. Açığa çıkarmasını.

Mor Salkımlı Ev"in hikâyesi

Halide Edib Adıvar adıyla ilk kez, dedemin Altıyol'daki kitapçı dükkânında karşılaştığımı daha önceleri yazmıştım. Bu karşılaşma *Handan* romanının kapağındaki kızıl saçlı genç kadın dolayısıyla beni artık hep etkileyecekti.

O zamanlar her halde ilkokula yeni başlamış, okumayı yazmayı yeni sökmüştüm. *Handan* ve Halide Edib Adıvar sözcüklerini üst üste okuyor, kimbilir hangi dürtüyle ezberlemeye çalışıyordum.

Aradan yıllar geçiyor... Artık Galatasaray Lisesi'nin hazırlık sınıfında öğrenciyim. Bütün çocukların alanlarda koşuşturup durduğu sonbahar günleri, bütün akşamüzerler; biz bir iki edebiyat tutkunu çocuk Halide Edib, Yakub Kadri, Reşat Nuri definelerini yeni ele geçirmişiz; birbirimize o ışıltıları anlatıp duruyoruz...

Küçük obamızdan bir arkadaş, Halide Edib Hanım'ın yalnız roman yazmadığını, anılarını da yazmış bulunduğunu ve bu anıların daha birkaç yıl önce *Yeni İstanbul* gazetesinde yayımlandığını söylüyor...

... İşte böylece *Mor Salkımlı Ev*'i öğreniyordum. Yatılı okuduğumdan ancak cumartesi öğleden sonra okuldan çıkabilecek, kitapçılarda *Mor Salkımlı Ev*'i arayacaktım. Annemle ikimiz kitapçı kitapçı dolaşmış, fakat bir sonuç alamamıştık.

Ateşten Gömlek var, *Vurun Kahpeye*'nin mevcudu yok, *Sinekli Bakkal* var deniyor, *Mor Salkımlı Ev*'den ses seda bir türlü çıkmıyordu. Meğerse daha üç yıl, 1963'e kadar bekleyecekmişim:

Mor Salkımlı Ev, sevgili anneannemin bana bir armağanıydı. Harıl harıl okumuştum; birkaç günlüğüne bizde misafir kalan anneannem de okuyordu ama, benim gibi telâşla, pek bir şey anlamadan değil, tersine, özümseye özümseye... Durup durup geçmişe dalarak, İstanbul'u Mütareke senelerinde, Millî Mücadele'ye giden yol ayrımında görerek, yeniden yaşayarak... Bir iki sayfa geçince gözyaşları başlıyor, gözyaşları silindikten sonra devam eden bu içli okuma, yine gözyaşlarıyla durakalıyordu.

Şimdi düşünüyorum da, okullarda okuduğumuz tarih kitapları, yaşanmış, acısı ve sevinci tadılmış günleri bize anlatmaktan, aktarmaktan, duyumsatmaktan ne kadar uzak!

Çünkü anneannemin niçin ağladığını, neye üzüldüğünü, itiraf edeyim ki, pek kestiremiyordum. Kestirebilmek, sezinleyebilmek için benim apayrı bir okuma yolculuğuna çıkmam gerekecekti.

Mor Salkımlı Ev, yakın tarihimizin ruh iklimini anlamak, kavramak ve o iklimde yaşamak açısından eşsiz bir anı kitabıdır. Burada Halide Edib, kendi çocukluğunu, yetişme yıllarını, ilk yazılarını, ilk evliliğini, eşinden ayrılışını, Millî Mücadele'ye hangi sebeplerle başlandığını kaleme getirirken; bir yandan da imparatorluğun son dönem peyzajını çizer.

Tarih kitaplarının adeta birtakım rakamlara indirgeyip geçtiği bu dönemde küçük bir kız çocuğu, Doğu ve Batı kültürlerinden beslenerek usul usul büyür; kâh Mevlevî bir anneannenin yakarışlarını dinler, kâh alafranga bir babanın hayran olduğu İngiliz terbiyesini varlığı üzerinde hisseder.

İşin aslı aranırsa küçük kız, kendisini *Sinekli Bakkal*'daki unutulmaz rüyasına, bir masal hülyasına alıp götürecek yolun başındadır. Tez ve antitezle sarsılmakta, ama bu gün bizim için büyük önemi yadsınamayacak sentezi de şiddetle gereksinmektedir.

İstiklal Harbi'nin önde gelen kişilerinden Halide Edib değildir henüz; henüz Sultan Ahmed Mitingi'nde bütün İstanbul'a, daha doğrusu bütün yurda seslenmemiştir. Ne var ki, Sultan Hamid'in sarayına şöyle bir uğramış, bazı bireysel acılar kuşanmış, aşkı andırır duygularla dolup taşmış ve "kalb ağrısı" çekmiştir. Bireysel hayatı olgunlaştıkça, toplumsal kimliğini kazanmakta, belki de artık "Türk'ün Ateşle İmtihanı"na katılmaya hazırlanmaktadır.

Böyle özetleyebileceğimiz *Mor Salkımlı Ev*, bir yandan da özetlenmesi imkânsız zenginliklerle yüklüdür.

Halide Edib, eserinin başında, bir algılama çağının başlangıcına kadar, üçüncü tekil kişi anlatımı tercih eder. Çocukluğun puslu hatıraları arasında bu gelgitli gezi, objektifin saptayabildiği kadardır. Hemen sonra, Halide Edib'in kendisi objektifin yerine geçecek ve anılarını artık kendi söylemeye koyulacaktır.

Buradaki ifade ediş kudretine ve ifadenin nasıl yansıtılacağı düşüncesine, *Mor Salkımlı Ev*'i her yeni okuyuşumda hayranlık duydum.

Üçüncü tekil kişiden birinci tekil kişiye, birinci tekil kişinin anlatımına yol alış, Mor Salkımlı Ev'in ilginç, hem de çok ilginç bir yöntemidir.

Yöntemi, Halide Edib, bazı romanlarında, sözgelimi ünlü *Handan*'da, *Yeni Turan*'da, *Mev'ut Hüküm*'de, hatta *Ateşten Gömlek* ve *Kalb Ağrısı*'nda sanki tersyüz etmiş; bu kez, özel yaşantılarından izdüşümlerle roman kişileri yaratmıştır. Dolayısıyla *Mor Salkımlı Ev*, Halide Edib'in –en azından– bazı romanları için bir bilgilendirme kitabıdır.

Halide Edib insanlık için büyük ülküsünü şöyle billûrlaştırıyordu: "(...) tek başına kazanılmak için mücadele edilen gaye, hürriyet imtihanıdır."

Mor Salkımlı Ev, hürriyet imtihanından kimbilir kaç kez alnının akıyla geçmiş bir yazarın o hürriyet imtihanına savruluş çağından söz açar. Onu bir kez daha okumakta sanırım yarar var.

SELİM İLERİ

KİTABI YAYINA HAZIRLAYANLARIN YARARLANDIĞI KAYNAKLAR

Adıvar, Halide Edib; "Halide Edib'in Çocukluğundan 1917'ye Kadar Hatıraları", Yeni İstanbul, nr. 2102 - 2162, 26 Eylül-25 Kasım 1955.

Adıvar, Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1963.

Adıvar, Halide Edib; *Mor Salkımlı Ev*, Atlas Yayınları, İstanbul, 1967-1992 (sekiz baskı).

Adıvar, Halide Edib; *Türkiye'de Şark Garb ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul 1956.

Adıvar, Halide Edib; *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul, 1962.

Cemal Paşa; *Hatıralar*, Hazırlayan: Behçet Cemal, İstanbul, 1959.

Devellioğlu, Ferit; *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, İstanbul, 1970.

Dizdaroğlu, Hikmet; "Mor Salkımlı Ev", *Varlık*, 619, 1 Nisan 1964, sf. 14-15.

Enginün, İnci; *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, İstanbul, 1978.

Erden, Ali Fuad; *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hâtıraları*, İstanbul, 1954.

Erden, Ali Fuad; *Paris'ten Tih Sahrasına*, Ankara, 1949.

(Gövsa), İbrahim Alâaddin; *Meşhur Adamlar, Hayatı-Eserleri, İstanbul*, 1933-35.

Gövsa, İbrahim Alaettin; *Türk Meşhurları Ansiklopedisi,* İstanbul, 1946.

Halide Edib; *Memoirs of Halidé Edib*, Londra, 1926.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal; *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul, 1937.

İstanbul Ansiklopedisi; İstanbul Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını 1993-1995.

Meydan Larousse; İstanbul, Meydan Gazetecilik, 1969 – 1973.

Pakalın, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (3 cilt), İstanbul, 1983.

Sözer, Vural; *Müzik ve Müzisyenler Ansiklopedisi*, (2 cilt)

Tansel, Fevziye Abdullah; "Halide Edib-Adıvar, Hatıralar. Mor Salkımlı Ev", *Tarih Belleteni*, 118, Nisan 1964, Ankara, s. 303-319.

Türk Dil Kurumu; *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1988.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi; Dergâh Yayınları, (I-VII cilt), İstanbul, (t.s.) tarihsiz.

Türkgeldi, Ali Fuad; *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1949.

Ülken, Hilmi Ziya; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1994, 4. basım.

Yakar, Aytekin; "Mor Salkımlı Ev", *Türkoloji* dergisi*,* c.I, s.1, Ankara, 1964, s. 170-173.